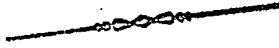

श्रीधरलिनी

Shahjani

कर्ता:

स्व. दामोदरदास भु. गोटाडकर.

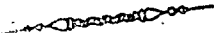

श्रीयुत नरसिंहराव लोणानाथ हीवटिया,
ज्येष्ठना विस्तृत 'पुरस्करण' सहित.

प्रकाशक:

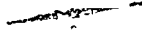
जयभूतलाल बल्लभदास हाण्डी.

ध. सं. १९२५

संवत् १९८१

(सर्व हक्क स्वाधीन)

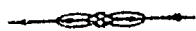

मूद्रक: जे. इ. पी. आ.

वृद्धोदर—शियापुराना नाके, श्री बुढाणामित्र स्टीम प्रिन्टिंग प्रेसमां
ठक्कर अंभाबाब विक्रमदासे प्रकाशक मटे ता. १५-८-२५ ना रोज छाभ्यु.

अनुक्रमणिका.

क्रम	विषय	वृत्त	पृष्ठ	मिति.	
१	ज्वलन	दुतविलम्बित	६	वैशाख शु.	७-७८
२	अभ्येक्षण	रोला	३	श्रा० कृ.	१०-७७
३	क्षितिज	तोटक	७	वैशाख शु.	४-७८
४	शर्वरी	अ-हाकान्ता	१३	श्रा० शु.	५-७७
५	यकारी	दींठी	१८	श्रा० व.	७-७७
६	कालनिद्रा	हरिगीत	२१	श्रा० कृ.	१०-७७
७	समुद्रने	खण्डरा	२४	वैशा. शु.	१४-८८
८	सरोजिनी	दुतविलम्बित	२६	वैशा. शु.	२-७७
९	परः क्रीडा	तोटक	२८	श्रा० व.	६-७७
१०	काम	हरिगीत अनुष्टुप्	३३	ज्ये० शु.	१५-७७
११	कापणी	लावणी	३६	श्रा० कृ.	४-७७
१२	मेजा	"	३७	" "	११-७७
१३	प्रया	शार्दूल	४६	भाद्र शु.	१०-७७
१४	दधिमन्थन	तोटक	४८	श्रा० कृ.	३-७७
१५	पनघट	शंकराभरण	५२	वैशा. कृ.	६-७८
१६	प्राक्षण	"	५६	श्रा० व.	२-७७
१७	प्रवेश	हरिगीत	५८	" "	१४-७७
१८	सीमंतिनी	शंकराभरण	६२	ज्येष्ठ शु.	२-७८

क्रम	विषय	वृत्त	पृष्ठ	श्री०	शु.	मिति
१६	पारलुं	"	६६	श्री०	शु.	१५-७७
२०	प्रयालु	वसं.अनु,	६६	"	कृ.	६-७७
२१	पत्रलेखन	वसंतति.	७३	"	शु.	११-७७
२२	औत्सुक्य	शंकरालरलु	७७	"	कृ.	८-७७
२३	दर्शन	हरिलुी	८१	"	कृ.	१२-७७
२४	आह्व स्मरण	आधवण.	८३	"	कृ.	१-७७
२५	वैधव्य	"	८६	वै.	कृ.	४-७८
२६	शकुन	वसंतति.	८८	लाप्र	शु.	४-७७
२७	दीवादांडीना	शिअरिलुी	९२	नये.	शु.	६-७८
२८	रक्षक					
२९	म्हैमान	आधवण.	९६	वै.	कृ.	१२-७८
३०	आलावसान	शिअरिलुी	९८	श्री.	कृ.	३-७७
३१	पुत्रविरह	हरिलुी	१०१	लाप्र	शु.	२-७७
३२	प्रभुने	शिअरिलुी	१०४	वै.	शु.	१४-७८
३३	रामाश्वमेध	दुतविलांपित	१०७	श्री.	शु.	१२-७७
३४	नर्गसि	वसं.अनु	११०	नये.	कृ.	२-७८
३५	वत्सलता	दुतविलांपित	११६	नये.	शु.	१०-७८
३६	अभिलाष	कुवाली				

अवसान पहुलां थोडा दिवस
पर लभायेल.

“ रासतरंगिणी ” आदिना लेखक

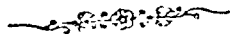

स्व. दामोदरदास पुशालदास जोटाडकर.

जन्मः
संवत् १९२७
ध. स. १८७०

अवसानः
संवत् १९८०
ध. स. १९२४

પ્રસ્તાવના.

સ્વ. કવિ ઝોટાદકરની પંચમ કાવ્ય સંગ્રહરૂપ-આ સાહિત્ય-પ્રસાદી ગુજરાતને ચરણે ધરતાં દ્વિવિધ લાવ અનુભવાય છે: ' શૈવલિની ' પ્રસિદ્ધ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો; ને અધુરું રહેલ કવિતું સ્વપ્ન આજે પૂર્ણ થયું એ માટે સંતોષ થાય છે; પણ તેની પ્રસ્તાવના લખવા કવિ પોતે વિદ્યમાન નથી, એ વિચારથી ખેદ થાય છે. હજી તો કવિને અસાધારણ સત્કાર પામેલા રાસની અનેક રસધારાઓ ગુજરાતને અર્પવી હતી, વિષયોની ને ચોજનાના ઢાળની યાદી એક કાગળ પર લખેલી હતી પડી છે; પરંતુ કવિની ' મનની વાતો મનમાં એ રહી રહી ગઈ રે ! '

' રાસ તરંગિણી ' પછી પ્રસિદ્ધ થતા આ સંગ્રહમાં ' રાસ 'ની ઘાટીનું એક પણ કાવ્ય ન લેવાથી વાચક વર્ગને કદાચ આશ્ચર્ય લાગશે; પરંતુ એની પાછળનો ઇતિહાસ નજીકનાં બધું સ્પષ્ટ થઈ જશે. ' રાસ તરંગિણી 'ની નવી મધુરી સેર કુટી તે પહેલાં તો આ કાવ્ય સંગ્રહમાંનાં ઘણાં કાવ્યો કવિ પાસે લખેલાં તૈયાર પડ્યાં હતાં; પછી એકએક રાસની ધારા છુટી ને અવાર નવાર કેટલોક વખત સુધી ' રાસ ' ને ' વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય ' બંનેના નમુનાઓ લખાતા રહ્યા. એકજ કવિ એકજ અરસામાં દ્વિધા બની, નજીકે લિન્ન જ વ્યક્તિ હોય તેમ, વિવિધ સ્વાંગમાં સ્પષ્ટ રીતે લિન્ન પડતી કાવ્ય-પ્રસાદી ધર્યે જતા હતા. લોકગીતનો ઢાળ ગુજરાતે જ કવિની કવિતા જીવંત સ્વરૂપ પકડતી હતી. પછી તો કવિ પોતે જ રાસની શૈલિ પર એવા મુગ્ધ બન્યા કે ' વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય 'ને રજા મળી, અકકેક અખ્યે દિવસે રાસો જન્મવા લાગ્યા અને એ માસમાં ' રાસ તરંગિણી ' રચાઈ ગઈ. એ પછી કવિએ ' શૈવલિની ' માંની છેલ્લી ગઝલ બાદ

કરતાં જુની શૈલીનું એક પણ કાવ્ય નથી લખ્યું. રાસ સંગ્રહ લખ્યતા સાથે સુન્દરતાથી ભરેલો જણાયાથી કવિએ મિત્રમંડળને બતાવી 'રાસ તરંગિણી' જ પહેલાં પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. 'ચતુર્થ' કાવ્યસંગ્રહ 'તરીકે છપાવવા ધારેલ એ સંગ્રહ હવે આજે પંચમ સંગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'ચતુર્થ કાવ્ય સંગ્રહ' એ પ્રમાણે કવિએ તે કાળે લખેલા શબ્દો પ્રકાશકનું ધ્યાન યુક્તિ છપાઈ ગયા છે, તે માટે વાચકવર્ગ ક્ષમા બક્ષશે, એવી આશા છે.

પરંતુ, એ સંગ્રહ માટે કવિએ નોંધી રાખેલ ત્રણ કાવ્યો તો રહી જ ગયાં: ગ્રંથનું નામ કરણ, કેટલાંક કાવ્યોમાં અહીંતહીં કરવાના થોડા સુધારા ને દરેક સંગ્રહની શરૂઆતમાં 'પ્રભુ પ્રકટ સત્ પ્રણય ને નમન કરવા રૂપે લખવાનો શ્લોક. એ પૈકી 'નામકરણ'નું પ્રથમ કાર્ય કરી આપવા બદલ તેમજ 'પુરસ્કરણ' રૂપે સ્વ. કવિનાં કાવ્યોની વિસ્તૃત સમાલોચનાં લખી આપવા બદલ શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈનું ઋણ ન વિસરાય એવું છે.

કવિના અવસાન પછી તુરતમાં અનેક સંજ્ઞનો તરફથી સ્વર્ગસ્થના કુટુંબને સહાય કરવા નિમિત્તે સારી સારી રકમો મોકલી આપી હતી, તે માટે તે સૌનો તેમજ ભાવનગર રાજકારભારના વડા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાહેબે રાજ્ય ખાનગી ખાતામાંથી સ્વર્ગસ્થનાં પત્નીને આજીવન સારું સહ વેતન કરી આપ્યું તે બદલ તેમનો ઉપકાર જોઈલો માનવામાં આવે છે.

અંતમાં, લાંબો વખત સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલ આ સંગ્રહ છપાવવા માટે ભાવનગર નિવાસી મે. કેપ્ટન સાહેબ જોરાવરસિંહજીએ સારી રકમ આપી ન હોત તો આ કાર્ય હજુયે વધારે મોડું સિદ્ધ થાત, તેથી તેમનો પણ અંતરથી ઉપકાર માન્યા વગર કેમ રહી શકાય ?

મહિલા-વિદ્યાલય,
ભાવનગર.
તા. ૫-૫-૨૫

સ્વ. કવિશ્રીના મિત્રમંડળ વતી
સેવક
અમૃતલાલ વલ્લભદાસ દાણી.

પુરસ્કરણ.

સ્વર્ગસ્થ ઓટાદકરે પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ નામે “ કલ્લોલિની ” મહને પ્રથમ ઈ. સં. ૧૯૧૨ માં મોકલ્યો. તે વાંચવાની સાથે જ મહારા મન ઉપર અપૂર્વાતાની છાપ પડી હતી. તે પછી ખીજા સંગ્રહો પણ મળ્યા. અનેકવાર મનમાં થયેલું કે આ કવિની કદર ગુજરાતની પ્રજા કને કરાવાય હેવું વિવેચન લખું; પરંતુ અગમ્ય કારણોને લીધે એ મનોરથ સફળ ના થયો. હવે એ નૈસર્ગિક કવિના અવસાન પછી ઉત્તરક્રિયા કરવાતું પ્રાપ્ત થયું. આ કાર્યમાં મહને પ્રવૃત્ત કરવા માટે ભાઈ અમરતલાલ દાણીને યશ આપું જ છું; પરંતુ તે પછી એક અપૂર્વ વચનનો ઉચ્ચાર કરીને મહારી મન્દ લેખનીને હેમણે ઉશ્કેરી તે માટે વિશેષ યશ આપું છું. એક મિત્ર ઉપર લખેલા પત્રમાં ભાઈ દાણીએ લખેલું કે નરસિંહરાવ જલદી ઉપોદ્ધાત તૈયાર કરે તો ઠીક; તે અંગે મારી અડચણો ધ્યાનમાં આવવાથી એઓને સંકોચ પણ થતો હતો; પરંતુ હેમણે એમ પણ ઉમેયું કે: “કવિ છે; મસ્તી આવે તો લખી પણ નાંખે !” આ વચને મહારા મનમાં અનેક પ્રશ્નો જગાડયા. હું કવિ ! હું મસ્તીમાં આવું ! કવિ મસ્ત હોય ? ફકીરો તો મસ્ત જણાયા છે. ઓટાદકરને મહારે મસ્ત કવિ કહેવા ? હાવા હાવા અનેક પ્રશ્નો નાચવા લાગ્યા. શાન્ત વિચાર વડે ઇતિહાસ અને સ્થિતિતું દર્શન કયું. મસ્ત કવિ ખાલ એમ આળાશંકર વિશે સંજ્ઞા અપાઈને પછી કેટલાક કવિપદધારકોને ‘ મસ્ત કવિ ’ એ વિશેષણ પ્રશંસાસ્થાન આપવા માટે લગાડાતું હતું; તે એટલે સૂઘી કે માધુર્ય, લાલિત્ય, સૌન્દર્યઘટક સંયમ એ જેનાં ખાસ લક્ષણ છે હેવી કવિતા રચનારા અભિશંકર ભટ્ટને વિશે પણ એક પ્રસંગે મસ્તીનો આરોપ મૂકાયો હતો;—ફકીરની મસ્તી જેવી જ મસ્તીનો આરોપ.

મહારી અલ્પમતિને તો સંયમ નિયમને લાત મારનારી, વ્યવહાર-
 અર્થાદાને તોડનારી, મસ્તી અને કવિતા એ બેનો સંબન્ધ જોડવામાં વિચાર-
 સરણીનો દોષ જ આવે છે. કવિને નૈસર્ગિક પ્રેરણાની ભૂમિ આવે અને
 તેથી કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય, ત્યેને 'મસ્તીતું' નામ આપવામાં અર્થનો અનર્થ,
 અને બિચારી કવિત્વની દિવ્ય શક્તિને લાગ-છનદાન, થાય છે. આ વિચાર-
 માં ઓટાદકરની કવિતામાં 'મસ્તી 'તું' દર્શન તો નહિ જ થાય. ઓટાદકર
 'મસ્ત કવિ' નહોતા. ઈશ્વરદત્ત પણ કવિના આત્મામાં જે અપૂર્વ ઉન્નત-
 પ્રયાણ થાય છે, જે અલૌકિક ન્યોતિતું દર્શન થાય છે, ત્યેતું અનુભવ-
 જનિત ચિત્ર ઓટાદકરે " એ શું હતું ? " એ કાવ્યમાં આપ્યું છે:-

" એ દિવ્ય દર્શન માત્રથી પણ એક અંતર કંઈ થયું,
 તે લક્ષમાં આવ્યા વિના પણમાં શમિત પણ થઈ ગયું.
 એ શું હતું ? તે ક્યાંથી આવ્યું ? ખબર નવ તેની રહી,
 શોધે વિકળ બની હૃદય તલપે દેખવાને ઘડી ઘડી.
 જ્વિત તણા સૌ તત્વના પણ તત્વમય એ પણ હતી,
 તેમાં અલૌકિક કંઈ મઝા રહી શેમ શેમે ચળકતી;
 વ્યાપાર ઇન્દ્રિય માત્રના પણ બંધ તે સમયે હતા,
 સવ તર્ક વિતર્કની તે પણ હતી તદલીનતા. "

આ અનિર્વચનીય અનુભવમાં સમાયલો આનન્દસાન્દ્ર લય ક્યાંહી

અને

" હમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાંખી,
 ન વાંચે કોઈ યા વાંચે, ન પરવા રાખનારાઓ. "

અથવા " ગુલો મહે બાગનાં તોડી ફોંધાં સૌ ધૂળમાં ચાળી,
 બિઝાતું ખારતું કીધું, ઉપર લોટી રહ્યો તે હું !

ગુલામો કાયદાના છે ! લલા એ કાયદો કોનો ?
ગુલામોને કહું હું શું ? હમારા રાહ ન્યારા છે !

* * + *

હમે મગર મસ્તાના ! બિયાબાંમાં રહનારા !
ખરા મહબૂબ સિંહો ન્હાં! હમારા રાહ છે ન્યારા !
લવે છે ખેત નદિયો ન્હાં, ગઝલ દરખત રહ્યાં ગાતાં,
હમે ત્હાં નાયતા નાગા ! હમારા રાહ છે ન્યારા ?

હાવી ઉચ્છૃંખલ ઉન્મત્તતાને પૂજનારા ' મસ્ત ' કવિયોની ' મસ્તી '
તદ્દન જુદા જુદા સ્થાનમાંથી જ થાયછે. એ જ વચ્ચે કશી સમાન
ભૂમિ નથી.

આ પ્રશ્ન માટે આટલું બસ. ઘોટાદકરની કવિતાના સ્વતઃ સિદ્ધ
લક્ષણની જ તપાસ કરીશું તો લાલ થશે. આપણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખ-
વાની છે કે નવીન યુગની કવિતામાં જે પાશ્ચાત્ય શૈલીનો અંશ છે તે
અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના સાક્ષાત્ સંપર્કનું ફળ છે. અને ઘોટાદકરને
તો એ અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના સંસ્કાર શિક્ષણ દ્વારા મળ્યા નહોતા,
છતાં હેમની રચનામાં નવીન શૈલીનો રંગ લાગ્યો જણાયછે તે શા કારણ-
થી હશે ? કારણ મળવું કઠણ નથી. પાશ્ચાત્ય કવિતા સાહિત્ય જોડે
સાક્ષાત્ સંપર્ક ન છતાં, એ પ્રકારના સંપર્કથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં
પ્રવિષ્ટ થયેલા કવિતાસાહિત્યનો પરિચય ઘોટાદકરને નિકટ થયો હતો, અને
શ્વરદત્ત શક્તિયે એ પરિચયના ફળને સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું. અન્ય સંસ્કૃતિ-
ના ઉપરથી પ્રાપ્ત કરેલી રચનામાં અનુકરણ અને સ્વરૂપઘટના એ જ જુદી
જુદી કીમતનાં ફળ થાયછે. અનુકરણનું કામ સ્હેલું છે, પણ તે જ સાથે હેમાં
તાત્વિક ગુણ લાગ્યે જ ઉત્પન્ન થાયછે. સ્વરૂપઘટનાની સ્થિતિ જુદી છે

મહારી અલ્પમતિને તો સંયમ નિયમને લાત મારનારી, વ્યવહાર-
મર્યાદાને તોડનારી, મસ્તી અને કવિતા એ બેનો સંબંધ જોડવામાં વિચાર-
સરણીનો દોષ જ આવે છે. કવિને નૈસર્ગિક પ્રેરણાની ભર્મિ આવે અને
તેથી કાવ્યપ્રવૃત્તિ થાય, ત્યારે 'મસ્તીનું' નામ આપવામાં અર્થનો અનર્થ,
અને બિચારી કવિત્વની દિવ્ય શક્તિને લાગ-છનદાન, થાય છે. આ વિચાર-
માં ઘોટાદકરની કવિતામાં 'મસ્તી 'નું' દર્શન તો નહિ જ થાય. ઘોટાદકર
'મસ્ત કવિ' નહોતા. ઈશ્વરદત્ત પણ કવિના આત્મામાં જે અપૂર્વ ઉન્નત-
પ્રયાણ થાય છે, જે અલૌકિક ન્યોતિનું' દર્શન થાય છે, ત્યારે અનુભવ-
જનિત ચિત્ર ઘોટાદકરે " એ શું હતું ? " એ કાવ્યમાં આપ્યું છે:-

" એ દિવ્ય દર્શન માત્રથી પણ એક અંતર કંઈ થયું,
તે લક્ષમાં આળ્યા વિના પણમાં સમિત પણ થઈ ગયું.
એ શું હતું? તે ક્યાંથી આવ્યું? ખબર નવ તેની રહી,
શોધે વિકળ બની હૃદય તલપે દેખવાને ઘડી ઘડી.
જીવિત તણા સૌ તત્વના પણ તત્વમય એ પણ હતી,
તેમાં અલૌકિક કંઈ મઝા રહી શેમ શેમે ચળકતી;
વ્યાપાર ઇન્દ્રિય માત્રના પણ બંધ તે સમયે હતા,
સવ તર્ક વિતર્કની તે પણ હતી તલલીનતા. "

આ અનિર્વાચનીય અનુભવમાં સમાયલો આનન્દસાન્દ્રે લય કચ્છો

અને

" હું જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાંખી,
ન વાંચે કોઈ યા વાંચે, ન પરવા રાખનારાઓ. "

અથવા " ગુલો મહે આગનાં તોડી દોધાં સૌ ધૂળમાં ચાળી,
બિછાવું ખારવું કીધું, ઉપર લોટી રહ્યો તે હું !

ગુલામો! કાયદાના છે ! લલા એ કાયદો કેનો ?
ગુલામોને કહું હું શું ? હમારા રાહ ન્યારા છે !

* * * *

હમે મગર મસ્તાના ! બિયાબાંમાં રજળનારા !
ખરા મહબૂબ સિંહો ન્યહાં! હમારા રાહ છે ન્યારા !
લવે છે ખેત નદિયા ન્યહાં, ગઝલ દરખત રહ્યાં ગાતાં,
હમે ત્યાં નાયતા નાગા ! હમારા રાહ છે ન્યારા ?

હાવી ઉચ્છૃંખલ ઉન્મત્તતાને પૂજનારા ' મસ્ત ' કવિયોની ' મસ્તી ' ક્યાં ? આ પ્રકારની ' મસ્તી ' અને કવિત્વની પ્રેરણા એ ખેની ઉત્પત્તિ તદ્દન જુદા જુદા સ્થાનમાંથી જ થાયછે. એ ખે વચ્ચે કશી સમાન ભૂમિ નથી.

આ પ્રશ્ન માટે આટલું ખસ. ઐટાદકરની કવિતાના સ્વતઃ સિંધ સ્વક્ષણની જ તપાસ કરીશું તે લાભ થશે. આપણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે નવીન યુગની કવિતામાં જે પાશ્ચાત્ય શૈલીનો અંશ છે તે અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના સાક્ષાત્ સંપર્કનું ફળ છે. અને ઐટાદકરને તે એ અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યના સંસ્કાર શિક્ષણ દ્વારા મળ્યા નહોતાં, છતાં હેમની રચનામાં નવીન શૈલીનો રંગ લાગ્યો જણાયછે તે શા કારણથી હશે ? કારણ મળવું કઠણ નથી. પાશ્ચાત્ય કવિતા સાહિત્ય જોડે સાક્ષાત્ સંપર્ક ન હતાં, એ પ્રકારના સંપર્કથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા કવિતાસાહિત્યનો પરિચય ઐટાદકરને નિકટ થયો હતો, અને ઈશ્વરદત્ત શક્તિએ એ પરિચયના ફળને સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું. અન્ય સંસ્કૃતિના ઉપરથી પ્રાપ્ત કરેલી રચનામાં અનુકરણ અને સ્વરૂપઘટના એ ખે જુદી જુદી કીમતનાં ફળ થાયછે. અનુકરણનું કામ સહેલું છે, પણ તે જ સાથે હેમાં તાર્કિક ગુણ લાગ્યે જ ઉત્પન્ન થાયછે. સ્વરૂપઘટનાની સ્થિતિ જુદી છે

આધારભૂત કાવ્યાદિકૃતું રહસ્ય પોતાના આત્મામાં જીવી દર્શને આત્મકૃતિની પેઠે જ નવીન ઘટના પ્રગટ કરવી અને તેમાં માત્ર જીવેલા મૂળની છાયા સ્વગત લક્ષણોની જ દીપ્તિ-એ પરિણામ આવવું તે નિર્સર્ગદત્ત શક્તિને બળે જ શક્ય છે. નવીન યુગની કવિતા ઉપર અંગ્રેજ સાહિત્યના અનુકરણનો આક્ષેપ મૂકનારા પાંડિતો આ રહસ્યભેદ ભૂલી નયછે. ઓટાદકરને વિશે તો વિશેષ એ હતો કે નાત્યે અંગ્રેજ સાહિત્યથી અસ્પૃષ્ટ હોવાથી મધ્યસ્થ સાહિત્યદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારમાં જે ગળણે ગળાયોનો લાભ થયો, અને હેમની કૃતિ નિર્સર્ગસિદ્ધ આત્મકૃતિ નેવી દીપ્તિ ભરી.

આ ઉપરાંત, ઓટાદકરની કાવ્યકૃતિયોનું ખીલું એક સ્વરૂપ લેવાનું છે. આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ, પુરાણાદિક સમયની સંસ્કૃતિનો પરિચય, ઇત્યાદિ સંયોગોને પરિણામે ઓટાદકરનાં કાવ્યોમાં હિન્દુ સંસ્કારનાં ચિત્ર, એ સમાજના સંપ્રદાયોથી પ્રેરાયલાં આલેખનો, ઇત્યાદિનો ફાળો અનલ્પ અને અકૃત્રિમ સિદ્ધ થયો છે.

આ સર્વ સામાન્ય ટીકાના ઉપર કેટલાંક ઉદાહરણોથી પ્રકાશ પડશે. તેટલા માટે ઓટાદકરની કાવ્યકૃતિયોમાંથી નમૂનારૂપ ઉદાહરણો લેઈ જઈશું; હેમની કાવ્ય વચની કૃતિઓ ગણનામાં લેવાથી હેમને ન્યાય નહિં અપાય; માત્ર એક રીતે એ કૃતિયોનો પરામર્શ કરવો ઉપયોગી થશે;—આરમ્ભકાળ અને પરિપક્વકાળ એ બે વચ્ચે સ્વરૂપમાં અસાધારણ ફરક નજરે પડે છે તે પડછો લેવાશે. તે ૧૭ વર્ષની ઉંમરે “લાલસિંહ સાવિત્રી નાટક” ઓટાદકરે (તે વખતનું નામ રાખિયે તે દામોદર ખુશાલશાહે) રચ્યું; ૧૯ વર્ષની ઉંમરે “ રાસવર્ણન ” પ્રસિદ્ધ ક્યું; ૨૧ વર્ષની ઉંમરે, “ ગોકુળ ગીતા ” વાચકવર્ગને આપી;—આ સર્વમાં અતિશય સાધારણ સ્વરૂપનું, કાંઈ પણ વ્યક્તિત્વની દીપ્તિ વગરનું, કવિત્વ જ નજરે પડે છે:

શીર શીરદાર સ્વામિનાથ સુખકારી
ચણું ચાંપનાર દીન દાસી હું તમારી;

સત્ય ઉપકાર જગતનાથનો હું નાણું,
મેળવી સુલેહ કોડ ધારીને વખાણું.
બુદ્ધિ આપની સ્વયંવરે પુરી પિઠાણી,
ચોખ્ખ લેડ તે સમે તમારી મેં પ્રમાણી.

(લાલસિંહ-સાવિત્રી નાટક, પૃષ્ઠ ૨૮)

ઓધાજી ન લેગ જરા લેધએ હમારે રે,
તે તો લેધ નએ કામ આવશે તમારે રે.
બાલ્યા જેવો લેગ રાખો પાસ તમે બાધો રે,
સાધુ થઈ ગુરુ ચલો ખેડ જણા સાધો રે.

(“ ગોકુળગીતા ” પૃ. ૨૫)

આ અને હેવી હેવી રચનાઓમાં ઓટાદકર પૂરાઈ રહ્યા હોત તો આજ જે વિલક્ષણ કવિત્વ માટે કીર્તિ હેમણે પ્રાપ્ત કરીછે તે મળત જ નહિં. ‘ ગોકુળગીતા ’માંની ગીતિયોમાં તો છન્દરચના અત્યંત દૂષિત નજરે પડેછે, જગણુ સાધવાની મર્યાદા તો સેવાઈ જ નથી, તે વાત તો કોરાણે મૂકીશું. “લેંશનાં શીંગડાં લેંશને ભારે ન પડે”, “શિર સલામત તો પાઘડી બહુતેરી”, ઇત્યાદિ કહેવતોને દૃષ્ટાન્તરૂપે ખીજ પંક્તિમાં વાપરી, આગલી પંક્તિમાં એકદ નીતિનો સિદ્ધાન્ત મૂકીને અનુબૃટ્યો લખેલા હેમાં પણ દલપતશાહી વાણીવિલાસ કરતાં વિશેષ કાંઈ જ નહિં દેખિયે. હાવા વાતાવરણમાંથી ઓટાદકર નવીન વાતાવરણમાં અણુધાર્યા પ્રવિષ્ટ થયા. ડ. હ. કુવંના ‘ચન્દ્ર’ નામના માસિકમાં કેટલીક નવા પ્રકારની કવિતા નજરે પડી; તે સાથે જ હેમની અત્યાર સૂઝી નિગૂઢ રહેલી પ્રતિભા પ્રગટી. દામોદર ખુશાલદાસ શાહ એ નામનો ત્યાગ કરીને ઓટાદકરની સહીથી નવીન ઢબની કવિતા લખવા માંડી; નામ બદલ્યું તે બંને પૂર્વાશ્રમના કવિત્વ સંસ્કાર પણ પાછળ મૂકી દેવાના ચિન્હ રૂપે જ થયું. જો કે “ કર ” પ્રત્યય ગામના નામને લગાડીને મહારાષ્ટ્રીય પદ્ધતિનો આદર કરવામાં મહને

તો અકારણ મોહ શિવાય બીજા કશાનું દર્શન નથી થતું. ઈ. સ. ૧૮૬૫ કે ૧૮૬૮ માં “ પ્રેમને સત્કાર ” નામનું કાવ્ય ‘ ચન્દ્ર ’ માં પ્રગટ થયું; અચકાતાં અચકાતાં હેમણે એ મોકલ્યું હતું. ડ. ડ. ધ્રુવે એ કૃતિને વખાણી પછી “ બિહ્મગ ” જેવું ઉત્તમ કાવ્ય વગેરે ‘ ચન્દ્ર ’ માં પ્રગટ થયાં. અંતે ૧૯૧૨ ના શુભારમાં “ કલ્લોલિની ” પ્રગટ થઈ, અને તે સાથે ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં તેજસ્વી તારકનો ઉદય થયો જણાયો.

હવે હેમની સ્થપાયલી શૈલીના નમૂના લઈશું. “ કલ્લોલિની ” માં મુખ્ય સ્વરૂપ મહને તો પૂર્વ અને પશ્ચિમની કવિત્વકલ્પનાશૈલીનું સુલભ મિશ્રણ જણાય છે; અન્યોક્તિના સાધનદ્વારા વિચારનું વલણ પાશ્ચાત્ય રૂપનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. હઠાહરણ તરીકે “ એક વૃક્ષને ” “ એધ અને મયૂર ” “ સંદેશ ” ઇત્યાદિ.

“ એકાકીને અશરણ બની રોઈને નિત્ય રહેહું ”

એ ઉન્નત, એકલ દશા,—splendid isolation—માં રહેહું ગૌરવ એકલ વૃક્ષને કહેલી અન્યોક્તિમાં ગરભીરતાથી પ્રગટ કરવાની સાથે એ દશાની દુઃખમયતામાં પણ ઉમદાપણું સમાયહું જણાવતાં કવિ જાડા હૃદયની ઇચ્છાનો ઉદ્દગાર શો કરે છે ?—

ભીરું હૈયાં પરિજન તણાં રોઈ બેશી રહેછે,
દુઃખી નાણી પ્રણયવશ હા ! એ બિચારાં બળેછે.

એની પાસે રુદન કરીને નાં કદાપિ રડાવું,
સંતોષે એ સતત વિલસે એ જ કર્તવ્ય મહારું;
અર્પી એને ભર હૃદયનો દુઃખ માંહે. હુબાવી
રાયું,—હેવી અધમ બનશો ના કદી બુધ્ધિ મહારી !

આ અનિર્ભિન્નગભીરત્વાદ્ અન્તર્ગૃહવનવ્યથાની દશામાં હલકા સ્વાર્થ નથી, ગર્વિષ્ઠ અતડાપણું નથી, પરંતુ અલક્ષ્ય ક્રોમલતાવાળા હૃદયની કરુણાપૂર્ણ મૂકતા છે.

પ્રેમની ગાઠતાનાં લિન્ન લિન્ન દર્શનો એક કાવ્યચતુષ્ટયમાં લેઈશું :
 'વિદ્ધમૃગ', 'એક પત્ર', 'દૃષ્ટિભેદ', અને 'દામ્પત્ય', આ ચાર કાવ્યો-
 માં આ વિવિધ સ્વરૂપદર્શન છે. "વિદ્ધમૃગ" કાવ્યમાં સંગીતથી હરણને
 મુખ્ય કરીને હેના ઉપર શરસંધાન કરતા, શરથી હેને વિદ્ધ કરતા, પારધિને
 મૃગ દયાની યાચના નથી કરતો, જીવિતદાન નથી માગતો; પણ એટલું જ
 યાચે છે કે

સારંગો રંગભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું;

કારણ ?

દઈ તાલ સાચકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
 આ પ્રેમપારાવારમાં નહાતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

સૌન્દર્યનું સંગીતમાં રહેલું સ્વરૂપ જેને પ્રેમનું પાત્ર છે તે મૃગને
 એ પ્રેમપાત્રને આતર મરણ પણ મિષ્ટ છે. પ્રેમપાત્ર માટે આત્મબલિદાન-
 ની અહિં ભાવના નિગૂઢ છે.

"એક પત્ર" માં પ્રેમની અવાચ્યતાનું સ્વરૂપ સમર્થ, અપૂર્વ, શબ્દ
 અને કલ્પનાથી સૂચ્યું છે. 'વચને પ્રણય કહી દર્શાવવો' તે કવિને
 "કાર્ય સૌથી કઠિન" લાગે છે. સંબોધન શું? વિશેષણ શું? કાંઈ
 સૂઝતું નથી. "હૃદયાર માત્ર અપૂર્ણ ભાસે હૃદયને જે અંતરે" આ
 હૃદયમાં એક શબ્દ ન સર્વથા પ્રકટી શકે! "ખીજે દિવસે પ્રયત્ન કર્યો.
 શબ્દમાં પૂરાવાની પ્રેમે ના જ પાડી: "વાક્યમાં વશી લેવું લાઘવ પ્રણયને
 ગમતું નથી. "અંતે રૂદન પ્રગટ્યું, નયનજળ પત્ર ઉપર પડ્યું;—લ્યો-
 "પ્રિય ! એ હૃદયનાં આંસુડાં એ વાંચને વચનાવલી. "એ તે વંચારો?—
 હા; પ્રેમ લખાવનાર, અવાચ્ય લેખ લખાયલા, તે પ્રેમપાત્ર વાંચી સકશે:
 "અધિકારી છે તું એકલો નહિ અવરને સત્તા મળી. " "દગથી નહિં
 જગને જડે" તે "તું હૃદયથી વાંચીશકે." લીલુના રસથી લખેલા

અક્ષરો અગ્નિ ઉપર ધરવાથી લાલાશ ભર્યા પ્રગટ થાયછે; એથી વધારે મહત્વનું પ્રેમરસાયન અહિં બતાવ્યું છે. પ્રેમની અવાચ્યતા, અધિકારીની વાચનશક્તિ, એ અહિં સૂચિત છે.

“ દ્રષ્ટિભેદ ” કાવ્યમાં વળી અન્ય સ્વરૂપ છે. જહાંગીર અને નૂરજહાંનનાં પ્રસંગમાં સૌન્દર્ય નૂરજહાંનમાં જહાંગીરના પ્રેમે બતાવ્યું તે આગન્ટુક ફકીરને લગાર પણ ના જણાવ્યું. કારણ ?

“ સૌન્દર્ય ના પ્રણયને પ્રકટાવનાર,
સૌન્દર્યનો જનક પ્રેમ સદા જણાય. ”

પ્રેમમાં સૌન્દર્ય જોવાની, ઉત્પન્ન કરવાની, અલૌકિક શક્તિનું આજ સૂચન છે.

“ દાંપત્ય ” કાવ્યમાં નવીન જ દર્શન છે; આધુનિક હિન્દુ સમાજમાં બહુધા સ્વીકારાયેલી લગ્નની સંસ્થા દંપતીને પ્રેમનું આસ્વાદન કેવા પ્રકારનું કરાવેછે ? અનેક અસમજસ જોડાં બળથી જોડાયછે, પડયું પાતું નિભાવી લેછે, ત્યાં દાંપત્યપ્રેમની ઉચ્ચ ભાવના ક્યાંથી વસે ? છતાં એ વ્યવસ્થામાંથી પણ અણદીઠો રસ ખેંચી કાઢીને દંપતીના સંબંધને અપૂર્વ ભાવનાના રંગથી આ કાવ્ય રંગેછે :

હૃદય રમશે એકી ભાવે નહિં અથવા રમે ?
જનની જનકે પૂછી જોયું કદી નહિં તે તને;
મુજ હૃદયને જોયા — જણયા — વિના ક્યમ એ થયું ?
પ્રકૃતિ મળશે કે ના એવું ન તેં ક્યમ ચિંતવ્યું ?

x

x

x

ધર જનકનું છોડી શોણી ! ભવાટવીમાં જતાં
સહચર તણું કીધું કાંઈ પરીક્ષણ કેમ ના ?

આ સર્વ પ્રેમનો ઉત્તર એ જ પંક્તિમાં આવેછે:—

ગુરુવચનથી ખીજું ંહાણું જરા નહિં નાણું,
હિત આહતના લેહે હૈયું દિધા ન થયું હતું.

પરંતુ એ ખીજદશામાંથી આગળ ક્રમ વધેછે; પ્રેમનું બળ હેવું છે કે

પ્રણય શરણે ને વિશ્વાસે ગ્રહું વિષ ને હરો
પ્રણય બળથી તે સહુલાવે સુધા નહિં કાં અને !

આ બળથી પ્રેમનો ઉત્કર્ષ થયો; અને પત્નીએ પતિને
સિદ્ધ શક્તિવડે પ્રેમભક્તિ શીખવી:

સહજ શીખવે ભક્તિ દૈવી મને પણ સંગથી;

એ અનુપમ શક્તિથી ચક્તિ થતો કહેછે:

પઠન વિણ આ સૂત્રો કલાંથી અપૂર્વ મળયાં તને ?

હજી વધારે ઉત્કર્ષનો ક્રમ આવેછે; દંપતીસ્નેહદ્વારા,
સ્નેહમાં, પ્રભુનાં દર્શન થાયછે; પ્રેમરૂપ પ્રભુનાં દર્શન થાયછે:

પ્રભુ પ્રણય હા ! મહારે, તહારે, અને જગ સર્વનો,
સ્થળ સકળમાં વ્યાપીને એ સહુ હૃદયે રહો;
પણ પ્રકટ એ મહારે માટે થયો તુજ અંતરે.

રૂઢિરૂઢ લગ્નની સુભગ ખાન્દવું પ્રદર્શન એ લગ્નદ્વારા પ્રાપ્ત થતા
સૌમ્ય પ્રેમનું પ્રદર્શન આ કાવ્યમાં સખળ રીતે કરાવ્યુંછે.

“કલ્લોલિની” ખીજ પ્રકારનાં કાવ્યોનો સમૂહ પણ છે; ઉદાહરણાર્થઃ
' મીરા, ' ' ન્યદેવપત્ની, ' ઇત્યાદિ આખ્યાયિકા ઉપરથી રચાયલાં,
ને તેમાંથી રસિક સાર દર્શન કરેલું; હેવાં કાવ્યો. તે તેમ જ અન્ય કેટલાંક
હતરતી પંક્તિનાં કાવ્યો આ ચર્ચામાં અપ્રાસંગિક ગણીને ખાતલ કરી
દર્શિં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.

સ્ત્રોતસ્વિની.

“ કલ્પોદિની ” પછી છ વર્ષે પ્રગટ થયેલા આ કાવ્યસંગ્રહમાં કાવ્યના બાહ્યસ્વરૂપને વિશે લાઘાની પંડિતસેવ્ય સંસ્કારિતા ધ્યાન ખેંચે છે. પાંડિત્યનો દમ્ભ લગારે ના મળે, છતાં સંસ્કૃત શબ્દો સરળતાથી સ્ત્રોત-પ્રવાહની પેઠે ચાલ્યા આવતા જણાય છે. સંસ્કૃત વૃત્તોની ઘટનામાં પણ નિસર્ગસિદ્ધ સરલતા નજરે પડે છે. છન્દ અને વૃત્ત આ કવિની કવિત્વદેવીને ખેડીરૂપ બન્ધન બનતાં નથી, સુભગ નર્તનને મધુર સિંહરવથી શોભિત કરતાં નૂપુર જ બંને છે. થોડાંક ઉદાહરણો આપીશું :

ધરી મૃદુલ મંજરી નવ રસાલ કૈં નાયશે,
 પ્રપ્લુલ બટમોગશે બહુ સુગન્ધથી બહેકશે,
 બની ભ્રમર બહાવરા દશ દિશા વિશે દોડશે,
 સુગન્ધભર કાનનો અમરચિત્ત આકર્ષશે.
 અવશ્ય સખિ ! એ સમે મધુર કંઠથી ફૂળને,
 વસન્તવિજયોત્સવે મન ભરી ભરી મહાલને;
 મનોહર નવ ગીતથી હૃદય વિશ્વમાં રેડને,
 અને સકળ ભૂતળે સુરનિવાસ તું સ્થાપને.

(અનવસર પૃ. ૪૪).

પ્રણયનું રસભાજન શોધતી,
 હર તણું અવલંબન શોધતી,
 દયિતના કરથી કર મેળવી
 અમરપંથ જવા તલપી રહી.

X

X

X

હૃદયનું બળ સર્વ વહી ગયું,
 ચલનયંત્ર અરે ! અટકી પડ્યું !

રસસુખાણુંવ શુષ્ક થઈ ગયો,
લલિત કામળ દેહ બળી ગયો.

(વનવલ્લરી; પૃ. ૩૪, ૩૫)

મા બાહ્યશરીર અને હૃદયગતિની વાત થઈ.

અન્તઃસ્વરૂપ, કવિતાનું હૃદય, નેતાં પણ ' સ્રોતસ્વિની ' માં નેતાં ક્રમ આગળ ભરાયો લાગે છે. હેતુ એક ગૂઢ સૂચન ' કલ્પોલિની ' અને ' સ્રોતસ્વિની ' બંનેમાંનાં અકેકાં બીજાકાવ્યોમાં મળને જણાય છે. ' કલ્પોલિની ' માંનું " એ શું હતું ? " એ કાવ્ય આપણે નેઈ ગયા છિયે; હેમાં કવિતદેવીની વિદ્યુત્તા ચમકારા જેવી પ્રેરણા તરફ કવિ મુગ્ધ ભાવે બુલે છે; વાણીમાં પણ એ કાવ્યમાં મુગ્ધભાવ પ્રગટે છે. ' સ્રોતસ્વિની ' માંના ' રખલન ' નામના કાવ્યમાં કવિની કવિતદેવી તરફ હૃદયવત્તિ અને બાહ્ય વાણીના ઉદ્ગાર બંનેમાં મુગ્ધભાવ તજ પ્રૌઠતા તરફ વલણ છે. ' કલ્પોલિની ' નો મુગ્ધકવિ કવિતપ્રેરણા તરફ કુતૂહલ, ચમત્કાર ઇત્યાદિ ભાવથી બુલે છે, અને અવ્યકત મધુર વાણીમાં એ ભાવ દર્શાવે છે, ' રખલન ' કાવ્યનો પ્રૌઠ કવિ હવે કવિત દેવીને રાસેશ્વરી, રસેશ્વરી, ભારતી એ રૂપે પ્રત્યક્ષ સ્થિરતાથી દેખે છે, હેતુ દર્શન લેવા નેટલો, હેતુ ગીત નૃત્ય સાંભળવા લેવા નેટલો, કાંઈક નિકટ સંપર્કમાં આવે છે: ' એ શું હતું ? ' એમ પ્રશ્ન પૂછનાર કવિના પોતાના મુગ્ધ હૃદયમાં " પણ એક અંતર કંઈ થયું " એમ અજ્ઞેય ભાવોદ્દીપનનું જ અર્ધભાન થાય છે; ત્યારે ' રખલન ' કાવ્યનો કવિ

સુધાસતત સિંચતી હૃદયરમ્ય રાસેશ્વર,
લસતપ્રણયપુતલી રમતી રાસ રંગે ભરી,
કલસ્વરથી ફૂળતી મધુર ગીત ગાતી હતી,
અને નવલ નર્તને ઉચિત તાલ હતી હતી.

દેવી કવિતદેવીનું પ્રત્યક્ષ, સ્થિર દર્શન થાયછે,

અને એ દર્શનથી અણુમૂળ્યો એ કવિ કહેછે:

અવલુચ્ચં સુરગાન એ રહી સમીપ હું ઝીલતો,

પ્રતિસ્વર પદાક્ષરે થઈ વિલીન રાચી રહ્યો.

આમ કવિને સામીપ્યમુક્તિનો લાભ થતાં દેવીના સૂર ઝીલવા નેટલો સમીપ સંપર્ક થાયછે, અને જેમ કવિ આ દેવીના ગાનમાં વિલીન થયો હતો, તેમ કવિ આસપાસના પદાર્થોની સ્થિતિ જેવાને સાવધ હોવાથી આપણને જણાવે છે કે,

હિમાંશું પણ હીંડતો ગગન મધ્ય થંભ્યો હતો,

બની વિવશ બહાવરો કુતુક દિવ્ય જોતો હતો.

પરંતુ આ ધન્ય દર્શાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હજી કવિનો નહોતો. સ્ખલન કવિનું થઈ ગયું; ભારતીની અનન્ય સેવા કરતે ક્ષણભર અનિદ્ર વિદ્વેષ થયો:

અરે ! ક્ષિતિજ ઉપરે, કમલકન્યકા ક્ષીડતી,

નિનાદ કંઠ કંકણે નવલ નૂપુરે નાંખતી

દીડી;

પડયો શ્રવણ એ ધ્વનિ, ઉર લગીર ઊચું થયું,

અને નયન કેં ડૂર્યાં નિમિષમાત્ર એ તો રહ્યું.

પરિણામ એ થયું કે કવિતદેવી

ખરે સ્ખલન એટલું હૃદય ના રાકી ને સહી;

ત્યજ પ્રણય પૂર્વનો સુખ સમગ્ર લૂંટી ગઈ.

ગન્ધમાદન વનમાં વિહાર કરતો સુરવ મન્દાકિનીતીરે રેતીના પર્વત રચવાની ક્રીડા કરતી ધનપતિના અનુચર એક વિદ્યાધરની કન્યકાને ક્ષણમાત્ર નિહાળી રહ્યો તેથી રસસૌન્દર્યની મૂર્ત પૂતળી ઉર્વશી કુપિત થઈને ચાલી ગઈ, હેવી સ્થિતિ થતાં કવિને વિરહીની દશા પ્રાપ્ત થાયછે:

વિરૂપ ભયભૂતડાં નિકટ હાય ! આવી હસે !
 ગ્રહે હૃદય કારમું, કંઈ વિચિત્ર ચંપટા કરે.
 હિમાંશુ પણ આ હસે, વિહંગ વ્યંગ્ય કે કે વદે,
 અને અનિલ આકરો રજ હડારતો ના રહે.

કવિનું ગીત પણ કવિને છોડીને ગયું જણાય છે. કહે છે:
 રહે હૃદય રાંકડું બની અધીર તે એકડું,
 ગયું શરણ શોધતું ગગન માર્ગમાં ગીતડું.

મહારી નજરે ' કલ્લોલિની ' તે મુગ્ધા જેવી મનોહર છે; ત્યારે
 ' સ્ત્રોતસ્વિની ' તે પ્રૌઢા નહિં પણ મધ્યા જેવી પરિચયલબ્ધ ચારુતાવાળી
 છે. કવિતદેવી જોડે દ્વરસ્થ છતાં નિકટતર પરિચયવાળી ' સ્ત્રોતસ્વિની '
 મધ્યા કરતાં મહત્તે કુવૂહલ, અકૃત્રિમ હૃદયભાવ, નિસર્ગસિદ્ધ સૌન્દર્ય, ઇત્યાદિ
 વડે શોભતી ' કલ્લોલિની ' મુગ્ધા વધારે મોહનીની આકર્ષકતા વાળી લાગે છે.

' કલ્લોલિની ' અને ' સ્ત્રોતસ્વિની ' ના પૃથક્ પૃથક્ ચિન્હરૂપ આ
 કાવ્યોત્તું મહારું આ પ્રકારનું દર્શન કેટલાકને દૂરાકૃષ્ટ લાગે તો ભલે; મહત્તે
 એ દર્શન સ્પષ્ટ લાગે છે. અસ્તુ. તો ' સ્ત્રોતસ્વિની ' માંથી લક્ષણદર્શક
 ઉદાહરણો, ગણતર જ, જોઈ જઈશું:

“ રાનિકૈતુક ” કાવ્ય જીવો:—

વિહરણશ્રમ સર્વ નિવારવા,
 જ્વલિત અંતરતાપ ખુઝાવવા,
 સુખદ શાન્તિસુધારસ સિંચવા,
 પ્રતિનસે નવ વિક્રમ પૂરવા,
 થઈ કૃતાર્થ, મહા યશ મેળવી,
 અનવલમ્બન પંથ પૂરો કરી,
 શ્રમિત સૂર્ય ભલે સુખ સેવવા
 નિવસતો જઈ અસ્ત સમુદ્રમાં.

આ જીવનની દુઃખમય યાત્રામાંથી પરભૂમિના રમ્ય અનુભવો મળવાની શ્રદ્ધાથી એ મરણો-મુખ માણસ આત્મવાસનોચ્ચાર કરેછે તે સાંભળો:

નહિં જ્યાં સંસારી સહજ પણ દુઃખો રહી શકે,
 નહિં જેની કીર્તિ સુરગુરુ સમા એ કહી શકે,
 સુરોની સંગાથે રસભરિત જ્યાં અંતર રમે,
 પ્રિયે ! એ સૃષ્ટિમાં ગમન મનને કેમ ન ગમે ?
 જવા દે ઉત્સાહી વિતથ જગમાંથી મન ત્યજ,
 પરાનન્દે પ્રીતિ પ્રકટ થતી ના રોક્ય રમણિ !

“ મૃત્યુથી હું ના ડરું, રૂડી ભૂમિ વિશે જવું ”—એ શ્રદ્ધાના બળથી પ્રેરિત આ હૃદ્ગારો જેવા સહજ છે ત્હેવા જ સત્યનો પાયા ઉપર રહેલા છે.

આ જીવનના સર્વ વ્યાપારથી વિરક્ત થયેલો મરણશરણ નાયક છેવટે, દૃઢ ઉચ્ચારણ કરેછે:

હવે તો શાન્તિથી, વિમળ મનથી, પ્રાપ્ત મરવું,
 હવે શાને માટે જડ જગતમાં ધ્યાન ધરવું ?
 હવે શાને માટે મરણપળથી લેશ ડરવું ?
 હવે શાને માટે પરમપદવૈમુખ્ય વરવું ?

આ શ્લોકમાં ‘ હવે શાને માટે ’ એ શબ્દગણની પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ થાયછે. ત્હેમાં પુનરુક્તિદોષ નથી આવતો, પરંતુ હૃદયના ભાવની સખલતાનું ભાન થાયછે. એક માત્ર ક્ષતિ લાગેછે: પ્રથમ ચરણ તે ચતુર્થ ચરણ બન્યું હોત—૧, ૨, ૩, ૪ છે તે ૨, ૩, ૪, ૧ એમ હોત—તો વિચાર અને હૃદ્ગારની શ્રેણિનો ક્રમ સુઘટિત થાત; પ્રથમ ત્રણ પ્રશ્નોને છેવટે “ હવે તો શાન્તિથી, વિમલ મનથી, પ્રાપ્ત મરવું ” એ નિર્ણય—એમ ક્રમ વધારે ઉચિત લાગેછે.

“ એક સ્મૃતિ ”—આ કાવ્યમાં કવિના, જીવનસંસારમાં થયેલા વિવિધ સમ વિષમ અનુભવોની વચમાં સહસા અનુભવેલી કાંઈ અવણ્ય દિવ્ય હૃદયાનન્દની સ્મૃતિ જીવનમંત્રરૂપ બનેલીનું વર્ણન સુંદર અને સ્તગર્ભ શબ્દોમાં કર્યું છે:

વિવિધ વર્ષ અનેક વહી ગયાં,
સમયનાં પડ કૈંક ચઢી ગયાં;
કંઈક કષ્ટશિલા હૃદયે પડી,
હાંપી કૈંક ગઈ, રહી કૈં જડી.
અવનવાં બહુ દૃશ્ય અનુભવ્યાં,
હૃદયને કંઈ રંગ ચઢી ગયાં;
કંઈક મિત્ર મળ્યા, ત્યજ કૈં ગયા,
સ્વજન કૈંક થયા, વહી કૈં ગયા.
કંઈ પળો રમતી સુખની ગઈ,
કંઈ પળો રડતી દુખની ગઈ;
હૃદય કૈંક મળ્યાં હૃદયે જડ્યાં,
હૃદય કૈંક હસ્યાં, વળી કૈં રડ્યાં.
અમિત આશક્તતા ઉર ઉદ્ભવી,
કુસુમથી, ફળથી, લચી કૈં પડી;
કંઈ વધી પણ વન્ધ્ય રહી ગઈ,
પ્રગટતાં કંઈ ધૂળ વિશે મળી. *

* “ ઉરવહસી કુલો થકી ત્હોય લચી;
દિન કૈંક ગયા, દિન કૈંક જશે,
લચી તે ન લચી ન કદાપિ થશે. ”

આ ગોવર્ધનભાઈની અમર પ્રકૃતિઓની સંસ્કાર-છાયા અહિં કાંઈક, ઝાંખી ઝાંખી, જણાય છે વારું ? હશે તો પણ કવિતાકલ્પના આ ઠેકાણે નવીન જ છે.

આમ જીવનના ભિન્ન ભિન્ન ભંગ્યા નીચા માર્ગમાં કરેલા પ્રયાણને એક શ્લોકમાં સમેટીને કહે છે:

કંઈક સંસ્મૃતિયુક્ત થઈ ગયાં,
જય પરાજય કૈંક મળી ગયા,
વિપદની વરસી કંઈ વાદળી,
કંઈક સંપદની પ્રકટી ઝડી.

આ બાહ્ય વૃત્તાન્તોનું ચિત્ર; એ વૃત્તાન્તોનું કવિના હૃદયમાં થયેલું પરિણામ ખીલ એક શ્લોકમાં ચીતરે છે:

અવનવા અવતાર ઉરે ધયાં,
અવનવા અધિકાર મળ્યા ઠળ્યા;
સહુ મળ્યું, વિરમ્યું, પલટ્યું, ગયું.
હૃદય કે પલટાપલટી રમ્યું.

આમ પલટાપલટીના સંક્ષોભમાં ચિરંતન, સ્થિર, આનન્દાનુભવ આપત્તી એક જ વસ્તુ હતી: “ એક સ્મૃતિ ”; જેલી વિરલ દિવ્ય આનન્દ પ્રેરતી સ્મૃતિ. તે વિશે હવે કહે છે.

પણ નિરંતર એ પળની સ્મૃતિ
સ્થિતિ સમસ્ત વિશે હતી જગતી;

એ પળ કેઈ ? પ્રથમ એ પળની આસપાસ રહેલી સ્થિતિ કવિ આલેખે છે:

પ્રખર ગ્રીષ્મ તણા પરિતાપમાં,
વિજન-નીરવ-એ વનવાસમાં;
હૃદયકાળ ન દૂર ગયાં હતો,
નભ વિષે રવિ કૈંક ચઢ્યાં હતો;

આ બાહ્ય પ્રકૃતિયે કવિના હૃદયમાં આછા ગુલાબી ભાવરંગ
પાડયા હતા:

હૃદયપંકજ કેં વિકસ્યું હતું,
નવલ તેજ અછી હસતું હતું.

આ અનુકૂળ ઉલ્લાસની દશામાં એકાએક

નવલ ફૂળન કેં શ્રવણે પડયું,
હૃદયને અડકી હૃદયે સયું.
હૃદયરૂપ બની વિલસી રહ્યું,
હૃદયના હૃદયે રમતું થયું.

આ ફૂળન તે કિયું હશે ? જગતની નિત્ય વ્યવહારમાં મળતી
રુઘિર માંસની ઘડેલી કોયલનું ફૂળન ? કે આ વચનમાં રૂપકાતિશયોકિત
લેઈશું અને એ ફૂળનને કોઈ દિવ્ય કવિતપ્રેરણા અથવા દિવ્ય આધ્યા-
ત્મિક આનન્દના સ્રોતનો પ્રવાહ એમ ઉદ્દિષ્ટ માનીશું ?—હું ખાત્રીથી કહી
સકતો નથી. પરંતુ હાડકાં ચામડામાંરુઘિર માંસ ભરેલી સજીવ કોયલ જ હશે
એ તર્ક તરફ હું વધારે વળું છું. પછી હેમાં ખીલત પક્ષમાં સૂચવેલા અનુ-
ભવનો ધ્વનિ સાંભળવાને બાંધ નથી.

એ પળની સ્મૃતિ કવિના હૃદયમાં, જીવનમાં, સ્થાયિરૂપે હપાઈ ગઈ
તે સુભગ શબ્દોમાં આપણને સાંભળાવેછે;

મધુર એ સ્વર, એ પળ હર્ષની,
પ્રણયપુણ્ય સુધારસ વર્ષતી,
શ્રવણમંગલ શોભન એ શ્રુતિ,
શકુનરૂપ સુભાગ્યસરસ્વતી.

(અહિં સુભાગ્યસરસ્વતી એ શબ્દ વડે 'ફૂળન'નો અર્થ બને પક્ષનો
કાંઈક જણાયછે ખરો ?) -

હૃદયથી પણ એક ન એ ખસી,
 ન થઈ જીર્ણ, ન મંદ દીસે જરી;
 સકળ માનસનાં પડ વીંધતો
 સતત એ સ્વર ઉપર આવતો.

બાહ્યસ્થ જડ સંબન્ધ બતાવતું હૃદયથાલ્યન્તર પરિણામ વળી કહેછે:-

ભવ તણા પરિતાપ ભૂલાવતો,
 અવનવું ઉરને બળ આપતો,
 અતિ મનોહર જીવનમંત્ર એ,
 વિધિવિનિર્મિત અંતરતંત્ર એ.

એ સ્મૃતિની-ગ્રીષ્મ કાળના સંતાપમાંથી એકએક પ્રગટ થયેલા, ઉરને
 શીતલતા અર્પતા, કૂળનની સ્મૃતિની-અદ્ભુતસુખદાયિની શક્તિ છેવટના
 શ્લોકમાં બતાવાઈછે.

હૃદયમાં રસ એ સ્મૃતિ વર્ષતી,
 કઠિણ કંકર સત્વર ગાળતી,
 ચરણનો શ્રમ નિત્ય નિવારતી,
 નિકટ દિવ્ય નિકેત બતાવતી.

“દિવ્ય ધામ સમીપ છે” એ ભાવ ઉરમાં પ્રેરતું કૂળન જડ કોકિલા--
 નું તેમ જ એ કોકિલા જેનું પ્રતિબિમ્બ છે હેવી દિવ્ય ભૂમિનું ધણુ
 ખરું એમ માનવાનું મન આખર થાયછે. “સૂકા વેરાનમાં કોયલ” સાંભળીને

તો હું માણું આજ કોકિલા ! તુજ દિવ્ય પ્રભાવ અપાર;
 તન્મય કરય તુજ સત્વસંગે મહારું જડ હૃદય આવાર
 પ્રેરી દિવ્ય ટુહ્ટટુહકાર;

જેથી એ લીલું કુંજ બની રહે સૂકા ભવરાન મોઝાર,
કવિત કોકિલા માંહિ વશી રેલે અવિરત ને સુખકાર
નુજશો મધુર દુહા દુહુકાર. *

આમ કરેલી પ્રાર્થના જેવા ભાવ આ કાવ્યમાં નવીન કલાવિધાનથી પ્રતિબિમ્બિત થયા જણાયછે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાંનાં ' સુદામા ' ' સુરદાસ ' જેવાં જુદા જ વર્ગનાં કાવ્યોને બાબુ ઉપર મૂકીશું. માત્ર બીજા એક વર્ગનું દર્શન ઝડપથી કરીશું: આધુનિક હિન્દુ સંસારના જીવનમાંથી સૌન્દર્ય, માધુર્ય અને આકર્ષણના અંશોથી શોભિત ચિત્રાવલી ઉપસ્થિત કરનારાં કાવ્યોનો એ વર્ગ છે. હેમાં સ્વદેશપ્રેમે પ્રેરેલા કવિની વાણી " સૌરાષ્ટ્ર સુન્દરી " કાવ્યમાં અસાધારણ ઊર્મિપ્રવાહમાં ધસતી જણાયછે:

રસપૂરિત રાસ વિશે રમતી,
દઈ તાલ પરિક્રમથી ફરતી,
રસ ગાન વડે જગ રેલવતી,
કલકંઠ થકી કકુભો ભરતી,

" ગરબે રમવાને ગોરી નીસરી રે લોલ " અહિં આલેખીછે, તે રસના ઉલ્લાસમાં જોસભેર ગરબે ફરતી, તાળી પાડતી, કલકંઠથી કોકિલા જેવી દીપતી, આનન્દવિહારિણી આપણી નજર આગળ ખડી થાયછે.—પણ આ સ્થિતિ માત્ર ગરબાના પ્રસંગ સાથે જ બાકીના જીવનમાં તે ' મહાહાન ' ના મધુર બન્ધનમાં જ પૂરાયલી સૌરાષ્ટ્રસુન્દરી ચીતરીછે.

જનતાં મહિં મૌન મુખે ધરતી,
રસ દૈક અલૌકિકે ઉદ્ભવતી;

* " હૃદયવીણા " પૃષ્ઠ ૧૧૪

વાચ્યાળતામાં વડાઈ માનનારી આ જમાનાની લલના આ ન્હોય;
હેતું મૌન ઉલટું અધિક રસવાહક.

ગુરુવર્ગવિલોકનલાજવતી,
વપુથી વપુ માંહિ સમાઈ જતી.
અબલા તનતું અવગુંઠનથી
કંઈ ગોપન વિભ્રમમાં કરતી.

શણુગટ તાણીને, ધુંધટપટથી સુખીન્દ્ર સંતાડતી, સુન્દરીની
આ 'લાજ કાઠવાની' કળામાં પણ માધુર્યદર્શન કરનાર કવિ આપણને
ક્ષણવાર એ માધુર્યના ભક્ત બનાવી દેછે.

સખીવૃન્દ વિશે મૃદુ ગુંજનથી,
દગથી, શિરથી, કરથી વદતી,
હળવે હળવે જતી હંસ ગતિ

સૌરાષ્ટ્ર સુન્દરીનું દર્શન કરીને આપણે રસપાન કરિયે છિયે
એટલામાં તે

પથ મધ્ય ગુરુજનને નિરખી
દઈ પૃષ્ઠ-સલજ્જ તોરે તરતી

ન્યહારે આપણે જ્ઞેઘયે છિયે ત્યહારે એ 'લજ્જ' ને પણ મર્યાદા
હાય કે નહિ? સુન્દરીના સંસુખ દર્શન કરતાં પૃષ્ઠદર્શનમાં વધારે
આકર્ષણ હશે કે શું? વગેરે વિનોદપ્રશ્નપરંપરા પ્રગટ થાય તેા ક્ષમ્ય
ગણાય. છતાં આ ચિત્રમાં પણ માધુર્ય જ્ઞવાની રસિકતા સ્વીકારીશું.

અતિથિસત્કાર, ગૃહકાર્યદક્ષતા, ઇત્યાદિ લક્ષણોનો રંગ ચચ્યા પછી
કવિ સૌરાષ્ટ્ર સુન્દરીને

વિભુના ઉરની વર વાંસલડી,
જગ કાનન ફૂલતી કોયલડી,
પ્રણયમૃત વર્ષતી વાદલડી,
શીળા સંસ્કૃતિની પથછાંચલડી

કહેછે ત્યાં સુભગ શબ્દોનાં, સુભગ લક્ષણોનો, સંક્ષિપ્ત સંગ્રહ
આપણને મુખ્ય બનાવી દેછે.

સુરનારીશી સોરઠસુન્દરી ઐ,
મૃદુભાષિણી ભવ્ય રસે ભરી ઐ,
ભુવિ ભારતભૂષણ ભાગ્યવતી,
નરલોક વિશે ઇતરત્ર નથી.

ઐ ઉમળકાભેર કરેલી સ્તુતિને આપણે સમભાવથી વધાવીશું.
પતિપરાયણા પત્નીને પૂજનારા પતિનાં સ્તુતિ, ઉપકાર ઇત્યાદિ
ભાવોદ્દગાર કરતું 'ગૃહિણી' કાવ્ય; સાસરેથી આવેલી ધિયરમાંની મુખ્ય:
દેવી માતાને ભેટતી પુત્રીને! મહિમા

પરબ સ્વાર્થ તણું દગથી ખસે,
મહિનતા મનની મનુજે તજે,
હૃદય નિર્મળ તે પ્રણયે ભયું
જગત જોઈ શકે દુહિતા તણું.

ઐ અન્તિમ શ્લોક વડે ગાતું 'દુહિતા' કાવ્ય;

સુધાથી સીંચેલી અમ ગગનચંદ્રા વહી ગઈ,
હસાવીને જોડા દિન, રુદન અંતે દઈ ગઈ,
અતિથિની પેઠે મિત્ર સમય સંગે રહી ગઈ,
વિધિની દીવેલી વિધિવશ અરેરે થઈ ગઈ !

હૃદયદ્રાવક શબ્દો અને હેવા ખીન્ન ઉદ્ગારો વડે સાસરે વળાવેલી પુત્રી વિશે પિતાના ભરના ઉદ્ગારો વેરતું 'પુત્રીપ્રયાણ' કાવ્ય; સાસરામાં વશેલી, પૂરાયલી, યુવતિના હૃદયમાં પિતા માતા વગેરે બન્ધુબનો તરફ લેના હૃદયભાવ આર્દ્રતાભરી વાણીમાં વર્ણવતું 'પિહાર' કાવ્ય;—એ અને હેવાં ખીન્ન કાવ્યો જુદા જ વર્ગમાં મૂકાશે. એ કાવ્યોની વિષયચૂંટણી, રચના તથા વિચારશૈલી ઇત્યાદિ લક્ષણો ખીન્ન છ વર્ષે પ્રગટ થયેલી 'રાસતરંગિણી'નાં ઘણાં કાવ્યોની સાથે એક વર્ગમાં મૂકાય એમ છે. એ સંગ્રહને અડકવાની પૂર્વે

નિર્ઝરિણી

એ કાવ્યસંગ્રહનું ત્વરિત દર્શન કરી લઇયે. વિસ્તારથી ચર્ચા માટે અવકાશ નથી. આ સંગ્રહમાં ઘોષાદકરની અન્યોક્તિ અતિવિરલ થાયછે, માનવ સંસારને, હૃદયભાવનાં સંચલનોને ઇત્યાદિ વિષયોને, છેડતા વાદ્યધ્વનિ વિશેષ બળમાં સંભળાયછે. ભાષાની પ્રૌઢિ, વિચારની ગરભીરતા ઇત્યાદિ લક્ષણો પ્રકટતર નજરે પડેછે, "કલ્લોલિની"નું મુઘાપણું 'સ્રોતરિવની' નું મધ્યાપણું આપણે જ્ઞેયું, તેા આ 'નિર્ઝરિણી'માં પ્રૌઢાપણું દેખાયછે. ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો અને સમાસોનો ભર એક કાવ્યમાં તેા પ્રબલતર આવેછે;—'રાસ' નામના કાવ્યમાં:

મલિન શેવાળના સહજ અપસરણથી
સ્વચ્છ સોહંત સરસી સમાણું, '
ચલિત કરભંગ, દગમીન તરલિત થતું,
મધુર મંડળ મચ્યું ભાવભીનું.
દૂરતરખાલરોદનશ્રવણસંભ્રમા
સકળ સહિયર તણા સંગ છોડી,

ભવ્ય વાત્સલ્યભરી અજળ ઉક્યનથી
ચપલગતિ ધર જતી કોઈ દોડી.
હૃદયપીયૂષ સમ પાનથી પોપતી,
શયિતસુતવદન પર દષ્ટિ દેતી,
આવી ઊતાવળી, શીઘ્ર સર્ખીમાં મળી,
સ્વર તુરત મધ્યથી ક્રીડી લેતી.

આ સુન્દર ચિત્રમાં, ગરબાની રમઝટની વચમાંથી પોતાના શિશુવું
રૂદન સાંભળીને તરત મંડળમાંથી વેગથી દોડી જઈ, શિશુને સ્તન્યપાન.
કરાવીને પાછો ઊંઘાડી દઈને વાત્સલ્યભાવભરીની દૃષ્ટિથી ઝડપથી જોઈને
પાછી મંડળમાં ભળી જઈ અડધેથી ગીત કીલતી યુવતી આકર્ષક અને છે તે
આકર્ષણને ભારે સંસ્કૃત શબ્દો અંતરાયરૂપ તો નથી જ બનતા; “ દૂરતર
બાલરોદનશ્રવણુસંભ્રમા ’ જેવો લાંબો સમાસ, એ જ કાવ્યમાં ‘ તાલકૃત-
લાલિમાલસિતકરતલવતી ’ જેવો ભારભર્યો છે છતાં અર્થબોધને નડતર
આણે હેવો છેક નથી; તોપણ ‘ સુખદુઃખસરિદ્યુગસંગમમાં ’ એ
સમાસ રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેને ‘કુસુમમાળા’ના ‘અલિનન્દનાષ્ટક’
કાવ્યમાં (પ્રથમ આવૃત્તિમાં) કહ્યુંકહુ લાગેલો પછીની છઠ્ઠી આવૃત્તિમાં
‘ સરિત ’ને બદલે ‘ નદી ’ મૂકીને ભાર ઓછો થયા છતાં સમાસની દીર્ઘતા-
થી ઘણાકને ભયંકર લાગતો હશે, તેમ ઓટાદકરના આ સમાસો પણ
વખતે ભીષણરૂપ ભારો ખરા.

પરંતુ આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યોના કવિત્વગુણોવું આકર્ષણ આપણે
જેવાવું છે. છટાંછટાં કાવ્યો લઈને ગુણદર્શન કરવું અસ્થાને થશે. માત્ર
ગણતર કાવ્યો જ જોઈશું:

“ આવળનાં ફૂલને ”—આ કાવ્યની પ્રેરણા પ્રરોક્ષ રીતે વૃસ્વર્થના

The Daffodils કાવ્યમાંથી આવેલી સ્પષ્ટ લાગે છે. તૃણશન્ય સૂકી

ગિરિભૂમિમાં શોલાપુર જિલ્લાના માળશિરસ તાલુકામાં કરેણાનું યૂથ નજરે પડતાં The Daffodils કાવ્યના હૃદયમાં પડેલા સંસ્કારો જાગૃત થયા અને ‘કુસુમમાળા’ના કવિને રૂપાન્તરમાં ‘કરેણા ? કાવ્યની પ્રેરણા થઈ, તેમ જ ખોટાદકરને આ ‘આવળના ફૂલને’ કાવ્ય પ્રાદુર્ભૂત થયું હશે. પરંતુ અંગ્રેજ સાહિત્યનો સંપર્ક નહિં છતાં આમ કેમ બન્યું હશે ?

ત્યાં સુંદર સમુદાય તમારો ઉર આકર્ષે,
શો વધતો વિસ્તાર હીંચતો અવિરત હર્ષે !
દૂર અતિશય દૂર સુધી પથરાઈ રહેલાં,

એ આવળનાં ફૂલનું દર્શન અને

They stretched in never-ending line
Along the margin of a bay;
Ten thousand saw I at a glance
Tossing their heads in sprightly dance.

એ વડ્ સ્વર્થને થયેલું Daffodils નું દર્શન લગભગ બિમ્બ પ્રતિબિમ્બનું રૂપ ધારણ કરે છે.

હીંચો બહાલાં બાળ ! અનિલ લહરી ઊપજવો !
મુજ અંતરને એમ નવલ કૈં નાચ કરાવો !

એ હૃદયાર પણ

And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils.

એ વડ્સ્વર્થના હૃદય્યાલ્લાસ ત્રેડે હેવા જ પ્રકારનો સંબન્ધ દેખાડે છે.

“તન્મયતા.”—આ સાદી રસિકતા ઝરતા કાવ્યમાં સ્વતન્ત્ર ભાવ અને કલ્પનાનું સૌન્દર્ય નિઃસંશય છે. છતાં હેનું મૂળ પરોક્ષ રીતે વડ્સ્વર્થ-

ના the Reaper કાવ્યમાં દેખાઈ આવે છે; વર્ડ્સ્વર્થને સ્કોટલેન્ડની હાઇલેન્ડમાંની કન્યા એકલી ઘાસ કાપતે કાપતે મધુર ગાનપ્રવાહ ચલાવતી આકર્ષણ કરે છે; બોટાફરને “ કંઈક દૂર કૃષીવલકન્યકા મધુર ગાન સ્ત્રી કરતી અહા ! ” એ આકર્ષતી જણાય છે. વર્ણનાદિકમાં અલખત બંનેમાં ભેદ આવે છે. પણ,

I listened motionless and still;
And as I mounted up the hill,
The music in my heart I bore
Long after it was heard no more.

એ સંક્ષિપ્ત વાક્યોમાં અંગ્રેજ કવિ એ ગીતનાદની સમાપ્તિ પછી પણ ચિર ધ્વનિરૂપે શાશ્વતતા સૂચવે છે તેમ જ ગુજરાતી કવિ

થઈ સમાપ્તિ મતિ ગણતી હતી,
પણ શકે ઉર ના દઈ સંમતિ;
હજી મનોહર ગાન રહ્યું વહી,
શ્રવણ સ્પષ્ટ રહ્યા હજી સાંભળી.

એ શબ્દોમાં અશ્રુત ગાનનું શ્રવણ બતાવીને એ જ ભાવ દર્શાવે છે; પરંતુ અંગ્રેજ કવિ જ્યાં અટકે છે ત્યાંથી આપણો ગુજરાતી કવિ એ કલ્પનાને નવીન અને વિવિધ રૂપે અને સુંદર વિચારના પલટા વડે સુંદર ખેલમાં રમાડે છે:

અનિલને શીખવી ગઈ ગાન એ,
પુનિત પાઠ નિરંતર ભે કરે !
વિહંગના સ્વરમાં સ્વર એ મળ્યે,
તરુ તણા પ્રતિપત્ર વિશે વશ્યે..

ધર ભણી દિન અસ્ત થતાં વણું,
 વિમળ એ સઘળે સ્વર સાંભણું;
 રજનિ આવતી એ હૃદયે ધરી,
 તિમિરમાં પણ એ જ રહ્યા તરી.
 શશિમુદ્રા સહ એ વરશી રહ્યા,
 હૃદયે પણ એ ચમકી રહ્યા;
 વદતી એ જ વહી ગઈ શર્વરી,
 અજળ આવી ઉપા સ્વર એ ગ્રહી.
 નિવસતો જઈ ક્ષેત્ર વિશે ફરી,
 મનુજ કોઈ પડે નજરે નહિં;
 અચલ એકલ ગાન રમી રહું,
 ગગનગુંબજને ગળવી રહું.

આ નવીન અંશમાં યોગદકરે ગીતપ્રવાહના સૌન્દર્યાનુભવનું, હેના સંસ્કારના ઝણઝણાટના સ્થાયી સ્વરૂપનું, યોતાના અચલ એકલ ગાન વડે સજીવ વર્ણન આપણને આપીને હેમના કવિત્વધ્વનિને અચલ એકલ ગાનરૂપ બનાવી દીધાછે.

આ જે કાવ્યમાં ગ્રેશ્યાનું મૂળ અને વિચારશૈલીનું સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંથી શી રીતે આવ્યાં હશે ? યોગદકરને અંગ્રેજ સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય નહોતો. તર્કનો જ આશ્રય લેવો પડશે. હ. હ. ડુવની સાથે સાક્ષાત્ સમાગમ યોગદકરને નહોતો. ઈ. સ. ૧૮૯૮ની પૂર્વે રા. હ. હ. ડુવના “ચન્દ્ર” નામના માસિકમાં ‘કલાપી’ ની કૃતિઓ જોઈને દલપતશાહી શૈલી કરતાં નવીન શૈલીમાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય વધારે કુદરતીપણું લાગવાથી એ શૈલી ઉપર લખવું યોગદકરે શરૂ કર્યું હતું અને (આપણે પાછળ કહી ગયા છિયે કે)

ઈ. સ. ૧૮૯૫ કે ૧૮૯૮માં 'પ્રેમને સત્કાર' નામનું કાવ્ય ઓટાદકરે અચકાતાં અચકાતાં 'ચંદ્ર'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલ્યું, હ. હ. ધ્રુવે પ્રોત્સાહક નોંધ સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યું;—આમ રા. ભાઈ અમૃતલાલ દાણી મહને માહિતી આપે છે. (હું ધારું છું કે 'કલાપી'ની કૃતિયો વાંચવાની પૂર્વે 'કુસુમમાળા'નો સંપર્ક ઓટાદકરને થયો હશે અને નવીને શૈલીની કૃતિયો રૂપે ફલીભૂત એ સંપર્ક પણ થયો હોય; 'કરેણા' અને 'આવળનાં પુલકને' એ બે કાવ્યોની સરખામણી ઉપર કરી તે ઉપરથી જણાશે.) મુંબઈમાં ઓટાદકરનો નિવાસ હતો તે અરસામાં હ. હ. ધ્રુવ મુંબઈ આવેલા ત્યારે એક વાર હેમણે ઓટાદકરને મળવા ઓલાવેલા; પરંતુ "કાંઈ પણ અંગ્રેજી ના જાણનાર વાણિયા જેવા વેસ વાળો, અસંસ્કારી હું તહેમની કને શું નહીં ?" એમ કરીને મળવા ન જ ગયા. ત્યારે The Reaper કાવ્યમાંથી આવેલી પ્રેરણા ક્યાંથી મળી ?—એ પ્રશ્ન અનુત્તર કોણે જાણે જ રહે છે. આ સામ્ય આકસ્મિક તો નથી લાગતું.

વળી "પ્રવાસ" નામના કાવ્યમાં સ્ત્રીપુરુષના જીવનપ્રવાસનું રસભરું વર્ણન છે તેમાં

ઉચિત સમયે નહાની નૌકા ધરી લઈ સાગરે
મધુર હસતાં આશાઘેલાં ધર્યાં સખિ આપણે;

એમ ઉલ્લાસમાં પ્રયાણ આરમ્ભીને ચાલેલા નેહાને

સકર વધતાં જાડાં જાડાં ગયાં જળ આવતાં
* * * * *
* * * * *

પવન પણ કે વાતો ધાતો વધુ વધુ વેગથી;

તટ નિકટની ના દેખાયે મનોહર માછલી,
ગિરિસમ વડા * ગ્રાહો વીંટી વળ્યા સહુ પાસથી;

હાલો ભયપ્રદ અનુભવ થવા છતાં, ઘૈય આપનારા પ્રકારોમાંનો એક
પ્રકાર કવિયે વર્ણવ્યો છે તે ધ્યાન ખેંચે છે:

અહિં તહિં કંઈ આવે વચ્ચે સુશોભિત ટાપુઓ
ઘડી શરણથી શાન્તિ દેતા સુમિત્રસમા અહો

ક્રમકે

Many a green isle needs must be
In the deep wide sea of Misery,
Or the mariner, worn and wan,
Never thus could voyage on
Day and night, and night and day
Drifting on his weary way;

એ શેલીની સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓમાંની આરમ્ભની જે પંક્તિઓમાંના
વિચારનું આહું આહું પ્રતિબિમ્બ અહિં જણાય છે. અલગત પ્રથમ
કહેલાં જે સામ્ય કરતાં આ સામ્ય ધણું આહું જ છે. પણ એ માન્યતા તે
ખસે એમ નથી કે ખોટાદકરને બુડ્ડસંવર્થનાં (અને શેલીનાં). ઉપર સૂચવેલાં
કાવ્યોનો પરોક્ષ સંપર્ક કોઈયે કરાવ્યો હશે.

* 'ગ્રાહ' નો અર્થ અહિં 'મગર' લેવાથી અર્થ નથી ખેસતો;
બધી પાસથી મગર વીંટી વળે એ સ્થિતિ અસંભવિત છે; તેમ જ ખારા
સમુદ્રમાં મગર વસતા પણ નથી; અહિં હોડીને ગ્રાસ કરી લેનારા ભયંકર
સમુદ્રના હૃદય તરંગો-એમ અર્થ સંભવે છે.

‘ યુક્તું ગૃહાગમન, ’ ‘ ઊર્મિલા, ‘કાદમ્બરીને, એ કાવ્યત્રિપુટીમાં સમાન અંશ હું એક જોઉં છું: પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંના કથા-ભાગમાંથી હૃદયસ્પર્શી સંલોગોને વિષય તરીકે લઈને હેમાં દીપ્તિ પૂરનારા માનવહૃદયના ઉચ્ચ, ગરભીર, અને અલૌકિક ભાવનું આલેખન, સમર્થ લેખની વડે આલેખન. ‘ કાદમ્બરીને ’ એ કાવ્યમાં કૌમારવ્રતની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરાવનાર વિશ્રવવિજ્ઞતા-કામ નહિં પણ કામનો વેશ ધરતા-પ્રેમનો વિજય દર્શાવ્યો છે. મહાશ્વેતાને અર્થે કૌમારવ્રત સેવવાની વિષમ પ્રતિજ્ઞા-‘ પણ ’-વૃટવામાં રહેલું માધુર્ય કેવળ બુદ્ધિવિષયક મનોનિગ્રહને જીતારી પાડે છે, તે કવિ જે સુભગ પંકિતમાં બતાવી દે છે:

“ મીઠી મળ પરવશે ‘ પણ ’ વૃટવાની !
ને બુદ્ધિજન્ય સહુ બન્ધન છૂટવાની. ”

પ્રેમનું અન્ય સર્વ ભાવ ઉપર સામ્રાજ્ય કવિ એ જ રીતે જે પંકિતમાં સ્થાપે છે:

“ શું પ્રેમનો પ્રબલ એ વિલસે પ્રભાવ ?
જેને અધીન હૃદયસ્થિત સર્વ ભાવ ! ”

“ ઊર્મિલા ” કાવ્યમાં આજ સૂધી કવિ સ્તુતિનો વિષય ના બનેલા ઊર્મિલાના સ્વાર્થત્યાગને આગળ પાડીને કવિએ અપૂર્વ સેવા કરી છે.

“ ગુણો ના કેં જાયા કવન મહિં તારા કવિજને,
ન સંભારે આજે સદય હૃદયે કો પણ તને. ”

x

x

x

“ સ્વાર્થ ત્યાગ નહિં તારો વિશ્રવ આ સમગ્રી શક્યું;
આકંઠો ગુપ્ત હયાના એ નહિં સાંભળી શક્યું. ”

આમ પૂર્વગત કવિયોની જીનતા પૂરી પાડવાને આપણા કવિ આગળ આવેછે, -વિનયથી પણ દૃઢતાથી:

“ ભવતુ ! ભવતુ ! દેવી ! વિશ્વ છા ને વીસારે,
પણ સુરગણ ત્હારી નિત્ય ક્રીતિ ઉચારે !
નહિં જગમહિં ત્હારી મૂતિ કો સ્થાન માંડી,
પણ પ્રણયી જનોના જીવ સાથે જડેલી.
સહુદય જન ત્હારા સદ્ગુણો નિત્ય ગારો,
રુદન હૃદયકેરું સાંભળી સંગ રારો,
ક્ષણ સ્મરણ કરીને આંસુઓ પાડશે એ
રસભરી કવિતાને એમ ઉદ્ભાવશે એ. ”

અરે રસભરી કવિતા આમ ઉત્પન્ન થઈ જ છે.

પરંતુ આ કાવ્યત્રિપુટીમાં—અને માનવ હૃદયના ઉદાત્તભાવનું દર્શન કરાવતાં સર્વ કાવ્યોમાં—ઉત્તમ સ્થાન તો “ યુક્તું ગૃહાગમન ” એ કાવ્ય જ લેછે. એ કાવ્યમાં આલેખેલો પ્રસંગ કવિયે સમભાવ અને કલ્પના એ યુગ્મથી પ્રવૃત્ત થયેલી પોતાની જ પ્રતિભા વડે ઊપજવી કાઢ્યો-છે. એડિવન આર્નોલ્ડે Light of Asia માં એ પ્રસંગ જુદા, હૃદયસ્પર્શી પણ જુદા, આકારમાં ચીતર્યોછે. અશ્વઘોષે “ યુક્તચરિત ” માં આ પ્રસંગ યોજ્યો જણાતો નથી;—જે કે એડિવન આર્નોલ્ડના મહાકાવ્યને પાયા કેટલેક અંશે અશ્વઘોષ ઉપર છે;—હેમણે અન્ય સ્થળેથી અથવા તો પોતાની સ્વતંત્ર કલ્પનાથી એ રસપ્રસંગ ઊપજાવ્યો હશે. યુક્તચરિતના અંગમાં મ્હેં રચેલાં ભાષાન્તરોના અનુસંધાનમાં ઘોઠાદકરના આ હૃદય-વેધક કાવ્યને એક સુભગ અનુપૂર્તિ તરીકે હું આનન્દ અને ગુણુદર્શનથી વધાવી લઉં છું. યુક્તચરિત સંબંધી કાવ્યસમુદાયમાં આ ઘોઠાદકરની કૃતિ આકર્ષક રસસ્થાન લેશે. ક્ષણભર એ કાવ્ય ઉપર થોભીશું. યુક્ત સમ્માસંબુદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યોછે એટલે

કૃપાપીયૂષેથી નિજ ઉરમહાસાગર ભરી,
સહુ સંકળાનું સરલ સહજ ઔષધ ગ્રહી,
નવા જ્ઞાનાદિત્યે જડ જગત કેરું તમ હરી,
સુખોષે સૃષ્ટિના રહિત ઉરનું સાન્ત્વન કરી,
પ્રયત્નોનું પ્રૌઢું મુદ્ધિત મનથી સત્કલ લઈ:—
અહો ! જા ! એ આવે યતિકુલમણિ યુક્ત અહિંઆં !

નગર સમીપ આવતાં હૃદયમાં ગૃહ સંબન્ધી આર્દ્રલાવણ અંકુર
ફૂટવા માંડેછે; નગરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી એ પૂર્વાશ્રમનાં મૃદુલાવ પ્રેરતાં
ચત્રા સ્મરણપટ ઉપર ચીતરાયછે:

“ એ એ ંહાલું ગૃહ જનકનું તાતને ! માત ંહાલાં !
એ ંહાલી કે' હૃદય રડતી ! પુત્ર ને મિત્ર પેલા ! ”

આ ઉપરાંત હૃદયને વિશેષ પીગળાવતું સ્મરણ ગ્રણકેછે:

“ આવી ઊભા સ્મૃતિપટ પરે પૂર્વના સૌ પ્રસંગ;
ને છોડેલો રજનિસમયે ંહાલીનો શીઘ્ર સંગ. ”

સ્નેહી જનોનાં રાંકડાં હૃદયે દૂલાવ્યાં,— એ વિચારથી નયનમાં આંસુ
આવેછે, કંઠ રૂંધાઈ જાયછે; હૃદયની રાણી યશોધરાનો વિચાર આવેછે:

“ કેવાં કષ્ટા પ્રિય વિરહનાં ંહાલીએ હાય ! વેઠયાં !
શા આલમ્બે યુગસમ વડાં એ હશે વધે કાઠયાં ? ”

એ વિચારમાળા મગજમાં ફેરવતો ફેરવતો સ્તબ્ધવત્ ધ્યાનમગ્ન યુક્ત
નગરજનનાં શોરથી ગ્રણકી ઊઠેછે; એકાએક યશોધરાનો મહેલ નજરે પડે-
છે, તે સાથે જ

“ વિશ્વને ભૂલતો ચાલ્યો, અંતરે કેંક કંપતો. ”

ચશોધરા દ્વારમાં પુષ્પમાળા ધરીને ઊભી છે; નયનમાં આવી જતાં આંસુ
રેકતી, પ્રિયને શા સંબોધને બોલાવું ? એ પ્રશ્ન હૃદયમાં ઘોળતી,

જેતી નાથ ભણી, ઘડી શરમથી ને નેત્ર મીચી જતી,

ઊભી છે. યુદ્ધ-યુદ્ધ ? ના, ક્ષણભર પ્રિય પત્નીનો પતિ—દોડતો આવીને
પત્નીને પગે પડ્યો. ‘ હાં, હાં, બહાલા ! ’ શબ્દોચ્ચારથી પત્નીએ રોક્યો
અંતે સાવધાન થઈને યુદ્ધ-પતિ યુદ્ધ-બોલેછે:

ક્ષમા દેજે દેવિ ! કંઈક અપરાધો તુજ કર્યાં,
વડા વજ્રે ત્રીધ્યું ઉરકુસુમ આ કોમળ આહા !
ત્યજને સૂતેલી કઠિન બની દૂરે વહી ગયો,
દયાળું આત્મા એ તુજ પર ખરે નિર્દય થયો !
હજારો સંતાપો સુદંઠ હૃદયે તું સહી શકી,
અને જેતી મહારો પથ, ધૃતિ અનેરી ધરી શકી.

આ કારણથી ચોતાના તપ કરતાં ચશોધરાનું તપ સવિશેષ ચઢિયાતું ગણેછે:

“ અમૂલો એ તહારો સરલહૃદયે ! સંયમ ખરો,
મહાયત્ને ચોગી થકી પણ ન જે સાધિત થયો. ”

બંનેનાં તપમાં ફરક માત્ર એક જ:

ચોગી હું વનમાં બન્યો, ધર વિશે તું હા ! બની ચોગિની.
માટે જ

“ બહાલી તું હતી પૂર્વ, ને હૃદયથી બહાલી વિશેયે હજી ”

આ શું ? આટલાં કષ્ટાથી સંચિત કરેલું તપ, 'ઠ્ઠાલી' કહીને, ઠ્ઠાલીપદમાં પત્નીને સ્થાપીને, યુક્ત ભગવાન ખોઈ નાંખે છે ?-ના; ઘોંટે જ ખુલાસો આપે છે:

“ ઠ્ઠાલું વિશ્વ સમગ્ર આ હૃદયને, ઠ્ઠાલાં પર શુ પક્ષીઓ, ઠ્ઠાલાં બાળક, વૃક્ષ ને તરુણ સૌ સૃષ્ટિ તણાં માનવો; તો ઠ્ઠાલી નહિં કેમ તું સખિ ! મહને સાધુત્વથી શોભતી, ઠ્ઠાલીના જ વિશેષણે ઉર ચહે સંબોધવા સ્નેહથી. ”

આ સ્નેહનાં મૂળ શરીરથી પર છે, હૃદયગુણમાં છે; પત્ની કને ક્ષમાની શિક્ષા યુક્ત કેમ માગે છે ?-ને અગાધ દયાનું રત્ન યુક્તને જગતનાં સર્વ કુઝોના નિવારણાર્થ જડયું; હેણે

“ દયાનાં દિવ્ય કે સૂત્રો ધ્યાનથી ને અનુભવ્યાં ”;

એ સૂત્રોનો આદ્રતાભર્યો

“ સાક્ષાત્કાર ખરો ત્હારે અંતરે નેઉં છું અહા ! ”

પ્રોતાનામાં પ્રગટ થયેલા દયાગુણનું સાર્થક્ય શે'માં ? નીરસ સંન્યાસમાં ?-ના:

“ ભલે હું સંસારી મઠી પ્રબળ ત્યાગી બની ગયો, પરંતુ એ બચા પ્રણયપથથી ના ખસી ગયો. ”

ઉંચો પ્રણયપથ—એ યાદ રાખવાનું છે—હેને માટે જ એ ઉચ્ચ પથને વળગી રહેવું તે કર્તવ્ય દર્શાવવા કહે છે:

“ ચળું ને એથી તો ઘટિત નહિં યુક્તવ મુજને ”.

કારણ ? યુક્ત એટલે દયાસાગર, અને અર્થાત્ એ યુક્તનું

“ દયાથી પૂરેલું નહિં પ્રણયહીણું ઉર રહે. ”

ક્રમકે, દયાનું ખીજ પ્રેમમાં જ છે. દયાક્ષમાશાન્તિ વિશેના વ્યા-
ખ્યાનમાં મહે' ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨માં દયાનું લક્ષણ સમભાવજનિત
હૃદયની આર્દ્રતા એમ આપીને સમભાવ તે પ્રેમની એક પ્રવૃત્તિ
(function) છે, ઇત્યાદિ પરીક્ષણ કરીને બતાવ્યું હતું કે દયાનું ખીજ
પ્રેમમાં છે. મહે' ને શુધ્ધ, બુદ્ધિપરાયણ ચર્યામાં દર્શાવ્યું હતું તે ઓછાદ-
કરની રસિક પ્રતિભા એક ઝળકારામાં ઝીલી લેછે અને કવિત્વવચન-
નમાં કહેછે:

“ દયા ને પ્રેમનો બહાલી ! ના વિશ્લેષ બની શકે ”

આ સિદ્ધાન્ત સ્થાપીને વિશેષમાં કહેછે:

“ સ્વીકાર્યો ત્યાગ મહે' બહાલી ! સ્વાર્થ ને મમતા તણો;
વિશ્વબન્ધુત્વનો ક્યારે ત્યાગ ના સુગતે કર્યો. ”

એ બન્ધુત્વ પ્રેમ વિના સંભવે જ નહિં.

અંતે બહાલી યશોધરાની પાસે હેને દૂલબ્યાથી કરેલા અપરાધનું
દુઃખ બતાવીને યુદ્ધ વળી પત્નીના આત્માને પોતાના આત્મામાં આશ્લેષમાં
લેછે:

“ ન ક્યારે હું મર્યો તહારે, તું મહારી ન મટી જરી ”

પાશુ તરત જ વધારે ઉદાર, વિશાળ, ભાવનાનું દર્શન કરીને કરાવેછે:

“ અને મહારૂ' તથા તહારૂ' વિશ્વ આ ન મટો કહી ! ”

પોતાના ધાર્મિક પ્રચારમાં યશોધરાને સહકારિણી બનાવવી છે, માટે કહેછે:

“ સર્વદા, સર્વથા રહેજે યુદ્ધની ધર્મભાગિની,
વિશ્વના તાતની બહાલી, વિશ્વની જનની બની ! ”

“ જે દિવ્ય દ્રવ્ય કંઈ યત્નથી હું કમાયો,
તેમાં સદૈવ ગણજે સખિ ! ભાગ તારો. ”

એ લાગ કેવળ અચેષ્ટ ખેશી રહીને લેવાનો નથી.

“ વિક્ત એ વિશ્વને દેવા સર્વદા શ્રમ સેવશું,
દયા ને સ્નેહનાં સૂત્રો સૃષ્ટિને સમઝાવશું.
x x x
સાંકડી વૃત્તિને છોડી સ્વીકારી લે ઉદારતા !
પ્રસારી પાંખ દે ત્હારી આકાશે સંગ ઊડવા ! ”

યુક્તને સ્નેહીનો સહચાર ઇષ્ટ હતો; ‘ એકલવાયાં ઊડવું મુજને
ના ગમે’-એ લાવ હેને પ્રેરતો હતો. ‘ ઉદાર ’ એ વિશેષણ વિશાળમાં
વિશાળ અર્થમાં યુક્તને વિશે લાગૂ પડેછે; માટે કહેછે:

‘ સીમાબદ્ધ નથી રાણી ! આટલું રાજ્ય આપણું,
કુટુંબ વિશ્વમાં વ્યાપ્યું આપણું કોટિ જન્મતું. ”

યુગોધરાને આ ઉચ્ચ જ્ઞાન મળશે ? કૃષ્ણ ભગવાને અનુનને કહેલા શબ્દો—
‘ દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ’-મધુર રૂપે પ્રતિધ્વનિ પામેછે:

“ મીઠી લે ચમચક્ષુ આ ! દિવ્ય દષ્ટિ દઈ ત્હને !
સગાં ને સ્નેહી સંબન્ધી ભેઈ લે જગદાલયે ! ”

આ દર્શન થયું તેા છેવટે ઉચ્ચોચ્ચ કર્તાવ્યશિખરે સહભાગિનીને લઈને
‘ the still sad music of humanityતું (‘ માનવજીવનના શાન્ત કરુણ
ગીતા’ વનિનું) શ્રવણ કરાવીને યુક્ત ખોલેછે:

“ આપણાં અલંકાર કેરા આત્નાદ ઉરે ધરી ”
(સચેષ્ટ સેવા માટે સંબોધતાં કહેછે)—

“ કાપવા કષ્ટ એ સૌનાં ઊઠ ! દેવિ ! દયાભરી ! ”

ધન્ય યશોધરા તું ! ને હેની ધન્યતા રસપૂર્ણ વાણીમાં દર્શાવવા માટે કવિને પણ ધન્ય ગણું.

આ કાવ્યની વદાય લેતે લેતે “ ઊર્મિલા ” કાવ્ય જોડે સરખામણી કરવાની લાલચને વશ થઈ જવાયછે. બંને કાવ્યમાં પત્નીને તજીને પતિનો વનવાસ એ અંશ સમાન છે. પરંતુ બીજા ભેદક અંશો સળળ છે. ઊર્મિલાની પરવાનગી લઈને લક્ષ્મણ જાયછે, તેથી એ નિતાન્ત ત્યાગ નથી. યુદ્ધે ત્યાગ કરેલો તે ચિત્ર વસ્તુતઃ કાવ્યમાં નથી; હેનો પ્રસંગ જ નથી. પરંતુ એ સંલોગની છાયા મેળાપના પ્રસંગ ઉપર પડે જ છે. ઊર્મિલાનું તપ વિરહસમયના કષ્ટસહનનું અસાધારણ છે:

“ કહોંક દુખથી હારી હૈયું રડી પળમાં પડે,
પણ હૃદયને દાળી સેવે સદા સમુદાયને.
કઠિન વ્રત એ પ્રેમીકેરું પ્રતિપળ પાળતી,
વિમળ તપથી વહાલા કેરું સદા શુભ સાધતી. ”

યશોધરા ઉપર તો વજ્રપાત જ પડ્યો હતો:

“ ત્યજીને સૂતેલી કઠિન બની દૂરે વહી ગયો,
દયાળુ આત્મા એ તુજ પર ખરે નિર્દય થયો ! ” -

હેણે પણ હજારો સંતાપો સુદૃઢ હૃદયે સલા, અને પતિની વાટચ નેતી ઘેર્ય ધરીને એ રહી; એ અમૂલા સંયમ વિશેનાં કવિનાં વચન આપણે જોયાં જ છે. યુદ્ધનો ગૃહત્યાગ જગતનો ઉદ્ધારમાર્ગ બતાવનાર ન્યૂતિની દર્શનસિદ્ધિ માટે હતો; લક્ષ્મણનો ગૃહત્યાગ રામચન્દ્ર તરફ અતુલનાં કર્તવ્ય બલવવા માટે હતો. આમ બંને ગૃહત્યાગના સંલોગો અને ઉદ્દેશો જુદા હોઈ, એ ત્યાગનો ક્ષણિક ભોગ બનેલી નાયિકાઓ, યશોધરા

અને ઊર્મિલા માટે તુલા અને કાટલાં સરખાં નહિં વપરાય. એક ઉજ્જવલ દિવ્ય ન્યોતિભર્યો પ્રસંગ હતો. ખીલે શાન્ત, દીન પણ સૂક્ષ્મ માધુર્યભર્યો આત્મસંયમ સંધાવનારો પ્રસંગ હતો. આપણા આ જીવનસંસારમાં અનેક દીન, પ્રકાશમાં ના આવનારી, સુશીલ ઊર્મિલાઓ હશે; હેતું પ્રતિનિધિત્વ “ ઊર્મિલા ” કાવ્યમાં અંકાયું છે. અલૌકિક આકાશ-વિહારી પ્રેમનો ન્યોતિ પ્રગટાવનારું ચિત્ર યુષ્ક અને યશોધરાના વિરહ પછીના સમાગમનું કવિએ તેજસ્વી લેખનીથી આંક્યું છે.

માનવહૃદયભાવને આલમ્બન કરનારાં, પુરાણાદિક કથામાંથી પાત્ર વીણી કાઢીને એ ભાવને આલેખનારાં આ કાવ્યો આપણે જોયાં હોવા જ પ્રકારનું કાવ્ય “ પશ્ચાત્તાપ ” નામનું કવિની સમર્થ દ્રષ્ટિ પ્રગટ કરનારું છે. શકુન્તલાને આપેલી મુદ્રિકાનું દર્શન થવાની સાથે જ હેના પ્રેમ. સંબંધનું સ્મરણ હૃદયની, હેના અકારણ, કૂર ત્યાગ માટે પશ્ચાત્તાપ દુઃખનંતના હૃદયમાં થયો;—એ આપણે બધાં જાણીએ છીએ. પરંતુ એ લાગણીના આડાચવળા વીળણીના અળકારા, માનવહૃદયના અન્ત-પ્રદેશની ઝાંખી કરાવનારા, અનુપમ સમર્થ વાણી અને કવિત્વકલા ઉપર પ્રભુત્વ જેને છે હોવા કવિની ક્લમ વડે જ આ કાવ્યમાં આપણને સમક્ષ પ્રગટ થયાં છે.—મુદ્રિકા લેતાં વાંત દુઃખનંતને સહસા પડદો ઊઘડીને પૂર્વાચિત્રદર્શન થાય છે અને તેથી અગમ્ય સંવેદન થાય છે:

આ શું તમિસ્ર :ભરથી કંઈ ફેર નાસે !
 આ શો પ્રકાશ પળમાંહિ નવો પ્રકાશે !
 આ શીઘ્ર શા હૃદયના દટણન્ય વૃટે !
 ને શી અચિન્ત્ય સહ પાંખડી એની ખીલે !
 હા ! દ્રષ્ટિથી નિરખતાં જરી મુદ્રિકાને,
 કેવું વિચિત્ર પરિવર્તન ઘટિ પામે !

ને સર્વ ભૂત ઘટના કરી જન્મ લેતી
નાચી રહી સ્મૃતિ પરે કરી દંશ દેતી !

અન્ય સંયોગોમાં જે ઘટના સ્મરણબળે આનન્દોપભોગ આપે તે આજ
અકારણ ત્યાગના પશ્ચાત્તાપથી ' દંશ દેતી ' બને છે. એ પૂર્વાચિત્ર.
કવિની કલ્પના સાદા સૌન્દર્યની દીપ્તિભયું પ્રગટ કરે છે:

“ કેલું મનોહર તપોવન આ વિરાજે !
શાં નિર્ભયત્વ ત્યજતાં મૃગબાળ નાચે !
ભણી રહી નિરખતી સહકાર નીચે
બહાલી અહો ! વિરહખિન્ન શકુન્તલા એ !”

કાલિદાસની રચનાનું અરસિક અનુકરણ અહીં નથી; એ રસેશ્વરના કવિત્વ-
પીમ્બનું પાન કરીને આપણો કવિ નવીન રસ પોતાની મધુર વાણીની.
પીચકારીમાંથી રેડે છે.

આ પછી પશ્ચાત્તાપ શરૂ થાય છે:

“ હા રાંકડી પ્રિયતમે ! તુજને ત્યજ મેં !
આવી ગૃહે પણ નહિં કરથી ગ્રહી મેં ;
આશાભર્યા હૃદયને સહસા હવેખયું !
હા ! પાયથી પરમ દુર્લભ રત્ન ઠેલ્યું ! ”

જાંબાણનો ભય સવિસ્તર હતારા આપવામાં નિરોધ કરે છે. પુનઃ
સમાગમનું સાધન કશું પણ નથી; તજ દીવેલી શકન્તુલાની લાળ પણ
લાગવી અશક્ય હતી;—અપ્સરસ્તીર્થ આગળથી સ્ત્રીરૂપધારી કોઈ ન્યોતિ
શકન્તુલાને જાંબાડી ગયાના વર્તમાન મળેલા જ હતા. એટલે પોતાની
પ્રિયતમાના સંસર્ગમાં રહેલી વીંદીને જ નાયક પૂછે છે:

“ રે મુદ્રિકે ! રમણીના કરમાં રહીને,
સંસર્ગથી પરમ પાવની તું બનીને,
આવી ભલે ! પણ મને કશી ભાળ દેને !
ક્યાં છે વિદીર્ણહૃદયા સખી તે કહેને ! ”

અને કહેછે :

“ ત્યાં દોડતો જઈ રહી પડી પાય લાગું,
ને ભૂલની કરગરી કંઈ માફ માગું;
રાખી ઉરે સતત સાયવી દેર લાવું,
ભીડી જતા અહુહ ! માનસને બચાવું. ”

આ સર્વ કાવ્યો સંગીતકાવ્યના અસુક વર્ગમાં સ્થાન લેશે : ‘ કાદમ્બરી, ’
‘ ભિર્મિલા, ’ ‘ પુષ્કરું ગૃહાગમન, ’ ‘ પશ્ચાત્તાપ ’. સંગીતકાવ્ય આત્મ-
લક્ષી જ હોય એમ અચલ નિયમ નથી. પરલક્ષી પણ હોઈ શકે. પરલક્ષી
સંગીતકાવ્યના જ નમૂના આ હમણાં તપાસેલાં કાવ્યો છે. હૃદયની લાગણી
બિલરહ જઈને હૃદયને પરવશ કરે, એ લાગણીને સખળ સંવાદયુક્ત લય-
બદ્ધ ગીતરચનામાં ગોઠવાય, ત્યારે સંગીતકાવ્ય ઉત્પન્ન થાય; પછી એ
હૃદયની લાગણી કવિની પોતાની હોવા પારકી હો. પારકી લાગણી જોડે
પરલક્ષી કવિ પણ તન્મય થઈ જાય, કેવળ વૃતાન્તકથન અથવા નાટક-
ઘટનાનાં બન્ધનો તોડીને, એ લાગણીને વ્યક્તિગત દર્શાવી હોને પ્રવાહ
રેલાવે, તે પ્રસંગે પરલક્ષી કાવ્ય આત્મલક્ષી કાવ્યથી દૂર રહીને પણ
સંગીતકાવ્યના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરેછે.* આ ક્રમથી આગળ વધીને

“ Lyrical, it may be said, implies a form of musical
utterance in words governed by overmastering emotion,
and set free by a powerful concordant rhythm.
So soon as narrator or playwright, carried out of the

ઉપર આપેલાં કાવ્યો કરતાં એક પગલું આગળ જનારાં કાવ્યો, આત્મ-લક્ષી ના છતાં, આત્મલક્ષી કાવ્યના પ્રદેશની ભાગે થોભનારાં કાવ્યો પણ હોય છે. પરલક્ષી સંગીતકાવ્યનો એ એક વર્ણી જુદો વર્ગ બનશે. એ વર્ગમાં આવે છેવાં ઘોટાદકરનાં ' નિર્ઝરિણી ' માંનાં કાવ્યોમાંથી એ ત્રણ લઈશું. ' પત્રપ્રતીક્ષા ', ' પત્રદર્શન ' અને ' સ્વપ્ન. '

“ પત્ર પ્રતીક્ષા ”—ટપાલ આવવાનો સમય થતા પહેલાં જ ઊતાવળી ઊતાવળી નાયિકા

અધૂરાં આટોપી સકલ નિજ કાર્યો સદનનાં,
ત્યજ સંબન્ધીને સહચરી તણો સંગ સહસા,
x x x
ગવાસે વેલી શી યુવતિ જતીં દોડી ઝટ અહા !

શેરીમાં જતા આવતા માનવસમુદાયમાં પત્ર લાવનાર ટપાલીને નાયિકાનાં ચક્ષુ સોધી રહે છે; એ નજરે પડે છે, કાગળો ઠહેંચતો ઠહેંચતો આવે છે, યુવતિનું ઉર ઊછળી રહે છે; ઇત્યાદિ વૃત્તાન્તકંમો અને ભાવલહરીઓ સુંદર અને સુલભ કવિવાણીમાં ઉપસ્થિત થાય છે. સાધારણ ટપાલી પણ અહિં ભાવનાની અલૌકિક દીપ્તિથી નવીન રૂપ લે છે; એટલું જ નહિ, ઉરના ઉમળકાના સ્ત્રોતમાં આર્દ્રતાનું પાત્ર પણ એ બને છે; કેમકે

ઠહાલાના પ્રેમપત્રોને સર્વદા એ જ લાવતો,
અને એ ઉગ્ગવલા યોગે ઠહાલો અંતરથી થતો.

given medium by personal feelings, begins to dilate individually on the theme, that moment he or she as surely tends to grow lyrical. ”

(' Lyric Poetry, ' by Ernest Rhys. Foreword p. vi).

(આ પ્રકારની લાગણી તદ્દન સ્વાભાવિક છે અને સાધારણ છે, છતાં એ લાગણીની સૂક્ષ્મતા સૌથી કાઠીને હેને રસસ્વરૂપથી રંશીને, કવિ કે'વું' મનોહર આકર્ષણ અર્પે છે !)

ટપાલી પત્ર આખ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે; નિરાશ યુવતી આશાનાં ઘોડાં કાંઈ વડે હૃદયને ટકાવી રાખવા જાય છે, અને અશુભસંભવના વિચારોથી, નિરાશાથી, ઘેરાયલીને

અજાણી અંધારી નયન પર આંતે ઢળી ગઈ,
પડી હા ! પૃથ્વીમાં વ્યથિત વનિતા મૂર્છિત બની !

આ કચ્છચિત્રના ઘેરા રંગોને ઘોળી નાખતું, ઉત્કંઠા, ઉલ્લાસ, આનન્દ, ઇત્યાદિનાં નર્તનોના ચંચળખેલ ભયુ' હૃદયે પછીનું ખીન્નું જ કાવ્ય.

પત્રદર્શન — યુવતીના હૃદયમાં તરવરતા અનેક ભાવનું આલેખન ચમત્કારયુક્ત આપે છે. તીવ્ર ઉત્કંઠાથી વાટય જોયા પછી મળેલો પત્ર હાથમાં આવતાં

પ્રિયના કરનો શુચિ સ્પર્શ કરી,
પ્રિય માનસને મન માંહિ ભરી,
અતિ દુર્લભ કો અતિથિ સરખો
પ્રિયપત્ર બની હૃદયે રમતો.

x

x

x

અતિ કંપિત એ કરને અડતાં
ધરી પત્ર રહ્યો નવ ચેતનતા;
ઉરશું ઉર સ્નેહભર્યાં મળતાં,
કર પત્ર પરસ્પર નાર્યી રહ્યાં.

गृह्णतुं, जगत्तुं, नव लान रक्षुं;
 जड पत्र तागुं नव ध्यान रक्षुं;
 प्रसूयाभृतना रसपान थकी
 नवली सुरता हृदये प्रक्री.
 अहो पत्र हृदयेती आंगणीं
 स्थिरता धरी ना शक्ती धरी अ;

अंते पत्र विधास्ये, पक्षु वांयवामां नवीन ज हृदय-हृदाणाने प्रतिध्वनि
 आपत्तुं वर्तन आलेभ्युंछे:

धरी आदि लुवे, धरी अंत लुवे,
 धरी मध्य विशे कंध दृष्टि करे;
 नहि वायनने! कम सायवती,
 रही वांयती तो य न वांयी शकी !

केवलं यथावत् अने मधुर भावरहस्य सरस रेभाओमां आ आलेभायुं छे !
 वारंवार पत्र वांयी वांयीने आभर

धरी आपती उत्सुक अंतरधी,
 धरी यूमती मुग्ध अनी मुग्धी;
 धरी स्तब्ध अनी वणी जेठ रडे,
 धरीमां हसती जाती कंध कडे.

प्रियतमना पत्रना प्रत्येक अवयवमां आ प्रेमवेदी युवती प्रियतमनुं ज दर्शन
 कश्चे अम सीधा नीरस, अधरसिक, शब्दोमां नहि पक्षु रसनी
 वक्तव्यापूष्प रीते प्रतिबिम्बित करता रसशब्दोमां क्वि कहेछे:

પ્રતિચક્ષરમાં પ્રતિશબ્દ વિશે,
 પ્રતિપંક્તિ વિશે, પ્રતિવાક્ય વિશે,
 પ્રિયની મનમોહક મૂર્તિ વસે,
 રસગુંજનથી રસ લવ્ય ભરે.

આમ સુંદર વાણીમાં પ્રગટ કરેલા ચિત્રનો અંત કવિએ કાંઈક ઊનરસવાળી,
 અથવા રસબાધક સ્થિતિ આલેખીને કથળાવી નાંખ્યાં છે. પ્રભાત થતાં
 ફરી ખીલે પત્ર મળવાની વાટ યુવતી જીવે છે, એ જ વિયોગની વ્યથા ભોગવે છે,
 ફરી એ જ અતર્પણ અંતરમાં વસે છે:—એ સ્વતંત્ર ચિત્ર ભલે આસ્તાવાણું
 હોય અને છે; પરંતુ પૂર્વગત ચિત્રની સાથે આ નવું ચિત્ર કલાની દૃષ્ટિથી
 ભેદતાં સુખદ્ધ થતું નથી.

પરલક્ષી સંગીતકાવ્ય અને આત્મલક્ષી સંગીતકાવ્યની વચ્ચે
 દોસાયમાન થતા વર્ગનાં વધારે કાવ્યો હવે નહિં જોઈએ. માત્ર એ વર્ગનું
 એક જ કાવ્ય આકર્ષણ કરે છે:—

સ્વપ્ન—આ કાવ્યમાં કવિત્વરીતિ જીદા જ પ્રકારની છે.—કાવ્યનું
 વસ્તુ ઉપસ્થિત કરવાના પ્રકારને સમણુભાઈએ “કવિત્વરીતિ” નામ
 આપ્યું છે.—કાવ્યનો વિષય આરમ્ભમાં, મધ્યમાં, ને અંતમાં આ કાવ્યમાં
 જીદા જીદા રૂપમાં પ્રગટ કરવાની સાથે ત્રણ વિભાગ પરચા છે, પરંતુ
 તે ત્રણે વિભાગ પરસ્પર ગૂંથાયલા છે. કુટુંબનાં પ્રિયજન—સ્ત્રી, પુત્ર,
 પુત્રી—સ્વદેશમાં મૂકીને ધન કમાવા માટે દૂર દેશમાં સેવા કે ક્ષુદ્ર ઉદ્યોગ
 માટે વસેલો પુરુષ આ કાવ્યનો નાયક છે. કાવ્યના પૂર્વ ભાગમાં એ
 નાયકને દેશ જનારી નોકા, ખીલ્લ હતાંએ પોતપોતાને દેશ જતા
 હત્સાહ ભરેલા લઈને, ઊપડવાને સમજ થઈ છે, તેથી આ નાયકને પોતાની
 એક્લદશા, સ્વજનને ભેટવાની અશક્યતા, ઇત્યાદિનું સ્મરણ થાય છે,
 અને હૃદયના દુઃખોદ્ગાર એ કાઢે છે. હેની દશા એ પંક્તિઓમાં અર્ક-
 રૂપે પૂરી છે:

બંધાયેલું શરીર કપરી વૃત્તિનાં બંધનોથી,
ના છૂટે એ વિવશ શુક્રવત્ પિંજરાને હવેખી.

શરીર બંધાયું છે, પણ પવનવેગી મન ક્યાં બંધાયું છે ? દિવસ વીતતાં
રાત્રિયે નાયક ઊંઘમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ જુવે છે, તન્મય થાય છે: (કાવ્યનો
મધ્યમ ભાગ આ સ્વપ્નદર્શનના મધુર રસપૂર્ણ ચિત્રમાં રોકાયે છે):

આ દેખાણી ! હૃદય રમતી મીઠડી માતૃભૂમિ !
ને એ મારા પ્રિય નગરની વિસ્તરી વૃક્ષરાજી !

x x x

ને આ સામે હૃદય હરતું ગેહનું મુખ્ય દ્વાર !
દોડતાં કેં રમત કરતાં બાળકો આ બહાર !
દેખી દોડ્યાં જુજ ભરી ભરી ને મને ભેટતાં એ!
આવ્યા બાપુ ! કહી ચરણને ચાહીને ચોંટતાં એ!

પછી બાળકોના હૃદયાર રસભર્યાં, ઉપાલમ્ભમાં પણ મધુરતા ધરતા, વર્ણવ્યા છે.
પ્રિય પત્ની, શિશુને છાતી સરસી દાખીને ઊભેલી, પતિને સત્કાર આપ-
વાને, પ્રભુચ જરતો ઉપાલમ્ભ દેવાને, પ્રિય પતિનું શરીર નિરખી આરોગ્ય
પારખી લેવાને, જહી છે. પછી, નાયક પોતાના હૃદયાર કાઢે છે. પ્રિય જનોને
તજીને પરદેશમાં લાંબો કાળ ગાળવા માટે નત્યને ઠપકો દઈ ફરી પાછાં
ના જવાનો નિશ્ચય કરે છે:

નહી પીવી લ્યેલું, વિરચીને પાતળી રાખ પીશું !
કિંતુ નાનાવિધ વિરહના તાપથી ના બળીશું.

સ્વપ્નભંજ—દ્રંક પણ સખળ આઘાતવાળા ત્રીજા ભાગમાં—પ્રમટ.
કર્ચો છે:

ટાઇના પગરવથી ઊંધ ભડી ગઈ, ને “ચકિત નયનો આ ફેરે આસપાસે.” હું ક્યાં હતો ? ક્યાં છું ?—ફૂર વસ્તુસ્થિતિને તીવ્ર કરતો ઘેરથી આવેલો પત્ર પગ આગળ પડ્યો દેખાયછે.

ક્યાં ઠહાલી ? ક્યાં શિશુકગણ ? ને ક્યાં ગયું ગામ મારું ?
ક્યાં એ કેલિ રસ વરસતી ? નાં મળે નામ તેનું !

પાછા ધંધાના, સેવાના, સુદ્ર ભાર નીચે દેખાવાનું નજર આગળ આવ્યું:

એ વૃત્તિ, એ સ્થિતિ હૃદયની, એ અકારી ઉપાધિ !
એ ધાંચીના યજ્ઞ પરની ધૂંસરી એ જ પાછી !

સાદી, સુંદર, વાણીમાં રસમય આલેખન આ કાવ્યનું આકર્ષણ છે.

આ કવિત્વરીતિ અપવાદ રૂપ જ છે. એથી તદ્દન વિપરીત રીતિ— સીધી સરળ માર્ગે, હૃદયના ઉદ્ગારનો પ્રવાહ રેલાવતી રીતિ—“વિશ્રાન્તિ” કાવ્યમાં છે. જીવનમાર્ગમાં કમણ કરતાં અને અનેક સુખદુઃખ અનુભવેલાંનું આલેખન કરી ઠહાલાંઓને ક્ષણભર વિશ્રાન્તિ લેવાને, પરસ્પર હૃદય ઠાલવવાને, વિનંતિ પૂર્વ ભાગમાં કરેલીછે; પણ મૃત્યુ-ખિય જનોને વીણી વીણી ઊપાડી જનાર મૃત્યુ-ભયદ રૂપે પ્રત્યક્ષ થાયછે, ત્યાં નિરુપાય, અસહાય દશા પ્રગટેછે:

“વસમાં વીતક અંતર સૌ વીંસરી જરો,
પણ એ લુંઠકનો નહિં ત્રાસ ભૂલાય જો:
લૂંટી લીધાં રત્ન અમૂલાં આખરે,
રૂદન હૃદયનું કાંઈ ધયુ” નહિ કાન જો.”

અગતિકના આકંઠ વૃથા ગયા; રંક બનીને રાતમાં રોતાં રહ્યાં. હવે પણ
પણ માર્ગમાં ઊપડતા નથી; છતાં કવિ લૂલા પગે પણ આગળ ચાલવાનો
બાધ કરેછે:

+ નહિં ભૂલાતું હાય ! હૃદયથી ભૂલતું !
ચાલે નહિ પદ, કરવો તોય પ્રવાસ જો;
વીતકના પર્વતને પાછળ મૂકવા,
આગળ કરવી એક અધૂરી આશ જો.

‘અધૂરી આશા.’—આ વચન અત્યંત અર્થગર્ભ છે:

“ કાષ્ટો પંથ વિકટ આશાને આશરે,
પણ પામ્યા નહિં હજી એ એનો પાર જો ”

એમ કાવ્યના પૂર્વભાગમાં આશાનું સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે, તે આશાનો
હજી બાકી ભાગ રહ્યોછે, માટે અધૂરી આશા; અધૂરી તે અંતે પૂરી થવાની
એમ પણ ખરું. જે શબ્દમાં આ અને આથી પણ વિશેષ ગમ્ભીર અર્થ
રહ્યોછે.

આ કાવ્ય આપણને આત્મલક્ષી સંગીત કાવ્યના પ્રદેશમાં લઈ જાય-
છે. એ જ પ્રદેશમાં રહેલું એક ખીલું કાવ્ય, જુદી રીતિમાં લખાયલું જોઈએ:

“ પતંગ. ”—આ કાવ્યમાં ‘ પતંગ ’ના સુખમાં વચનો મૂક્યાંછે;
તે અન્યોક્તિનો એક પ્રકાર જ છે. ઘોરાદકરે અન્યોક્તિયો જે પ્રકારની વાપરીછે:

+ “ન ભૂલાતું તું ભૂલી દે;” સરસ્વતીચન્દ્ર” ભાગ ૧, પૃ. ૩૩૪-
પં. ૨ નો આ પંક્તિમાં પડ્યો સ્પષ્ટ સંભળાયછે.

(૧) અન્ય વસ્તુ, પ્રાણી, ઇત્યાદિને સંબોધન કરીને, બોધ વગેરે સાર વ્યંજનાથી જણાવવો; એ મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિતાસાહિત્યના સ્વરૂપનો માત્ર આશ્રય લેઈને વર્ણન-વિષય પદાર્થાદિકને આલમ્બનરૂપ લઈ વિસ્તારથી મનન, ચિન્તન, ગંભીર રહસ્યદર્શન કરવું તે;

(૨) અન્ય પદાર્થના મુખમાં જ વચનો મૂકીને ઉપર કહ્યા હોવા વિચાર વગેરે પ્રગટ કરવા.

આ બીજા પ્રકારમાં પરલક્ષી કરતાં આત્મલક્ષી અંશ બહુ ભારે પ્રમાણમાં આવવાનો—“ પતંગ ” કાવ્યમાં આત્મલક્ષીપણું અતિપ્રગટ-તાનો દોષ ટાળીને અર્ધવિકાસની ચાસ્તાવાણું જ છે તેમ જ એ આત્મલક્ષી અંશ આ જીવનની વચલી કક્ષામાં વિકસતા ભાવોનો સ્પર્શ કરનારો નથી, પરંતુ કવિત્વરસના ઉચ્ચ વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરાવનારી ભમિયોને અવલમ્બતો છે.

‘ ગગનપથમાં જાયે જાયે વિહાર કરી રહે ’—એ પતંગને અટકે શું ? ભૂમિ સાથે જોડી રાખનાર, ભૂમિ તરફ ખેંચી લેવાનો સતત ભય દેખાડનાર પતંગનો દોર:

“ ગમન કરવા સ્વેચ્છાથી એ ન દે તનને જરા;
અમર પથનાં ઉડીનોને અરે અટકાવતો ! ”

એટલું જ નહિ, પણ ભૂમિ ઉપરની ક્ષુદ્ર વાસનાઓને વશ કરવાને

ઉર નવ ચહે તો એ નિત્યે નહોર નચાવતો.

એ દોર

મલિન જગની છાયા છોડી જવા નહિ દૂર દે,
સુરસદનને ઝાંખી જોવા ધડીભર દે ન એ.

કવિના આત્માની ઉચ્ચ વિહાર કરવાની અભિલાષાઓને રોકી રાખનાર
 સંલિન જંગના વ્યવહારો ઉપર તિરસ્કાર આ સર્વ ઉદ્ગારોમાં સહજ
 જાણીઈ આવશે. ઉચ્ચવિહારસમયે કવિયે કરેલાં કવનોની જગતના જન
 સ્તુતિ કરેછે; પરંતુ જડ જીવન નેડે ઝકરાઈ રહેલા કવિના મનમાં તો
 ક્યુદું જ સ્વરૂપદર્શન છે.

જન જગતનાં રાચી રેતાં ભલે મુજ નર્તને
 સ્વર હૃદયનો કણે ધારી ભલે હરખે હસે;

પણ હેને તો—થર થર થતું કંપે હૈયું, નહિ નહિ નાચ એ,
 વિવશ હરના આકંઠો એ, ન ગર્જન એ દીસે.

અતંગને અર્થાત્ કવિને પરાધીનતા એ જ દુખમૂળ છે, તો પછી ?

પરકર દઈ જીવાદોરી પછી હસવું કશું ?
 પરવશ થઈ સ્વેચ્છાચારી બની ધસવું કશું ?

આ કરતાં તો પતંગ અને કવિ એ જ ધરૂં છે

કંધક કરતાં તટો ઘટો હવે દટ-દોર આ !
 હૃદય સહસા ધટો ધટો કુસંગતિથી અહા !

તેમ થતાં પછી ભલે સિન્ધુમાં જઈને પતંગ પડે, અથવા કોઈ અગ્નિમાં
 જઈને ઘણી ભય, અને વિનાશ મળે એ ધરૂં છે,

પણ અધમ આ વૃત્તિકેરો વિનાશ અહા ! થરો,
 પરકર વસી નાચી રેવું અવશ્ય મટી જશે;
 રૂઠન કરવું વ્યોમે પેશી નહિ પછીથી પડે,
 ભ્રમણ ભવના યાદીરૂપે નહિ કરવું રહે.

કવિના પોતાના જીવનના અનુભવો, અને તેથી થતો હૃદયનો દ્વાસ, અહિં સખળ રૂપે પ્રતિબિમ્બિત નથી થતો ? ખરે ! આ કવિને જડ જીવન જોડે બાંધી રાખનાર. આજીવિકાસાધનનો દોર. ના નડયો હોત તો એ આત્માને સુરસદનની ઝાંખી જ નહિ પાણુ એ સ્થળના દિવ્ય પ્રકાશમાં નિરંતર વાસ એ જ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાત.

ધાર્યા કરતાં બહુ જ લાંબો વખત ' નિર્ઝરિણી'માં આપણે રોકાયા. આપણે હેને પ્રૌઢા કહીએ. તે પછીનો સંગ્રહ જુદા સ્વરૂપનો કાંઈક દેખાય છે તે સ્વરૂપની આગાહી આપનારું એક કાવ્ય ' નિર્ઝરિણી'માં નજરે પડે છે, તે એક પ્રકારના સંયોજક અંકોડા જેવું ગણીશું. એ કાવ્ય બેઈશું એટલે, નવા સંગ્રહની પૂર્વચ્છાયા પ્રગટ થશે. ' ગોવાલણી ' કાવ્ય જુવો-દ્વય વેચવા માટે પોતાનાં નેસડામાંથી શહેરમાં જતી અને પાછી ફરીને કેર સ્વર્ગસુખમાં પ્રવેશ કરતી ' નવલ ગોપ વધૂનું' વર્ણન સૂક્ષ્મ સમસાવથી, જીવનના સાદામાં સાદા પ્રસંગોમાં રસિક અંશ બેઈને તે રસિક રીતે દર્શાવવાની શક્તિથી, કરેલું છે. એ નવવધૂ મુઘ્યા હતી તે મોતી જેવા કીમતી શબ્દોમાં કવિ કહી દે છે:

વિમલ બાલ્ય વિદાય થતું હતું,
 રસમયું નવયૌવન ડોકતું;
 મધુર એ વ્યવસાય વિશે વસ્યું,
 જગવિકાર ન માનસ ઝીલતું.

* કાદમ્બરી'માં એક સ્થળે મુઘ્યસૌવ અને યૌવનદંશની વચ્ચે

* અકૃતપુણ્યમિત્ર મુચ્ચન્તી વાલભાદ્રમ અદત્તામપિ મન્મથાવેશપરસ્વરનેવ
 ગૃહ્યમાણાં યૌવનેન * * * કાદમ્બરી દર્શક ।

(' કાદમ્બરી, ' પૃ. ૧૮૬, પં. ૧૮-૫૯; પીટરસીનની પ્ર. એદિ)

રહેલી કાદમ્બરીનું સુભગ શબ્દોમાં વર્ણન છે, તેહનું સ્મરણ અહિં થાય છે
અંગ્રેજીમાં પંક્તિઓ છે:

Standing with reluctant feet
Where the brook and river meet
Womanhood and childhood fleet*

હેમાં પણ સંકમણદશા સુન્દર રીતે દર્શાવાઈ છે. છતાં ઓટાદકરનું આ
શ્લોકમાંનું વર્ણન આત્મનિર્મિત હોઈ હેનો ચમત્કાર આસ્તાના પ્રદેશમાં
અસાધારણ છે.*

રસ્તામાં જતે જતે જંગલમાં

‘કંઈક કોકિલકૂજન સાંભળી

કુહુ કુહુ કરી પંથ ગભવતી’

એ પ્રકૃતિની આ યાલિકાનું મુઘાપણું સુલક્ષિત કરી બતાવે છે.

“ પામી અનાદર સરલ શૈશવ ઉર થકી અળગું થયું ” (શૈવલિની, ‘ પૃ.
૩૨, પં. ૯).

આ પંક્તિમાં ‘ અકૃતપુણ્યમિવ મુઞ્ચન્તો ’ એ ઉત્પ્રેક્ષાની આછી
શ્યા છે; યૌવનને! પરિત્યાગ એ અંશ અહિં નથી;

* પીટર્સનની ‘ કાદમ્બરી’ની ટિપ્પણીમાં પૃ. ૯૨ મેં આ અંગ્રેજી
અંકિતઓ, કર્તાના નામ વિના, મૂકી છે.

* ‘વિદાય વાગ-છતું ઊભું આ કૌમાર કરે ગ્રહી,

પરંતુ સ્નેહસંબન્ધે, આલિંગી રોકતી રહી.’

(‘ નિર્ઝરણી, ’ પૃ. ૪૫, - ‘લગ્નોદ્ધતા’)

એ શ્લોકમાં પણ ઓટાદકરે આ સંકમણદશા કાંઈક રૂપાન્તરે વર્ણવી છે.
અને સ્થળે ઓટાદકરે ‘ કાદમ્બરી’ના સંસ્કાર ઝીલ્યાનું પરિણામ
કદાચ હશે; તથાપિ હેમની રચના સ્વતઃ ત્ર જેવી સુન્દર છે.

ઘડી ગભીર બની અટકી જતી,
સ્વજનસંગથી દૂર પડી જતી;

એ પંક્તિઓમાં હેના ' ડોકતા ' નવયૌવનનું દર્શન છે.

આ અપંક્તિલ ઉરવાણી ગોપવધૂને ' પુરતણી અતિ પ્રૌઢ હવેલિયો,
ગજનયુંબતી ઉચ્ચ અગાશિયો ' ભારરૂપ જ લાગેછે; પોતાના ધંધાને
વશ નગરમાં જાયછે એટલું જ;—

શરીર વ્યાપૃતિને વશ સંચરે,
હૃદય કેવલ ગોષ્ઠ વિશે રમે;
સુરભિદોહન મંથન સાંભરે,
વિવિધ વાંસળીના સ્વર બિછળે.

અને તેથી જ દૂધ વેચી રહીને સૂર્ય નમતે—ધર ભણી વળતી વધુ
વેગથી,—તે વખતે

ચરણ ચંચળતા નવલી ધરે,
હૃદય કે હલકું પડીને હસે.

આ મુગ્ધાને પ્રિય પોતાનો ગોપનિવેશ જ. મુગ્ધા પણ બાલિકા જ છે
એમ દર્શાવનારું અનુપમ ચિત્ર બુલે:

શિરથી આટણી સઘ સરી પડે,
વહી જતું ફરી બાલ્ય ઉરે વસે.

આ ગોપવધૂનું ચિત્ર મહને મહારા કામ માટે બહુ ઉપયોગી થાય છે.

“ રાસતરંગિણી ”માં હિન્દુજીવનના પ્રકારો, સમાજઘટનાનું ફળરૂપ કુટુંબજીવનના મીઠા, મૃદુ, સંબન્ધો ઇત્યાદિનાં રસમય પ્રતિબિમ્બો નજરે પડે છે. ‘ નિર્ઝરિણી ’માં આ દર્શનો † અતિ વિરલ છે. “ આર્ય સંસાર ” નામના કાવ્યમાં—

“ શત દલથી દિનરાત સુહાતાં કૌટિક કુલકલહાર ”

“ એક ગૃહ મંડપને આધાર,
એક આવાહરસે વધનાર,
વિસ્તરી દાદાવેલ્ય વિશાળ,
અર્પતી સમય સમય રસકાલ. ”

“ વૃદ્ધ જ્યાં વડીલ તણું શિરછત્ર ,
છાંચ શીતળ દેતું સર્વત્ર; ”

“ નારીઓ અંતરસદનનિવાસ,
કાર્યથી પામી કેં અવકાશ;
સાસુ, નણ્ણી, ને સુત વધૂવૃંદ,
અલૌકિક અનુભવતાં આનંદ ”

ઇત્યાદિ વિવિધ આકર્ષક અંશોથી ભરપૂર સંયુક્ત કુટુંબના ગુણ બતાવ્યા-
છે; એ કાવ્ય એક સમગ્ર, વિશાળ, વટવૃક્ષ જેવું ઊભું છે; ત્યારે ‘ રાસ-
તરંગિણી ’ માં એ જ આર્યસંસારનાં પ્રત્યેક અંગો લઈ લઈને જુદાં જુદાં

† ‘ કન્યાવ્રત, ’ ‘ લગ્નોદ્ધતા ’, ‘ મોડ, ’ ‘ કરગહણ, ’ ‘ વર-
વધૂને, ’ ‘ ઝહેન ’—એટલાં કાવ્યો, અને ‘ આર્યસંસાર ’ એ સમગ્રરૂપ
કાવ્ય આ સ્વરૂપનાં છે ખરાં; પરંતુ તેમાંનાં કેટલાંક હિન્દુ સંસાર શિવાય
સામાન્ય માનવસંસારને પણ લાગૂ પડી શકે છેવાં છે.

કાવ્યો ક્ષયાં ક્ષયાં બાલવૃક્ષોરૂપે બગીચામાં ગોઠવાયાંછે. હેમાંનાં કેટલાં-
કમાં 'આર્ય' સંસારની બહાર પણ જડે. હેવા ભાવ છે; 'જનની'
કાવ્ય હેવામાંનું છે;

દેવાને દૂધ એનાં દોહલાં રે લોલ,
શશીએ સીંચેલ એની સોડય રે.
જનનીની નેડ સખિ ! નહિં જડે રે લોલ.
જગનો આધાર એની આંગળી રે લોલ,
કાળનમાં કૈંકે ભયાં કોડ રે—જનનીની નેડ૦
ધરણી માતાયે હશે ધૂજતી રે લોલ
અચળા અચૂક એકે માય રે—જનની નેડ૦
ગંગાનાં નીર તો વધે-ધટ્ટે રે લોલ,
સરખો એ પ્રેમનો પ્રવાહ રે—જનની નેડ૦
વરસે ધડીક વ્યોમવાદ્ધળી રે લોલ,
માડીનો મેઘ બારે માસ રે—જનની નેડ૦
ચળતી ચંદાની દીસે ચાંદની રે લોલ,
એનો નહિં આથમે ઉભસ રે—જનની નેડ૦

જત્યહારે 'આર્ય' સંસારનાં વિશિષ્ટ અંગોમાં કવિ બિતરેછે ત્યહારે હેનાં
કાવ્યોમાં ભાવનાની કૌમુદી વડે બિનતાવાળા જીવનને ઓપવાની શક્તિ, અને
વાણી વગેરેનું લાલિત્ય, એ જ આકર્ષક અંશ બનેછે. વસ્તુસ્થિતિ ઠંકાઈ
નયછે અને અવાસ્તવિકતા દોષ ભૂલી જવાયછે, એક જ ઉદાહરણ સકયે;
" સાસુ " કાવ્યમાં આમ છે:

વહે ગંગા મારે આંગણે રે,
એનાં આંઠાં બિછળતાં નીર;

સખિ ! સાસૂતણાં સુખ શાં કહું રે !
 રમે સૂરજ ને સોમ એના અંકમાં રે,
 દેવતરુઓ ઊભાં એને તીર. સખિ ! સાસૂં

આ હિન્દુસંસારની સાસૂ ? પ્રત્યજીવનના ઊંડાને સાચા સ્વરૂપનું પ્રતિબિમ્બ લેની ભાષાની કહેવતોમાં હોયછે, તે ન્યાયે તો “ સાસૂ શેકે સવેળા તો વહૂ શેકે કવેળા ”, “ સો દહાડા સાસૂના તો એક દહાડો વહૂનો ”—જેથી કહેવતોમાં સૂચવેલો ‘ આર્થ ’ સંસાર તો જુદો જ જણાયછે; અને આપણે સોકમાં વસ્તુતઃ બહુ ભાગે નેહયે છિયે પણ શું ?—સાસૂવહૂનો જન્મવૈર જેવો ઝગડો, આ સંગ્રહના ‘સત્કાર’ એ વિલક્ષણ નામના અવતરણલેખમાં રા. ઝવેરચંદ સેઘાણી આ કાવ્યમાંના આકર્ષક અંશનું વખાણ કરતે ખેાલી નયછે કે “દીકરીઓને અંતરે આવા રસ સીંચાય, એટલે સંસારની અર્ધી કડવાશ તો ત્યાંને ત્યાં આપોઆપ ઓછી થાય.” સાસૂ આટલી અનુપમ ગંગામૂર્તિ તો પછી સાસરાના સંસારમાં “ કડવાશ ” શું કામ ? અને અર્ધી કડવાશ શા માટે લુપ્ત થાય ? ભલે રસ હાવા સીંચાય, પણ વાસ્તવિક જીવનમાં સાસૂના અનુભવ થયા પછી પણ એ રસ રેલશે કે સૂકાઈ જશે તે વાત અનુકંત રાખીછે તે જ ઠીક છે. તાત્પર્ય કહેવાનું એટલું જ છે કે ‘ આર્થ ’ સંસાર વિશેનાં આપણા કવિનાં કાવ્યો જીવનનાં સાચાં પ્રતિબિમ્બ પાડેછે એ વાત ગણે ઊતરશે નહિં; એ વાત ખ્યાલુએ મૂકી દઈને આપણે ચાલીશું તો ભાષના અને કલ્પનાના રંગથી રંગાયલાં રસિક ચિત્રો આપણી સમક્ષ મૂક્યાંછે તે સ્વીકારવું જ નેહઈ શે. તે વસ્તુસ્થિતિનો પ્રશ્ન ભૂલી જઈયે અને સાસૂની કલ્પનામૂર્તિનું સૌન્દર્ય જરાક રસોપભોગથી આપણા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ કરિયે:

દાદાએ દીધી ને માડીએ માની રે,
 એ સુખસોહલવી સાસરી શાણી રે !

માડી સમાં ત્યાં તો સારૂ સલણાં રે,
આપે—આપે તોય થાય ન જાણાં રે.*

એ જ રીતે જોડાણી, નણુંદ, વગેરેનાં કલ્પનાજગતનાં રમ્ય દર્શનો-
“ સાસરી ” કાવ્યમાં થાય છે. આ કાવ્યનો આરમ્ભ વળી ચાસ્તાયુક્ત-
કવિત્વકલાથી ક્યોંછે તે આકર્ષણ અનુપમ છે:

જાંચી આંખલિયાની ડાળીઓ ડોલે રે
માંહિ જોડી બાળી કોયલ જોલે રે:
આવ્યાં સખી અંવાં સાસરી સેવી રે,
કહોને સોહાગણુ ! સાસરી કુંવી રે ?

સાસરેથી આવેલી નવોઠાને આ પૂછનારી કોયલને ચિત્રમાં મૂકી છે તે.
અસાચારણુ રસિકતા સૂચવે છે. કોયલના પ્રશ્નો પણ સૂચક છે.

“ નવલા જગત કેરી શી શી નવાઈ રે ?
કહોને એની કળ-કુંચીઓ કાંઈ રે.
x x x x
લોક નવા, નવી ધરતી અજાણી રે,
કથમ કરી ખહેનડી ! પ્રીત ખંધાણી રે ?

ત્યાં દાદા, માડી, સહિયર, ભાઈ, ભોળઈ, ખહેનો, કોઈ નહિં, તો

કોણ આંખડલીનાં આંસુડાં લહોતું રે ?
કોણ લળી લળી મોઢડાં જોતું રે ?

* पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । એ ઉપનિષદોમાંનું વચ-
અહિં સરખાવવા જેવું છે.

પીતક વાતડી ક્યાં જઈ કરતાં રે ?
દાઝયા દિલે સખિ ક્યાં જઈ ઠરતાં રે ?
શે' મિષે વીસર્યાં મહિયર મીઠાં રે ?
દીઠલાં કેમ ક્યાં આણુદીઠાં રે ? ”

આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જ નવોઠા ‘ સાસરી ’નાં સુખ વર્ણવે છે
અને સુખવર્ણન સામાન્યરૂપે પણ સમેટે છે:

“ નવલું જગત નવા હેતથી હરખે રે,
મીઠી આશીષના મેહુલા વરસે રે;
ભચી આશા ટૂરી ડાળીઓ ડોલે રે,
ત્યાં સખિ ! વાલ્યમ હૈયાં હિંચાળે રે. ”

સાસરીના સુંદર ચિત્રમાં સુંદરતમ અંશ આ: “ વાલ્યમ હૈયાં
હિંચાળે ”. હાવા રસિક આલેખનસ્પર્શોમાં કાવ્યના આકર્ષણની કૃતિ છે.
પણ ‘ સાસરી ’નાં સુખ છતાં મહિયર ભૂલાતું નથી:

“ તોય ન મહિયર મનથી વણ્ટે રે,
એક ઘડી એનો તાર ન તૂટે રે;
સૂતાં સેજલડીમાં સોણલાં આવે રે
લીજવે આંખ્ય ને તનડાં તપાવે રે. ”

આ દ્વિધાવૃત્તિનું કારણ શું હશે ? સાસરીનું સુખ અંતઃસ્વરૂપે જાણું જ ?
કે નવોઠાને હજી મહિયરનાં સ્નેહબન્ધન રસભીનાં અને આકર્ષણ કરી રાખનારાં
છે તે ? કારણ ખરું જીહું જ છે: આપણા સંસારની ઘટનાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ.

લગ્ન ધ્યુ એટલે યુવતી માતાપિતાના ઘરથી સદાની છૂટી એમ પાત્રવ્યાત્ય સંસાર જેવી ઘટના નથી. યુવતીનો એક પગ સાસરામાં ને બીજો પિલ્લરમાં; હૃદયને સાંધનારી એક દોરી માતાપિતા સાથે બીજી દોરી પતિના ઘર સાથે; એ સ્થિતિનું પરિણામ આ છે; હેની રસિક બાબૂ દર્શાવવામાં કવિની કળા છે. કાલક્રમે આપણા સંસારનું આ સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે અને જશે, હેવા સમયમાં આ રસિક ચિત્રને સ્થાયી રૂપ આપનારાં હાવાં કાવ્યેદ મોંઘા મૂલનાં ગણાશે.

આ કારણથી જ “આણું” કાવ્યમાં પણ ચારુતાનું દર્શન થાય છે; નવોઠા માતાની તરફથી ઈ આણું આવવાની ઉત્કંઠાથી વાટચ બુલે છે; અને

“આવી-આવી વગડા વીંધી બહેલ ને,
 ધુધરીએ ધમધમતા આંબ્યા ઘોડલા;
 આ જ રૂળી અંતરની એકલ આશ ને,
 મીઠલડી માવડીએ આણું મોકલ્યાં.”

આખું કાવ્ય સુંદર વાત્સલ્યાદિક રંગોથી રળિયામણું છે. આપણે તેને છેલ્લી કડીથી જ મન વાળીશું:

ઈ આ શબ્દ—“આણું”—સાસરેથી વહૂને તેડવા આવે તે અર્થમાં પ્રથમરૂપે વપરાય છે. પરંતુ માતાને ઘરથી આવે તે પણ “આણું” કહેવાય છે ખરું.

‘શેર કાંતું’ને શેરડિયે જઈ આવું’ રે બાઇ,
 માંડીને મળી આવું કે આણું જ મોકલે, —ખાયણું

એ લોકગીતમાં આ ઉત્તરેકત અર્થ જ છે.

“ વસમી લાગે ભવની લાંબી વાટયે ને,
મહિયરની મારગડે શીળી છાંયડી;
પળપળ પીવાં કૈંકે જગતનાં એર ને,
માડીના કરમાં ય સજીવન સોગઠી. ”

એમ કેમ વારુ ? “ સાસરી ” માં એ ‘ સજીવન સોગઠી ’ નહિ
જ કે ? ‘ આર્ય ’ સંસારમાં સાસરામાં વસ્તુતઃ ભોગવાતાં દુઃખની કાળી
છાયા અહિં ગુપ્ત હશે ?—એમ તો નહિ; કવિની પ્રતિજ્ઞા તો ‘ આર્ય ’
સંસારનો ઇન્દ્રધનુરંગ ચમકાવવાની જ જણાયછે. એ જ પ્રતિજ્ઞાના અંગ
તરીકે મહિયરના સ્નેહરંગો પ્રાણલ્યનું દર્શાવવાનો પણ હેતુ ખરો. એ હેતુ
“ સંદેશ ” કાવ્યમાં વિશેષ પ્રગટ રૂપે દેખાયછે:

“ ઊંચાં આકાશનાં આંગણાં,
સખિ નીચા તે મેઘલ મ્હેલ રે;
આંખડી આંસું ભરી રે.
ઊંચે ચંદા ચળકી રહી,
કાંઈ નીચાં ઢળે એનાં નેણુ રે.
ઊંચે ઉરે હું એકલી,
વહે નીચાં નેણાંનાં નીર રે.
ભીંજે હૈયાનો હીરલો,
મારાં ભીંજય નવરંગ ચીર રે.
ચંદા ! ચઝકતી ચાલતાં,
જરી શુણ્ણે વિન્નેગની વાત રે.
એક સંદેશો આપને,
મારી ઊરી મરે ન્યાં માત રે. ”

૯ કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં ઝરી મરતી માતાનું ચિત્ર પણ હેતુજ આદ્રતાજનક-

છે. હિન્દુ સંસારનાં ખીલ સ્વરૂપનું દર્શન અહિં નથી. આ ચિત્ર માત્ર નવોઠાના હૃદયની લાગણીઓનું જ છે. કાળ વહી જશે, સાસરામાં પોતે ' વહૂ ' મટી ગૃહિણી થશે, માતા થશે, ત્હારે વળી રંગ બદલાશે; ત્હારે કુશ્વત્કપિયે શકુન્તલાને કહ્યું હતું કે

મમત્રિરહજાં તત્ત્વં વત્સે શુચં ગણયિષ્યસિ ।

તે સ્થિતિ પરિવર્તન થશે. પછી આ ગૃહિણી માતાને વળી પોતાની પુત્રી માટે હુરી મરવાનો વારો આવશે, એમ શુંખલા ચાલી જ જશે;—નવા જમાનાના ફેરફારો ખીલ ઘટના ઉભી કરશે તો તે બુઢી વાત.

“આર્ય” સંસારનું એક ખીલું કાવ્ય લઈને એ ભવય પડતો મૂકીશું. “ રૂપાણી રાત ” કાવ્યમાં લગ્નવિધિ થયો તે પ્રસંગનું ભાવ-ભયું સ્મરણ સુંદર વાણીમાં છે. હેમાં માખાપ કન્યાદાન કરેછે અને આપણા રાસ્ત્રોક્ત વિધિનું લગ્ન છે એટલેજ અંશ “ આર્ય ” ત્વનો છે. ખાકી હેમાં જે જે હૃદયભાવ કન્યાના ઉરના આલેખાયાછે તે હાલના બાલલગ્નપ્રધાન સંસારને વિશે તો અસંભવિત બનેછે.

“ મનનો માનેલ મળ્યો મોરલો, ” “ જોડયા એ પ્રાણ હતા બુજવા, ” “ લીધા દીધા તે કાલ કાળજે ” ઇત્યાદિ સ્થિતિ બાળકી કન્યાને વિષે બંધ બેસતી જ નથી.

આ “ રૂપાણી રાત ” કાવ્ય વાંચીને, બુઢા અને કાંઈક વિપરીત સંબંધ વડે, મણિશંકર ભટ્ટનું “ આપણી સંત્ય ” કાવ્ય સ્મરણમાં આવેછે. એટાદકરનું કાવ્ય લગ્નવિધિની રાત્રિનું કામળ ભાવો આલેખતું સ્નેહના રસિક છતાં મર્યાદાશોભિત સંસ્કારો અણુઅણાવતું, ચિત્ર આપણી સમક્ષ મૂકેછે, ત્હારે મણિશંકરનું કાવ્ય પ્રેમપરવશ અને કામપરવશ

યુગ્મના વિશ્રબ્ધ, ગોપ્ય, વ્યવહારો પ્રગટ કરતું ચિત્ર ઉપસ્થિત કરેછે; મર્યાદાનો ભંગ ઉદ્ધત નથી. છતાં

વદને નવજીવન નૂર હતું
 નયને પ્રણયામૃત પૂર હતું;
 હૃદયે રસમાં ચક્રચૂર હતું,
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખિ !
 તારું સ્વાર્પણ અંતરમાં જ લહું;
 કથા અદ્ભુત એ જઈ કોને કહું ?
 સ્મરનાં જલમાંહિં નિમગ્ન રહું !
 મને સાંભરે આપણી રાત, સખિ !

એ સંયમયુક્ત શબ્દોમાં ઢાંક્યા છતાં ઉઘાડો પાડી દીધેલો વિહાર, અથવા તેો

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
 અંગેઅંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;

એ પંક્તિઓમાંનો પ્રગટ સમાગમવિલાસ, ઘોટાદકરના મલાગવાળા ચિત્રમાં પ્રવેશ જ પામે એમ નથી; પ્રસંગ જ જુદા છે; પરંતુ ઘોટાદકર હેવા પ્રસંગનો સ્પર્શ ના કરે.

“ આર્ય ” સંસારને લગતું હૃદય એક કાવ્ય મનોહર સુભગત્વ-વાળું લેયા વિના રહેવાતું નથી. “ વાત્સલ્ય ” કાવ્યમાંની ચારુતા લેવા જેવી છે. આપણા કવિને ગૃહસ્થવનનો એક કોમળ ભાવનાપ્રસ્તવલયો ગૂઢ, શાન્ત, ખૂણો લેવો અને લેવડાવવો એ અતિપ્રિય વસ્તુ લાગેછે, અને તેથી જ તે પ્રસંગ હૈમનાં કાવ્યોમાં રૂપાન્તર પુનઃ પુનઃ દેખા દેછે. સ્તનધય શિશુ તરફ

भातानो सूक्ष्म स्नेह हेने अन्य कार्योना व्यापारमांथी ओकाओक इ'वा आ-
 कर्षी लधने पोताना वत्सल अने प्रियकतव्य तरङ्ग होडावेछे ते चित्र
 आस्ताथी शीतरतां ओटादकरने न आवडे छे. उदाहरणे लघयः

(१) पनघट उपर गयेली ललनाः

“ सहन संभारती सुतविरहविर्षला
 लरित लाजन अही पंथ पणती;
 लार गृहाराज्यनो सतत शिर न वसे,
 वारिना लारनी डोणु गणुती ?

(“ शैवलिनी, ” पृष्ठ ५५).

(२) दधिमन्थनना उत्साहयुक्त कार्यमां क्षणभर विश्राम लेती
 सुन्दरीः

अही अंचल अंचल वस्त्रवडे
 मधुरानिलने लज्जती व्यजने;
 इरी अन्धन इशतारुं करती,
 पणमां सधजो अम संहरती.

ओ विश्राम लीघो ना लीघो ओटलामां
 सुतना स्थिर होलन पास नध,
 उणवे उणवे कर प्रेम्भ दध,
 निरभी मुणने अण नव्य धरी;
 इरी मन्थनकार्यविहीन थती.

(“ शैवलिनी, ” पृष्ठ ५१)

(३) गरणामां “ अलभेलडी विमलरसवेलडी सकलसाहेलडी ” तुं
 “ मधुर मंडण मन्थुं भावलीतुं ” चित्र कविनी यतुर

લેખનીવડે આલેખેલું આપણે ' રાસ ' કાવ્યમાં જોઈએ છીએ;
તહેમાંથી

દૂરતરખાલરોદનશ્રવણસંભ્રમ,
સકળ સહિયર તણે સંગ છોડી;
ભવ્ય વાત્સલ્ય ભરી અજબ ઉડ્યનથી,
ચપલગતિ ધર જતી ક્રોધ દોડી;
હૃદયપીયૂષરસપાનથી ચોષતી,
શયિતસુતવદનપર દષ્ટિ દેતી;
આવી ઉતાવળી, શીઘ્ર સર્ખીમાં મળી,
સ્વર તુરત મધ્યથી ઝીલી લેતી.

(' નિર્ઝગિણી ' પૃષ્ઠ ૨૯)

આમ આ વાત્સલ્યના પ્રસ્તવના છૂટક પ્રસંગને ઉપરનાં ત્રણ ઉપચિત્રોમાં
રસિકતાથી આલેખ્યાં છે. ત્યારે " રાસતરંગિણી " માંના " વાત્સલ્ય "
નામના કાવ્યમાં એ જ પ્રસંગને કાંઈકે લલિતવિસ્તારથી ખીલાવ્યાં છે.
આરમ્ભમાં ' શરદ સુધાભરી રઢિયાણી રાત'માં આલ ઉજળતો રે વરસે
નેહ નિશાનો તાય ' એ ચિત્રની રમણીય પદ્યાહ્ભૂમિ ચીતરીને, સહિ-
યર સહુ મળી રમતી રંગ ભર્યાં છે ' રાસ ' આપણી સમક્ષ મૂકી છે;
હેમના ગાનની અસર અવની ને આકાશને ગળવવાની કહેવાની સાથે, એ
' ગાનનું આકર્ષણ પ્રકૃતિના અંશોને થયેલું સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે.

રંગે રીઝતો રે ચૂક્યો ચાંદલિયો નસ્યાલ,
થંભ્યા તારલા રે થંભ્યા ડોલનતા દિકપાલ.
વનના વાયરા રે થંભ્યાં નદીઓકેરાં નીર,
કર સંકેરતાં રે થંભ્યા તરવર તેને તીર.

(આ પ્રકારનું ગીતની અસરનું ચિત્ર કવિતાસાહિત્યમાં લાંબા કાળથી જ્ઞાતા નવા કવિઓએ જુદી જુદી ચારુતાથી ચીતર્યું છે; નવીનમાંથી એક જ ઉદાહરણ:

“ વાગી વીણા, જળ ચિર થયું, વ્યામમાં ઇન્દુ થાણ્યો.
ધીરે ધીરે અનિલ મુણ્ણતો જો ! જીભો ગાન લોણ્યો ”
(‘ નૃપુરઝંકાર; ’ પૃષ્ઠ ૩૨).

તથાપિ આપણા કવિનું આ ચિત્ર અનુકરણના આરોપને પાત્ર નથી. પૂરેપૂરું સ્વતન્ત્ર કલ્પનાનું કૃત જ લાગે છે.)

આમ સંગીતનો રંગ નતમી ગયો છે, અને એકાએક

આ શું એકલી રે સહિયરકરો છોડી સંગ,
ચાલી ચાંપથી રે રૂડા રંગતણો કરી ભંગ.

અહિં આ ભંગનું કારણ એકદમ નથી બતાવતા, પણ વિસ્તારવાળી રીઠી સેવીને કારણોની કલ્પનાઓ રજૂ કરે છે:

આવ્યો આકરો રે શું કેં સાસૂ તણો સંદેશ ?
ગાણું ના ગમ્યું રે રમતાં રીસ ચડી ગઇ છેક ?
ફરતાં ફેફડી રે આવી અંતર માંહિ ઉછાળ ?

એ શંકાઓનો ઉત્તર હેવી જ વિસ્તારપર રૌડીમાં આગે છે: |

આવ્યો આકરો રે, ના કેં સાસૂનો સંદેશ.
નહિં નહિ રસણાં રે, લાણ્યો થાક નહિં લવલેશ.

અને ખરું કારણ આખર કહી દે છે: |

પોઠ્યા † પારણે રે આંચા બાળકુંવર કેં યાદ
રસભર રાસની રે એથી તૂટી મન મરબદ.

એ સુન્દરીના હૃદયની સ્થિતિના વર્ણનમાં વળી એ પંકતિયો રાકીને, પછી
હેના પલાયનનું વર્ણન આપેછે; અંતે ધરમાં આવીને

મનહર મોઢાં રે જ્ઞતાં હૈયું ઉચરે ' હારા '
અડતાં અંગને રે ઉપજે અણમૂલો ઉલ્લાસ;
હર આલિંગને રે લેતી દેવભવનની હહાણુ,
ચારુ ચુંબને રે મળતી મોક્ષ તણી કેં માણ્ય.

આ સુન્દર ચિત્ર આટલે કવિ અટકીને ખશી નથી જતો; અથવા ખશી
નય. અને દૂર ઊભો ઊભો, રસિક સમભાવયુક્ત, પ્રેક્ષકનું સ્થાન લઇને
ઉદ્ગાર કહેછે:

એ છળિ આગળે રે ઝાંખા કોટિક શશિચર રસ,
એ સુરભિ કને રે ફીકી પુલડાંની કે ફેર;
એ રસ આગળે રે ઝોછા રાસ તણે! રસરંગ,
એ પળ આગળે રે સૂકા ભવના ભવ્ય પ્રસંગ.

ખસ. કવિ બંધ પડેછે. આ ઉદ્ગાર પછી સુન્દરીને પાછી ' રાસ ' માં
શામિલ કરાવે તો રસભંગ જ થાય.

† ' પાલાણુ ' કે ' પાળણુ ' શબ્દ તબને ' પારણુ ' એ અશુષ્કિ
અત્યન્ત શ્રવણકટુતાભરી લાગેછે. ' શૈવલિની ' પૃષ્ઠ ૬૬ ના કાવ્યના
પ્રથમ ચરણમાં તો ' પાલાણુ બાલ જનની ઝુલાવે ' એ સુધારવાથી પદ-
લાલિત્ય પણ સચવાય એમ છે.

આ કાવ્યની આટલી ખૂબી છતાં, વાત્સલ્યના સુભગ પ્રસંગનો સ્પર્શ આછા અને ઓછા લેખનીના લસરકા વડે કરવામાં મૂકે તે વધારે સુક્ષ્મ ચમત્કાર લાગે છે; અને એ કારણથી જ પેલા (૧), (૨), ને (૩). ઉદાહરણવાળાં ઉપચિત્રોને વધારે મોહક હું ગણું છું; ખાસ નં. (૩) વાળાને: હેમાં લાષા ભારે શબ્દોના ભારથી લયી લય છે છતાં.

“ રાસતરંગિણી ” માં એક ખીલ પ્રકારનાં કાવ્યો છે: પ્રકૃતિનાં વ્યક્ત સ્વરૂપોના વર્ણનનાં કાવ્યો; તેમાં બે પ્રકારનાં છે: (૧) તે વ્યક્ત સ્વરૂપો કને જ પોતાનો જીવનવૃત્તાન્ત કહેવડાનારાં કાવ્ય; શેલીના Cloud અને ‘ હસુમ-માળા ’ માંના ‘ ચંદા ’ કાવ્યનાં જેવાં); અને (૨) તે સ્વરૂપનું તટસ્થ રહીને કવિના મુખથી જ વર્ણન કરનારાં કાવ્ય. પ્રથમ વર્ગમાં ‘ સરિત્ સુંદરી ’ અને ‘ વાદળી ’ એ કાવ્યો આન બેંચનારાં છે; ખીલવર્ગમાં ‘ મધમાખ ’ અને ‘ પોયણી ’:

સરિત્સુંદરી:

હું તો હુંગર દાદાકેરી દીકરી રે લોલ,
શીખે સ્વભાવ સરિત્સુંદરી રે લોલ.
હું તો માતપિતાને પગે પડી રે લોલ,
ઠહાલાને પન્થ પળી એકલી રે લોલ.

કાવ્યની આ આરંભ પંક્તિયો

કન્યકા હું કુલવતી મૂળ માત મોત્રી મોહિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મહારા, તેમનાથી રહું ખૂબીની;
માત મહારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી,
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વન્દના કરું દરથી.

x

x

x

x

ફરું બહીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન ભાવતી
નિજ સંગ લેઈ ધીર્મી ધીર્મી પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી.

એ 'કુસુમમાળા' માંના 'ચંદા' કાવ્યની પંક્તિઓનું સખળ સ્મરણ કરાવે છે; 'ચંદા' માંની કલ્પના ખગોળશાસ્ત્રનાં સત્યોને અવલમ્બીને પ્રાદુર્ભૂત થઈ છે; 'સરિત્સુન્દરી' કાવ્યમાં તેમ છેક નથી; જે કે અસંભવ દોષ નથી આવતો. તેમ વળી કેટલેક સ્થળે શાસ્ત્રીય વસ્તુસ્થિતિનો ચૂઢ સંબન્ધ જણાય પણ છે:

પણે ઉભો પ્રાણેશ રહ્યો રાજતો રે,
ઘેરાં શાં ગાન વડે ગાજતો રે;
આવે સામે અચૂક અલખેલડો રે,
બહાલો જણાય બહાલવેલડો રે.

નદી અને સમુદ્રના સંગમ ઉપરના bar-દાંડા-નું પ્રત્યક્ષ દર્શન જે ને થયું હશે તેને હામાં સૂચિત થયેલા ચિત્રનું યાથાતથ્ય આગોઆપ જણાઈ આવશે. સમુદ્રનાં મોઢાં, ઉન્નવજળ હાસ કરતા નદીના મુખમાં ધરી ધરીને પછડાતા ગંભીર ગર્જન કરતાં-એ દૃષ્યમાં સમુદ્રની સરિતાને પણ ભેટવાની ઉત્કણ્ડા જેવી હેમાં અસત્યભાવારોપણદોષ જેવું નથી. એ ભાવનું ઉત્પ્રેક્ષણ ઉલટું ચમત્કારયુક્ત છે. તેમજ, લાંબા વખતથી જે સમાગમ સાધવા માટે ઉત્કણ્ડાથી નદી ચાલી આવતી હતી તે આખર સાગરને દેખીને

“ પણે ઉભો પ્રાણેશ રહ્યો રાજતો રે લોલ ”

એમ ઉદ્દગાર કાઢતી કલ્પવામાં પણ પ્રેમસંબન્ધનું જીહું સ્વરૂપ-દર્શન થાય છે. કારવારમાં હું હતો- (કાનડા જલ્લામાં), તે વખતે એ

જલ્દામાં અડધો પ્રદેશ હુંગરી છે ને અડધો સમુદ્ર કિનારાનો છે તે સ્થિતિમાં સમુદ્રકિનારે લાંબો વખત રહીને, પછી લાંબો વખત ગિરિપ્રદેશમાં પ્રયાણ કરતે કરતે પાછો સમુદ્રકિનારા તરફ હું આવ્યો, અને પર્વતમાંથી ઉતરતી સડક ઉપરથી નીચે દૂર, દૂર, ચળકતા સાગરના ધ્રુવ તરંગોનું દર્શન થયું અને ત્હેનું ગંભીરગાન આજ્ઞું, આજ્ઞું સંભળાયું ને મહારા મનમાં અસાધારણ ઉલ્લાસ થયેલો મહને હજી સ્મરણમાં છે; § અને તેથી સરિતસુન્દરીના આ ઉદ્ગારનો ચમત્કાર મહને વિશેષ આકર્ષણકર થાય છે. એ વિશેષ વાત : સરિતસુન્દરીને સજીવારોપરપક જ આ કવિને હાથે નથી ઘડાયું; સરિતા ખરેખરી સજીવ, સુખદુઃખ, પ્રેમભાવ, ઈત્યાદિ અનુભવનારી સ્ત્રી જ હોય એમ લાન થાય છે. કવિની સમભાવજનિત કલાનો ચમત્કાર એ છે. “ પણે ભલો પ્રાણેશ ! ” એ ઉદ્ગાર કોઈ માનવ વ્યક્તિ જ કરતી હોય એમ લાસે છે.

આ કાવ્યનો મ્હોટો ભાગ સરિતસુન્દરીનાં સિન્ધુ પ્રત્યેના પ્રેમની કસોટી કરનારાં વચનો વગેરેથી ભરેલો છે; લોકો હેને વારે છે, પાછી વળવાનું કહે છે, સાગરની નિન્દા કરે છે, પરંતુ કોઈનું માનતી નથી;

વળે પાછાં તો વ્યોમનાં + વિહંગડારે લોક
કપીને ભાગશે કુરંગડાં રે લોક;

§ “ સિન્ધુવેષને સંબોધન ” એ “ હૃદય વીણા ” પૃષ્ઠ ૧૪૮ મેં આવેલા કાવ્યના આરમ્ભમાંના ઉદ્ગાર, એ પ્રસંગના ભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે.

+ વિહંગ અને ‘ કુરંગ ’ જેવા તત્સમ શબ્દોને અસંસ્કૃત પ્રત્યય (તુચ્છકરવાચક) લગાડ્યો છે તે અહિં લગાર પણ ઔચિત્યમંગ કરતો નથી; કોણ ત્રણે શી કવિની વાણીમાં મૂઠ સુન્નગત્વ કલા છે !

વળે માયાનાં બાળ ભોળાં માનવી લોલ,
 એની શી શીખ ઉરે આણવી રે લોલ.
 વધી કહેછે.
 જશે થાકી તો સેવકો શરીરના રે લોલ.
 એવાં તો રાદણાં અધીરનાં રે લોલ,

ધીર દૃઢતાથી દીર્ઘ પ્રવાસ પછી પ્રિયસમાગમ પામી તે વખતે
 “ હું તો થંભી લગીર ગઈ લાજથી રે લોલ. ” એમ યોતાના હૃદયની.
 વિરોધાભાસવાળી સ્થિતિના વર્ણનમાં કવિયે નારીહૃદયની સૂક્ષ્મ નારી-
પરીક્ષા મનોહર રીતે કરીછે:

“ વાદળી ”

હંચા આભને અંકે રે વસું હું તો વાદળી;
 કૈંક ભાવથી ભીની રે ઝીણી મુજ ભતલડી;
 મારો કંથ કોડીલો રે મનોહર મેહુલિયો,
 રસ ગાનને ગાતો રે નેહે ભર્યાં નહાવલિયો. ”

આમ કાવ્યનો આરમ્ભ છે. અહિં ‘ વાદળી ’ અને ‘ મેહુલિયો ’
 અર્થાત્ મેઘ એ બે વચ્ચે ભેદ સમગ્રાય હોવો નથી જણાતો, એમ કાંઈક
 તાણીત્વસીને ખેસાડવું પડે એમ લાગેછે. છતાં આ બનતાની પૂરણી કવિ
 તરત જ અદ્વૈતદર્શનની મદદથી કરેછે:

“ ઉર એક અમારાં રે, ન્યારાં તન તેમ નહિ,
 એમાં હું ને એ મુજમારે એવી રસ રીત રહી. ”

છતાં જેમ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં ઘણુંક ખૂંચે છે તેમ આ સમાધાનમાં
 પણ કશુંક, કહિં, ખૂંચે છે ખરું.
 આ કાવ્યમાં પણ ‘ મેઘ ’ તથા ‘ ચંદા ’ (કુસુમમાળા) જેવાં
 કાવ્યોની ધાયા પ્રગટ છે;

ચારુ પિયર પનોતું રે સોહે સખિ સાગરમાં,
 એનાં નીર નવેલાં રે ભર્યાં મુજ અંતરમાં.
 ભલે ખારભરેલાં રે કોડે હું તો પાન કરું,
 પણ વિશ્વની પાસે રે ભલાં કરી ભેટ ધરું.

એ પંક્તિઓમાં ' મેઘ ' ની છાયા માત્ર જ છે; રૂપાન્તર, દર્શનાન્તર,
 સ્વતન્ત્ર કૃતિનું જ છે.

કરી ચાલતી ચંદા રે આવી મુજ ગોદ વસે,
 ઘડી બે ઘડી બેસી રે જતાં નવાં હેત હસે;
 ઉરમાંહિ આજોટી રે તારાગણ થાક ત્યજે,
 જનની હર જોવે રે મ્હોટા મુજ ભાવ ભજે.

એ પંક્તિઓમાં ' ચંદાની ' પ્રતિચ્છાયા મેઘને ચંદાના પરસ્પર
 સંબંધના પરિવર્તનવાળી જણાય છે. ' ચંદામાં ' મેઘને ચંદાના પોતાને
 સિંહાસને બેસાડે છે, અહિં વાદળીની ગોદમાં ચંદા ભરાય છે; આ કાવ્યમાં
 તારાગણ વાદળીના ઉરમાં આજોટિ છે, ' ચંદા ' માં હીરા અને રૂપાતણી
 ગેદો (અર્થાત્ તારા) વડે ચંદા રમત રમે છે; એ અનુકરણ નહિ પણ
 અનુસરણ છે; કવિત્વ કલ્પના સ્વતન્ત્ર છે.

આ ' વાદળી ' કાવ્યમાં કવિએ પ્રસંગવશાત્ સૂક્ષ્મ સ્ત્રીહૃદયદર્શન
 પણ ક્યું છે.

ભંડી અંતર પીડા રે કહેવી નહિ કોઈ કને,
 એવી નારીની નીતિ રે ગમે મન માંચ મને;
 વીતી વાત વીસારી રે સદા ઉરખે હસવું,
 એવું હોણવું ભંચે રે વિમાન ચઢી વસવું.

હુવે વળી જુદા પ્રકારનાં બે કાવ્યો નોંધ્યે: “ ભવસાગર ” અને “ જેર. ” — ભવસાગર — આ રૂપક અતિરૂઠ છે, તેથી હેનો ચમત્કાર ક્ષીણ થયો લાગે. પરંતુ આ કાવ્યમાં એ સાગરને નયન સમક્ષ આણ્યોછે, હેનાં લક્ષણ, ગુણ, ભયસ્થાન, દર્શાવ્યાંછે, અને પરમ લક્ષણું દર્શાવે પાણું કરાવ્યુંછે:

ને ! ને ! સખિ ! ચેલો સાગર ગાળે,
રંગ તરંગ શા રાળે રે !

ભવસાગર ગાળે.

આરમ્ભમાં ‘ ભવ ’ એ ઉપમેયતું નામ જ નથી, અને સાગરતું જ દ્રશ્ય, રૂપકદ્વારા નહિં પણ રૂપકાતિશયોક્તિદ્વારા, કરાવતાં વાસ્તવિક સાગરનાં અંગે! વ્યક્તિત્વ સ્થાપનારાં મૂલગત અંગે, — તરંગના રંગ અને ગર્જનનો નાદ આપણી સમક્ષ રહ્યું કર્યાં. અને તરતજ ‘ ભવસાગર ’ એમ રૂપકના પ્રકારમાં ભવતું દર્શાવે કરાવ્યું.

એ ગાનતું માધુર્ય અને રહસ્ય રસિક જનો જ નાણી શકે; જીવનને આમ સુંદર અને તે સાથે જ ગૂઠ ભેદ સૂચવતું દર્શાવતાં કહેછે.

ગાન મધુર રહે કાંઈ ગાતો,
કૈંક વહે જીણી વાતો રે—ભવસાગર ગાળે.
એ સમજે ઉર કાંઈ સુહાગી,
જે રસનાં અનુરાગી રે.—ભવસાગર ગાળે.

એ ગાનતું રહસ્ય પુષ્કિંગમ્ય નથી, હૃદયગમ્ય છે; તે પણ સર્વ હૃદયથી સમઝાય નહિં રસિક ધન્ય હૃદય જ હેનાં આધકારી છે, માટે ‘ ઉર કાંઈ સુહાગી ’ અને ‘ રસનાં અનુરાગી ’ એ વિશેષણો અર્થગર્ભ મૂક્યાંછે.

માત્ર રસલાભજ એ સાગર ગાનનો લેવાય છે એમ નથી. વિશેષ સ્થાયી મૂલના ફલપ્રાપ્તિ જીવનમાંથી ગુણ્યુક્ત પુરુષને લલ્ય છે; માટે કહેછે:

માંહિં ભર્યાં મોંઘા મૂલનાં મોતી,
ગુણિયલ લે જન ગોતી રે.—ભવસાગર ગાજે.

સાગરનાં અમૂલ્ય ફળ મોતી જ હોય; જીવનનું સુફલ શ્રેય:— સિદ્ધિ તે કોને મળે ? ગુણવાળા, અધિકારી, મરજીવાઓને જ મળે. કારણ પ્રીતમ ભગત આપણને કહેછે જ કે

“ સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા માંહિં પડયા મરજીવા જો ને. ”

કેમકે “ હરિનો મારગ છે શરાનો, નહિ કાયરનું કામ જો ને. ”
‘ગુણિયલ’ અહિં હેવા મરજીવા શરા માટે હું સમજીશું.

સાગરમાંના ખડકને કવિ કોરે મૂકીને પેલી પાર રહેલા પ્રભુ ધામનાં સુભગ દર્શન કરાવેછે:

સામે તીરે પ્રભુ ધામ પનોતાં,
જગતની વાટડી જોતાં રે.

આ આકર્ષક લક્ષ્ય કોને ના લલયાવે ? સાગરમાં તરતાં, તરેલાં, દેવને દેશ વસેલાં, વળી કોઈ ભારભર્યા દૂબતાં (મનનાં મીઠાં નહિં તેથી દૂબતાં), હેવાંથી ભરપૂર સાગરમાં કવિ અંપલાવવાનું નિમંત્રણ કરેછે. તે માટે સાધન

હેતતણી રચિયે રૂડી હોડી,
જય તરી હોડી હોડી રે—ભવ સાગર ગાજે.

અતિ રૂઠ રૂપકના પાયા ઉપર રચીને આ કાવ્ય કાંઈક નવીન ચમ-

તકારથી કવિયે ભયુ'છે; અને એ કાવ્ય હેમનાં અન્ય વર્ગનાં કાવ્યોથી
કાંઈક જુદા વર્ગમાં સ્થાન લે છે.

'ઝેર'—આ કાવ્ય પ્રથમ દર્શાવે સરળ છે. પરંતુ મહને હેમાંના એક
ભાગમાં ગૂઢતા, અગમ્યતા, જ લાગે છે. ફૂલ વીણતે વીણતે કાળુડો નાગ
ડશ્યો, અને યુવતી ઝેરથી ખેલાન થઈને પડી; સારુ, દેરાણી, જોડાણી
કહ્યાનત કરે છે; જોઈ કંઈ કંઈ ઉપાય કરે છે, ઝેર હાંતું નથી ઊડું ઊડું
જતું નય છે. ત્યાં એકાએક

આવ્યો જોગી ત્યાં એક (૨)
દેવ જોવો દેખાવડો રે લોલ,
છાંટયાં નેણાંમાં નીર (૨)
એક ટહુકો કરો કર્યો રે લોલ.

તરત ઝેર જતું રહું, યુવતી ઝબકી જોગી ગઈ, ને

એના ઊડા કે' ભેદ (૨)
પાદ પડતી પૂછી રહી રે લોલ
“ આવ્યાં ક્યાંથી અવધુત ?
જટા આ શી શિરે ધરી રે લોલ ? ”

જોગી ઉત્તર દેતે પોતાની ઝાળખ આપી દે છે:

થેલી થેલી હો નાર ! (૨)
ગઈ ભૂલી શી ભીંતડી રે લોલ ?
દીધાં દાદાએ દાન (૨)
પેલા માંડવની પ્રીતડી રે લોલ.

હથેવાળાનાં હેત (૨)
 ચાર મંગળ ચોરી તણાં રે લોલ ?
 ભાવણીના એ ભેખ (૨)
 એજ કામણ કોડામણાં રે લોલ. ”

આ રમણીય ભલે છે. પણ નાગ તે શું ? ઝેર તે શું ?

અહો ! દેખીલા ડંખ (૨)
 હશે હાવા અનૂગતા રે લોલ ?
 જગતનૂનાં એ ઝેર (૨)
 ભાન આતું ભૂલાવતાં રે લોલ ?

કાવ્યને અંતે આ પ્રશ્ન કવિ પૂછે છે, ને હું પણ પૂછું છું—એ જગત નૂનાં ઝેર ક્યાં ? અને આ ચિત્ર અને ચમત્કારનું વ્યંજ્ય શું ? અતિ અસ્પષ્ટ વ્યંજ્ય હોવાનું દૂષણ જ જણાય છે. પછી કાંઈક હેની કૃત્રીથી હું એકલો અનુભવ હોઈ તે! પ્રભુ નાણે.

પણ જરાક શોભું. કૃત્રી કાંઈક જડે છે; “ જગત નૂનાં ” વિશેષણ-૦ માં કાંઈક કૃત્રી હશે. પ્રિયવિરહની વેદના તે ઝેર હશે ખીજ કોઈથી તે શી રીતે શમે ? પ્રેમનો ભદ્રગર પતિ આવ્યો એટલે જ ઝેર શમી ગયું. આમ હશે. ખેલાન થઈ, તે ખીજને તો સર્પદંશનો જ હંડેમ આણે, માટે નાગ આણ્યો; કલ્પિત, રજ્જુનો સર્પ પણ નહિ, પણ અદૃષ્ટ સર્પ. આમ અંધ ખેસાડીશું તોપણ, તોપણ, જોગીનો વેષ ધરીને પતિ આવવાનું પ્રયોજન સમઝાવું નથી, તેમજ પતિપત્નીના પ્રેમોત્તરમાં પણ ઉપર કલ્પેલું સમાધાન પૂર્ણરૂપે ગોઠવાવું નથી.

આ નવીન રૂપનું કાવ્ય ઝોટાદકરની અન્ય કૃતિઓથી આમ ભિન્ન પડે છે. તહેને માટે જુદો વર્ગ નથી એ ચોતેજ ચોતાનો વર્ગ બને છે.

“ રાસતરંગિણી ” ના સ્વરૂપથી વિલક્ષણતા—હેની પૂર્વે આવી ગયેલા ત્રણ સંગ્રહથી એ સંગ્રહને જુદો પાડનારી વિલક્ષણતા—હેની ભાષામાં તથા પદરચનાના પ્રકારમાં છે. પૂર્વગત સંગ્રહોની ભાષા પ્રૌઢ, પંડિતભોજ્ય, સંસ્કૃતમય, શબ્દોથી સુઘટિત રીતે લખેલી છે; તે આ રાસતરંગિણીની ભાષા અપ્રૌઢ, સરલ, કંઈક લૌકિક (ગ્રામ્ય નહિ, લૌકિક) રૂઢતાથી અંકિત, છતાં માધુર્યભરી છે. પદની છન્દની યોજના પણ સંસ્કૃત વૃત્તોનો તથા છન્દોનો સર્વથા ત્યાગ કરીને ગરખીઓ જેવી રચના વડે લૌકિક સ્વરૂપ આદરે છે. તળ ગુજરાતમાં જેને ગરખા, કહિયે છિયે તેને કાઠિયાવાડમાં * ‘ રાસ ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે એમ જણાય છે. હાવા રાસના સંગ્રહ માટે છન્દ તેમજ ભાષા ‘ રાસ તરંગિણી ’ માં છે તેજ હચિત છે હેમાં સંશય નથી. લૌકિકસ્વરૂપ ભાષા તેમજ છન્દમાં સાધવાની સાથે ગૌરવનો ત્યાગ નથી થયો એ ખોટાદ્ધકરમાં કવિ તથા પંડિત એ અંશના સુભગ સંયોગનું પરિણામ જણાય છે.

શૈલિની.

આ * પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ. આ સગ્રમ છાપવા અપાતા પહેલાંજ કવિનું અવસાન થયું; અને સંગ્રહની યોજના પણ એ કરતા ગયા નહોતા. પરંતુ નહીના અર્થનો શબ્દ યોજવો એમ હેમની ઇચ્છા હતી હેવી માહિતી રા. દાણી તરફથી મળી અને નામ પાડવાની માગણી પણ એઓએ કરી,

* ‘ રાસ ’ નો અર્થ સંસ્કૃતમાં તો નૃત્ય, દાંડિયા લઈને અથવા ઇતર રીતે, અનેક વ્યક્તિઓ ભેગાં મળીને ચક્રાકારે ફરે તેવા પુરતુંજ નૃત્ય, એમ અર્થ છે. હેમાં સાથે ગીતનો અંશ ભળતો નથી ગરખી, ગરખામાં ગીતનો અંશ મુખ્ય છે ચક્રમાં ફરવું તે આહુયાંત્રિક છે. આ ભેદનો લોપ થઈને કાઠિયાવાડી ‘ રાસ ’ નો પ્રયોગ થયા છે.

* ગ્રંથના આરમ્ભમાં ચતુર્થ શબ્દ પડી ગયા છે તે ખોટો સમગ્રી પેંચમ શબ્દ વાંચવાની વિનંતિ છે.

તેથી 'શૈવલિની' એમ નામ મહેં પાડી આપ્યું છે. આ સંગ્રહમાં આવેલાં કાવ્યો પૂર્વગત ચાર સંગ્રહથી અન્તઃસ્વરૂપે ભિન્ન નથી જ. વસ્તુતઃ પ્રથમ સંગ્રહમાં એક પ્રકારનું કૌટુંબિક સમાનતાનું લક્ષણ છે જ; અને બહુધા તેમ હોય જ. અલબત્ત, લેદકઅંશ પણ આપણે જોયા છે. એક પિતાનાં સંતાનોમાં પણ એ જ રીતે સમાનતા અને લેદ હોય છે. આ પાંચમાં કવિત્વવૃત્તિ અને કવિત્વરીતિમાં એ સમાનતા છે. પાછલા સંગ્રહોને મુગ્ધા, નંધ્યા, પ્રૌઢા વગેરે લક્ષણ સંજ્ઞા આપી છે, ત્હેવી સંજ્ઞા આ સંગ્રહને આપવાને માટે ઇચ્છા નથી, અવકાશ નથી. પ્રત્યેક રીતિનો આ સંગ્રહમાં સમાવેશ થયે છે: અન્યોક્તિનો, સ્વભાવોક્તિનો, 'આર્ય' સંસારદર્શનનો, માનવ-માત્રના ગૃહજીવનના કોમળ દર્શનનો, દરેકને સંબંધે જાણવાનેગ ચર્ચા જ કરીશું; બાકી તેા પુસ્તક જ મોઠુંદ છે.

અન્યોક્તિ.

પાછળ જાણ્યામાં હું ઇશારો કરી જ ગયા છું કે બોટાદકરની અન્યોક્તિયો સંસ્કૃતસાહિત્યની અન્યોક્તિ જેવી નથી. પાંચાણ અન્યપદાર્થ લઈને ત્હેને સંબોધનનો વિષય કરીને, અથવા ત્હેને વિશે તટસ્થવર્ણન કરીને, અને કવચિત્ ત્હેના મુખમાં વચનો મુકીને આત્મકથા ત્હેની કને કરાવીને, અન્યોક્તિયો નવી તરેહની ઉપજાવી છે; અને તેથી નવીન પ્રકારનો રસ પડે છે. " જવલન " નામના પ્રથમ જ કાવ્યમાં સૂર્યનું splendid isolation-દીપ્તિમય એકલતા-દર્શાવી છે તે સાથે હેનો દોષજ પક્ષ સળળ શબ્દોમાં વર્ણવ્યા છે:

અયિ દિવાકર ! તેા પણ એકલો,
સ્વજનસંગતિશન્ય સદા રહો !

અહપતિ વિષુદ્ધો તુજને ગણે,
નિકટ ના અહ કોઈ રહી શકે.

* * *

હરધરી કરી હાસ્ય હસાવવા,
હર નિદેશ કરી પણ પાળવા;
સુહૃદ્દે કે પરિચારક સંગમાં,
રહી શકે નહિ કોઈ રસેભર્યાં.

કારણ સ્પષ્ટ છે.

જ્વલન ભીષણ હા ! તુજ ભેદને,
નહિ ગમે કદી સંગતિ કોઈને.

માનવ સૃષ્ટિમાં હાવા જ્વલનભીષણ પુરુષો પોતાની દેહિધ્યમાન વિચ્છિન્ન દશામાં ફળો ભોગવનારા આપણે શું નથી જોયા ? આ એકલતા અને “કલ્પલોલિની” માંના “એક વૃક્ષને” કાવ્યમાંની એકલતા એ ખેનાં દર્શન કાંઈકે જુદી જુદી રીતે થયાં છે. એ કાવ્ય વિશે ચર્ચા હું આરમ્ભમાં કરી ગયો છું તે સરખાવવાથી સમજાશે. એ એકલવૃક્ષની એકલતામાં જ્વલનભીષણ સૂર્યની ગર્વિષ્ઠ અતડાઈ નથી, કોમળ, કરુણાપૂર્ણ, હૃદયની અસહાયતા છે: “સાંખી રહેવું સુખથી સઘળું એ જ છે સૂત્ર હેતુ.” એકલવૃક્ષને તો વીંટાયલી વેલી નો સંપર્ક છે, અને હેને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના હૃદયની ગરલીરતા લેટીને દુઃખની ભાગિયણ—દયાભાવને લીધે જ—નથી કરતો, છતાં નિકટ સંપર્ક-ક્રમ રૂઠે રૂપે—આત્મિક સંભાષણ વડે—કાંઈકે આશ્વાસન અપાતું લેવાતું હશે; જ્વલનભર્યા સૂર્યને તો તહેમાંતું કશું નથી. હેની ભલકભરી દીપ્ત-દશા તો સંપૂર્ણ છે. વધારે વાત કાવ્યમાંથી ભેદ લેવી.

‘ અભ્રખેલન, ’ અને ‘ ક્ષિતિજ ’—એ કાવ્યમાં કાંઈકે જુદી તરેહની અન્યોક્તિ છે. વાદળાંના આકાશમાં વિવિધખેલતું વર્ણન એ ખેલ જેવા જ ચંચલ વાણીવિલાસ વડે ક્યું છે:

કોઈ ધરે ગજ વેશ, ટેસરી કોઈ કહાવે,
ગજથી પ્રક્ટે સિંહ, સિંહ કુંજર બની નાસે;
ખગ, માનવ, પશુ, વૃક્ષ-રૂપ પળપળમાં ધરતાં,
નહિ શ્રમ કે ન વિલંબ વિવિધ એ વેષ બદલતાં.

વાદળાં આમ વિવિધ આકાર ક્ષણે ક્ષણે બદલેછે અને તે વૃક્ષ,
વાઘ, માનવ બહાણુ ઇત્યાદિ જેવા થાયછે, તે આપણે બાળપણે અનેકવાર
નિર્દોષ રમૂજ મેળવીને જોયેલું સહુને સ્મરણમાં હોશે; પરંતુ આમ લેખનીના
ચાતુર્યથી એ ચિત્ર સજીવવાણીમાં મૂકવાની ધન્યતા કવિ માટે જ સરખાયલી.
આ અનુભવ એટલો તો રૂઠ છે કે શેક્સ્પીઅરે પોતાના હેમ્લેટ નાટકમાં
આજ પ્રકરણના આકારવિકારનું ચિત્ર આપ્યું છે તહેનું અનુકરણ જોવાની
જરૂર લાગતી નથી. (શેક્સ્પીઅરે તો વળી હેમાંથી અન્યસાર બોધ કાઢ્યો
છે અને પોતાના કાર્યમાં વિનિયોગ કર્યો છે) આટલા વર્ણન પછી કવિ એ
રચનામાંથી અનેક બોધ કાઢેછે:

હા ! જગતના સહુ રંગ, પલટતા ઢંગ હજારો,
સદ્ગુરુ થઈને સર્વ તમે તે નિત્ય બતાવો.

ઇત્યાદિ વિવિધ બોધ પ્રગટ કર્યો છે. આમ કરવામાં કલાવિદ્યાનમાં
કાંઈક શિથિલતા આવી છે. પરંતુ અન્યોક્તિનું રૂપાન્તર જોવા માટે જ આહિ
સ્પશ કર્યો છે.

“ ક્ષિતિજ ” કાવ્યમાં પણ અન્યોક્તિનું સ્વરૂપ હાલું જ છે. (આ
રીતિ “ કુસમમાળા ” માંનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આદરેલી છે.) ક્ષિતિજ
એટલે વ્યામ અને વસુમતીનો આશ્લેષ : એ સ્વરૂપને પાયારૂપ લઈને એ
સ્નેહસંબંધના ઉપર કવિત્વભર્યા ઉદ્ગાર કરી, એક હૃદય વર્કશૂઝ
આપણી સમક્ષ ખડું કરેછે:

જગનાં . સહુ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થશે,
 પણ પ્રેમપુરાણ ન પૂર્ણ થશે;
 કંઈ વર્ષ પરે વહી વર્ષ ગયાં,
 અધુરી પણ ભે રહા પ્રેમકથા.
 કવિયો કહી કાવ્ય અનેક ગયા,
 રસિકો પણ કૈંક નિમગ્ન રહ્યા;
 પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
 નવલો નવલો હજી નિત્ય રહ્યો.

વળી એ પ્રેમના આશ્લેષનું સ્થાન સોધવા ભેતાં પ્રયત્ન વ્યર્થ
 દર્શાવી, કહેછે:

ઉરભેદ અગમ્ય સદૈવ રહો,
 રસ લભ્ય નિરંતર એમ વહો,
 લઈ શિક્ષણ કૈં તમ દર્શાવથી,
 કંઈ પ્રેમમહત્ત્વ શકું સમજી;
 ડાળ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
 નહિં અન્ય પછી અભિલાષ રહે.

આમ બોધગ્રહણ આણ્યું છે.

† ક્ષિતિજનું સરકતું સ્વરૂપ કવિયે—“ દૂર જ દૂર દિસો હસતાં. ”
 વ્યોમવસુમતીના: અમ્યનું સ્થાન “ નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું ”
 ઇત્યાદિ સુભગ વાણીમાં ક્યું છે, તેમાંએ સરણશીલ સ્વરૂપને અવગણી
 હેમાં રહેલા પ્રેમનું જ મહત્ત્વ કવિ આંકે છે.

† ‘ સ્ત્રોતસ્વિનીના ’ આશા કાવ્યમાં.

“ દૂરે તારે ક્ષિતિજ ઉપરે લભ્ય આવાસ શોભે ” એ કલ્પનામાં
 ક્ષિતિજની સરણશીલતાને! પાચો છે; અહિં એ જ સ્વરૂપને! કવિયે અન્ય
 ઉપયોગ કર્યો છે.

તમ મંત્રસમું તમ મેલન એ,
રહી નિત્ય સમીપ ઠગે દગને;

એમ છતાં ઉપર કહેલો યોધ જ પ્રેમમહત્વના શિક્ષણનો લેછે.

“ શર્વરી ” કાવ્ય અત્યોક્તિ જુદા જ અર્થમાં છે; અન્યની પ્રત્યે નહિ પણ અન્યના મુખની ઉક્તિ એ અર્થમાં છે. આ કાવ્યમાં ‘ કુસુમમાળા ’ નો ‘ મેઘ ’ અને ‘ ચંદા ’ કાવ્યોત્તું-અનુકરણ નહિ, પણ—અનુસરણ છે. ‘ દલા-પી ’ ની “ કમલિની ” “ ચંદા ” તું નિર્બાળ અને નિષ્કળ અનુકરણ છે. તેવું આ ‘ શર્વરી ’ કાવ્ય નથી. એ સમર્થ અને સ્વતંત્ર અનુસરણ છે. અલખત, કોઈ કોઈ સ્થળે અનુકરણની સમીપ આવી જવાયું છે ખરું; ઉદા-હરણાર્થે,

ચન્દ્ર—રજનીપતિ—

વિસ્તારીને અમિતકર એ ભેટતો અંગ આવી,
ને આઠાડે રજતરચિતા સ્નેહથી શુભ સાડી;

આ કલ્પનામાં ‘ ચંદા ’ કાવ્યમાંની મેઘની ચંદા સાથેની રમતની કલ્પનાની ઊંચા કાંઈક પડી લાગે છે તેમજ ‘ શર્વરી ’ કાવ્યની સમાક્ષિની પંક્તિઓ:

આચિંતી હું ઝટપ ઝળકી, સ્નેહનાં સ્વપ્ન છોડી,
હોડી નતિ મુજ સદનમાં કારમેા કંપ પામી;

એજ મુજને પ્રેમસર આલિંગીને કદી લાડતે,

× × ×
ને રૂપેરી દ્રાર્યાનો રમાલ ઘોળો દે કદી;

× × ×
કા ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ્ય લઈ તે વડે.

મારી ઝટપ રમતો રમતો મુખાડું મુજ ઠાંકી દિયે (‘ ચંદા ’)

‘ ચંદ્ર ’ કાવ્યની સમાપન પંક્તિયોના સ્વરૂપની કાંઈક જણાય છે. ડું ક્રતાં અનુકરણના કરતાં સૂચનાલબ્ધ અનુસરણ આ સ્થળોમાં પણ વધારે લાગે છે.

‘ શર્વરી ’ કાવ્યમાંની કલ્પનાઓમાં કવચિત અંશતઃ કિલ્લિષ્ટતા અર્થબોધની સુગમતામાં લંગ કરે છે. જેમ કે, સૂર્યને શર્વરીનો જ્યેષ્ઠ આરમ્ભમાં જ કહ્યો છે, — રજનીપતિ એટલે ચન્દ્ર—એ સંપ્રદાયલબ્ધ યોગનાના પાયાઉપર વળી ચન્દ્ર અને સૂર્ય વચ્ચે બન્ધુતાસંબન્ધ કવિયે જ ઉપજવેલો વાચકે સમઝી લેવો એમ રાખ્યું છે; ચન્દ્રનું આગમન પણ નામ દીધા વિના ‘ કાન્ત ’ શબ્દથી જ વર્ણવ્યું છે; — પરંતુ આ દૂષણ ભારે નથી. પરંતુ સૂર્યની તાપવડે જગતને તપાવવાની કૃતિ અને સર્વ રીતિ શાન્તિદાયિની કૃતિ સરખાવતાં કાંઈક વિસ્તાર અને કિલ્લિષ્ટતાના દોષ આવ્યા છે; અને તેમ કરવામાં

મૃત્યુ છે હા ! પુરુષ ગણ, ને નારી સંજીવની છે;
એ છે વૃક્ષે વિપમ વિપનાં, તે સુધાવલ્લરી તે;

એ અર્થાન્તરન્યાસમાં પણ પુરુષને માથે ભારે દોષ મૂકીને કાંઈક સત્યદર્શનમાં બિનતા અને અતિ તરંગના ઉલ્લાસનું જ દર્શન થાય છે.

“ સમુદ્રને ” અને “ સરોવિની ” એ કાવ્યોમાંની અન્યોક્તિ અન્ય પ્રત્યે ઉક્તિ છે ખરી; પરંતુ હેમાં અસત્યભાવારોપણ (Pathetic Fallacy) નો અંશ આવ્યાથી

જ્ઞાણ ભર ત્યાગ, અકારણ ત્યાગ, થયો છે એમ હું માનું છું.

ડું ને સુજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને;
રાખી કરમાં થોડી વેલા પછી મુને તે ગળી ગઇ.
નહો નહિં હું અમર છું તે ખેડી રૂઝ મન્દિર નહ.

ગાળન્તી ગર્જના એ નહિ, હૃદયતણા ઉચ્ચ આકંઠે ઊડા
 ના એ કલ્લોલ ક્ષેલિ, અવિરત વહતા નિત્ય નિઃશ્વાસ ના ના;
 છાયા ના વ્યોમની એ, જટિલ હર વિશે શ્યામતા શોક કેરી,
 આધિના ભભરા એ, નહિ નહિ ભરતી કોઇ ભાવે ભરેલી.
 બહાલા સિન્ધો ! વ્યથા એ તવ મમ સ્થિતિના સામ્યથી હું નિહાળું,
 કે' કે' સંકષ્ટ સેવી વિમળ પણ થયું છવતું છેક ખાડું.

(“ સસુદ્રને ”)

‘ સરોજિની ’ કાવ્યમાં આરોપણદ્વારા નહિ પણ વિરોધદર્શનથી
 આ દોષ કંઈક ટળેછે—પરંતુ અંશતઃ દૂષણની સ્થાપના કરેછે:

અજળ એ તુજ માનસની સ્થિતિ
 નિરળીને યતું વિસ્મિત પન્નિની !
 ભવ સરોવરમાં હર આ પડયું.
 દિન દિને અધિકાધિક ફૂળતું.
 સલિલ અંતરમાં રમતું રહે,
 નયનથી નહિ દૂર જતું દીસે;
 લહરિઓ પણ કંપિત કે' કરે,
 ગહનતા ગભરાટ ધણો રચે.
 હૃદયનો સ્વિ ના નજરે પડે,
 પ્રણયને નહિ લક્ષ્ય કશું જડે,
 તિમિર અંતરનું જરી ના ટળે,
 અજળ અંશુ ન ક્યાંય જાણાય એ.

આ પોતાની સ્થિતિ, શોકદુઃખભરી સ્થિતિ સરોજિનીની આલપ્ત
 સ્થિતિ સાથે વિરોધમાં હોવાથી,

કંઈક મંત્ર વચ્ચે તુજ માનસે,
સહજ એ સમજવ સખી ! મને;
હરતાણી કરીં તું શર્કો ઉન્નતિ,
સરવિષે વસતાં પણ ના વસી.

અહિં તરંગવૃત્તિનો ખેલ વિશેષ બળમાં પ્રવર્તેછે; અને કવિ પોતાના હૃદયભાવ જોડે હેને-વિરોધરૂપે પણ-ભેજેછે. તેથી પૂર્વોક્ત દૃષણ આવેછે.

સ્વભાવોક્તિ.

આ વર્ગનાં કાવ્યો પણ અલ્પ નથી. ‘ વત્સકીડા, ’ ‘ કાપણી ’ ‘ મેળો, ’ ‘ પ્રપા, ’ ‘ દ્વિધિમન્યન, ’ અને ‘ પનઘટ ’;—એટલાં કાવ્યો તરફ ધ્યાન ખેંચે ‘ વત્સકીડામાં ગાયોનાં વાહરડાંના સ્વચન્દવિહાર, ઉલ્લાસ, વગેરેનું તદ્દુપ વર્ણન આપવાની સાથે એ વાહરડાંના હરમાં ઉતરેલો કવિ આપણને પણ એ વત્સકીડનમાં શામિલ કરી દેછે. શુદ્ધ સ્વભાવોક્તિ ઉપરાંત અંતિમ શ્લોકમાં કાંઈક ચિન્તનવિહાર આણ્યોછે:

વનભૂપણ બાળ અહો વિધિનાં !
કલિના કહુ દોષથી દૂર સદા;
તમ કોમળ અંતર કોણ કજે ?
તમ મસ્તી કરી જગ શું સમજે ?

માનવ જગત્ અને પ્રકૃતિનાં બાહક નિર્દોષ વાહરડાંનું અમલજીવન-
એ જે વચ્ચેનો વિરોધ અહિં સુભગ વાણીમાં સ્થાપ્યોછે. ‘ વનભૂપણ
એ અપૂર્વ શબ્દ કવિ ઓટાદકરના અનેક સુંદર શબ્દોમાંનો એક અહિ
આચિત્યના ચોકકામાં વીંટીમાં નંગની પેડે જડાયોછે. આ ચિન્તન
‘ દુસુમમાળાના ’ કાવ્યોમાંથી કેટલાંકને અંતે આણેલાં ચિન્તનની શૈલીનું

કાંઈક સ્મરણ કરાવે છે, ખાસ કરીને ‘ કરુણા ’ કાવ્યનું સમાપ્તિચિન્તન કાંઈક અંશે બિચ્છરપ લાગે છે. † પરંતુ ‘ વાત્સકીડાનું અંતિમચિન્તન વાઝડાંતા ઉરની ત્રેયતા આલેખવામાં વધારે મનોહર બને છે.

“ કાપણી ” જેવા નિત્ય પરિચિત, અકાવ્યાત્મક, પ્રસંગમાં તે શું હશે ?—એમ લાગે પણ કવિયે હેમાંથી પણ ચમત્કાર રસિક ચિત્ર ખડું કરીને કાઢ્યો છે. તાપથી ધીકતા સમયને સ્થાનમાં

સ્વર મધુરે સુંદરીઓ ગાતી શ્રમવારણ સંગીત.

એટલી પંક્તિ વડે આપણો શ્રમ હરાતો લાગે છે. અને અહિં પણ શ્રીરામદરનું પ્રિય ચિત્ર, વાત્સલ્યનું આલેખન, આવીને હૃદયને કારે છે:

બુલે ઝોળી કે આંબાડાળ,
માહિ મીઠી નિદ્રા લે બાળ;
હિંચાળે પ્રેમ ભર્યો પવમાન,
તાપને રોકે તસતાં પાન †

† પ્રકૃતિ જનની થકી પ્રેમ ભરે.
‘ પુલડાં સઘળાં અહિંયા ઉછરે,
નહિં કૃત્રિમ બંધન કાંઈ ધરે.
શું સ્વતન્ત્ર સુખે રમતાં જ કરે,
નિરખી પુલને મન ભસિં ભઠે,
મનુ જે ક્યમ આ ધરણીની મીઠે.
પ્રકૃતિજનનીની ઉછરે તજ,
નિજ કૃત્રિમ બંધન ખેડી સજ ?

† તમાતપક્લાન્ત મનાતપત્ર માચારપૂતં પવનઃ સિષેવે ।
એ કાલિદાસની પંક્તિયોનું અહિં સ્મરણ કાંઈક થાય છે.

ક્ષણ ક્ષણ કરતી તોય નિરિક્ષણ, કેં કેં દેતી કાન,
વ્યગ્ર સમી વત્સલ જનનીનાં ધન્ય સુલગ સંતાન.

હાલું ચિત્ર આપનાર કવિને હાથે આલેખવાથી પણ એ બાલક-
અને માતા ધન્ય, ધન્યતર, માનુંછું : હજી તૃપ્તિ નથી થઈ.

શીત છાયામાં સઘળો સાથ
ગ્રહે સહભોજન કરે સ્વાદ;
હૃદયનું અર્લકને પય પાય,
ચુમ્બતી વદન વિલોકે માય.

આ અનુષ્ઠ, સાદું—જેહુતના જીવન જેવું સાદું—માટે જ સુન્દર
ચિત્ર લેધને લઈને જેહુત થવાનું મન થાયછે ? કે સ્તનધૈય શિશુ
થવાનું ? કે પયપાન કરાવતી માતાનું—લોભી થઈને કહો કે વારા ફરતી
બધાંએ બનવાનું મન થાયછે. કવિયે કણસલાંને ગિરિરાજ લેધને ઉરમાં
હરખતાં, 'ક્રોધિક કરથી વિતરણ કરતો, ' કૃષિકારને 'વસુધાવલ્લભ' વિરુદ્ધ
કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં આપ્યુંછે. તે વળી આપણને પેલા ચારુ ચિત્ર
આગળથી બલાત્કારથી ખરોડી લઈને ગંભીર વિકાર તરફ લઈ બંધયછે.
કવિ ઉપર તે માટે કોપ નથી થતો: એ હેની કલાનું નહાનું સરખું રહસ્ય..

“ મેળો ” કાવ્ય—“ ભીષ્મે જનસાગર શો આજ ” એ ઉદ્દગારથી.
સરૂ થઈને, મેળામાં આનન્દ કરતા અનેકવિધ જનના ઉલ્લાસવિલાસના
વર્ણન વડે આપણાં હૃદયને તે સાથે સમભાવ બનાવી દેછે; ફૂલ ચૂંટતા
પુરૂષો; રાસ રમતું રમણીમંડળ; હેની સ્પર્ધા કરતા પુરૂષો; ભજનની મંડ-
ળીઓ—મંજરા, તાલ, મૃદંગ, ગજવતી; ઈત્યાદિ અનેક રંગીન કાવ્યના
કકટાની ફરળીન (Kaleidoscopes) આપણને તે રશાનમાં જ મૂકી દેછે.
માત્ર એ દેખાવથી એક જણ જ કંટાળેડે:

નેધ એ જનતાને અભ્યાસ,
 ઊંચે આદિત્ય રહ્યો અકળાય;
 ઉપણુ રશ્મિના દંધ આઘાત,
 નસાડે સ્વેદ ભર્યો સંઘાત.

પરંતુ એ જનસમુદાયની બહારે વાદળીઓ ધાયછે:

પણ ઘસતી વાદળીઓ વચમાં ક્ષણ ક્ષણ કરતી સહાય,
 દિનકરને ઉરમાંય હુળાવી છત્ર સમી દે છાંય,

ભેદ નર નારના ઉરમાંય,
 દિવ્ય સર્ગે પણ શો દેખાય !

-આહિં કવિ નર અને નારીનાં ઉરમાં કઠિનતા અને કોમળતાનાં કારણથી ભેદ દિવ્યસૃષ્ટિમાં પણ દર્શાવેછે, તત્ત્વદર્શન કાંઈક કષ્ટસિદ્ધ લાગેછે. આ અતિ તરંગ આપણે 'શર્વરી' કાવ્યમાં પણ આપણે પાછળ નેધ ગયા છિયે; ત્યાં પણ પુરુષ અને સ્ત્રીના હૃદય વિશે આ પ્રકારની જ તુલના છે. કવિને સ્ત્રીહૃદયની કોમળતા આકર્ષે એ નનાઈ નથી.

"પ્રવા" કાવ્યનું રહસ્ય ગ્રામ્યજીવનથી પરિચિત, વગડામાં પ્રવાસ કરતા તૃપાતુર પથિક થયાનો અનુભવ જેને હશે, અને પરવની સંસ્થા જેણે નેધ નાણી હશે તેને અટ સમજાશે. એ પરવની બાલદેવીનું ચિત્ર સુંદર છે:

ઘેરી ગ્રાગમથી અનેક પથિકો ઊભા ઉમંગે રહ્યા,
 ગાઢું પિંજર પિંડતું વિરહતા રોકી ચહે રાખવા;
 મધ્યે આ મૃગબાલિકા સમ રહી શી બાલિકા ધૂમતી !
 નાના ભાવભર્યા મનોરથસમા કે' પત્રને પૂરતી.

આ સર્વ મંડળને ચાલાકીથી પાણી પીવાનું ચપલતાથી આપતી બાલિકાને મૃગલીની ઉપમા ઉચિત જ છે; પરંતુ એ કરતાં ચઢે હેવી ઉપમા છેલ્લા ચરણમાં છે. પીવાનાં પાત્રોને ભિન્ન ભિન્ન ભાવથી મનોરથથી ઉપમા આપવામાં વિશેષ ખૂબી છે: જડ પદાર્થ પાત્ર અને ચેતન પદ્ધતીમાં રહેલા મનોરથ એ બે ભિન્ન પ્રદેશના પદાર્થોને ઉપમાના વિષય બનાવી એકત્રિત ગૂંથવામાં ચમત્કાર રહેલો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ એ ભાવભર્યા મનોરથોને આ બાલિકાની સાથે ગૂઢ રીતે જોડીને સુંદર Romance રસિકતા પણ ભેગભેગી ઉપભવોને કવિયે હદ કરી છે. ઉપમા કાલિદાસસ્ય એ વચનનું નિયંત્રણ શિથિલ કરવું પડશે.

કાવ્યને અંતે દેવનદી, સમુના, ગોદાવરી માનસસર, મેઘ એ સર્વે અપ્રાપ્ય જેવાં સ્થળ પ્રપાને ચઢિયાતી કહીને સ્તુતિ વચન ઉચ્ચાચુ છે: સાચી કામદુધા પ્રપા પથિકની આ એક-એકાકિની !.

આ વચનમાં અત્યુક્તિદોષ લાગે તો એકાકિની પ્રપા સાથે નિત્ય સાહચર્ય રાખનારી એકાકિની પ્રપાબાલિકાના વ્યુગ્ચનું દર્શન કર્યાથી પરિહાર થશે.

“ દધિમન્યન ” કાવ્યમાંના એક સ્વરૂપ—વાત્સલ્યચિત્ર—વિશે પાછળ આપણે વાત થઈ છે. અહિં તે માટે પ્રસંગ નથી. આપણે પ્રસંગ સ્વભાવોક્તિના સ્વરૂપનો છે તે આ કાવ્યમાં ખરેખર આકર્ષક છે: દહિં-વલોવતી સુંદરીના

દુત દોલન દેહ વિશે પ્રક્ટે,
સહુ અંગ ઉમંગ ભર્યાં ફરકે;
નવરકત નચેનસમાં ઉછળે,
નયને કંઈ તેજ નવું ઝળકે.

શિરદોલનથી ભ્રમણા ભજતી,
 બની ચંચળ ઓઢણી ઊડી જતી;
 દઢ કેશકલાપ છુટી પડતો,
 કરી નર્તન ભાવ નવા ભરતો.
 શ્રમ વારિતણાં મૃદુ ણિન્દુ કશાં,
 વદને ઝળકે શુચિ મૌકિતક શાં;
 અધરે નવલું સિમત કેં પ્રકટે,
 શ્રમ ત્યાં શરમાઈ સુદ્ધર હટે.

આ વ્યાપારમાંથી ક્ષણભર વિરામ લઇને એ સુન્દરી

ગ્રહી અંચલ ચંચલ વસ્ત્રવડે,
 મધુરાનિલને ભજતી વ્યજને;
 કરી બન્ધન કેશ તણું કરતી,
 પળમાં સઘળો શ્રમ સંહરતી.

વલાણું જણી જોયું હશે લેને આ પરિચિતચિત્રમાં ચાસ્તા જ-
 ણારો; નહિં જોયું હોય લેને અપરિચિતતાનો પરિચય તદ્રૂપચિત્ર આપીક
 કરશે. આ ચિત્રમાં સાદાઈ સાથે સૌન્દર્ય છે. એક મહાન કવિયે કહ્યું છે કે: It
 is the Function of poetry to make things familiar though
 they were not familiar, " [પરિચિત પદાર્થોને અપરિચિત હોય
 હેવા બનાવવા એ કવિતાનો ધર્મ છે.] હું ઉમેરી શકું—'and to make
 things not familiar as though they were familiar' [અને
 અપરિચિત પદાર્થોને પરિચિત હોય હેવા બનાવવા] આ કવિતાના ધર્મનું
 દર્શન આ કાવ્યમાં સંપૂર્ણરૂપે થાયછે; અને ચાસ્તાનું ખીજ હેમાં જ છે.

કાવ્યનું સમાપન કરતે મન્યનકેળ-માખણ કાઢી લેતી સુન્દરીનું
 ચિત્ર પૂર્ણ કરેછે, ત્યાં ઉપમાપરંપરાનો ચમત્કાર પણ અસાધારણ છે:

શ્રુતિચિન્તનતા સુખસારસમું
કવિના કંઠ કોમળ કાવ્યસમું,
પ્રણયીકરના શુચિ હાસ્ય સમું,
અહતી નવનીત કરે નવહું.

આ ઉપમાનો કવિને જડયાં ક્યાંથી ? સાન્દર્યની ભૂમિમાંથી.

“ પનઘટ ” કાવ્યમાંનું વાત્સલ્યદર્શક ચિત્ર આપણે જોઈ ગયા છીએ. બાકીનું આખું કાવ્ય સ્વભાવોક્તિની પૂર્ણરેખાએ વડે શોભિત છે. બુદ્ધભાઈની સાથે સંસ્કૃતમય વાણીનું ગૌરવ આપેઆપ પ્રવિષ્ટ થયું છે તે સાથે આપણે તકરાર નથી. પનઘટ ઉપર જતી, ત્હાં એકઠી થયેલી, કુદનારીઓનાં વર્ણન પ્રસ્તાવનારૂપે આપેલાં સ્વભાવશુદ્ધ છે તે પણ સ્વીકારીશું; માત્ર જે ત્રણ સુન્દર અલંકારદ્વારા દર્શાવાતાં સાન્દર્ય-સ્વરૂપો જોઈશું:

સ્નિગ્ધસમુદાય અવલોકતાં આંગણે
ધન્યતા અંતરે સરિત ધરતી;
શતવદન ચંદ્ર પ્રતિભિસ્મય હૃદયે અહીં
વિવિધ વીચિ સજ્જે ંહાલ વધતી.

આમ સરિતામાં પડેલાં લલનાનાં મુખોનાં પ્રતિભિસ્મયનો ચમત્કાર કહી, સૂર્ય એ જળમાં પડેલો તે વિશે કલ્પના કવિ કરેછે:

ત્રિમળ મુખકમળના કાનને કીડવા
જલહૃદયમાંહિ સવિતા છુપાતો;
ઉજળા અંશુથી વ્યવ્રવનિતા તણાં
નયનનાં દ્વાર કર્શી અંધ દેતો.

પવન એ લલના વૃન્દનાં વશ્ચોને ઊડાડે છે તે વિશે કહે છે:

અનિલઅર્ભકસમો નિકટ ઉછળી રહ્યો,
અવનવાં અડપલાં કૈંક કરતો;
શિરથકી વસ્ત્રને સહજ સરકાવતો,
લેઈ નિજ દોષને દૂર ખસતો.

બાળક, માતાનો માથાનો છેડો ખસેડે પછી વાંક થયો સમઝીને
ખશી નય એ ઉપમાનઉપમેય સામગ્રીમાં ચારતા અહિં છે તે શૂડગાર-
ચેષ્ટાની કલ્પના કરતાં રાતગુણુસુન્દર લાગેછે. પછી લગ્ન અને આનન્દના
ધમિશ્રલાવથી પ્રેરાઈને લલના “ઋતિ સર્વત્ર દગ એક દેતી”
અને “ભરતા વસનને ઓઠી લેતી,” એ ચિત્રની ચારતા દર્શાવવાને તીર
તરઓમાં એ દર્શનથી હર્ષ પ્રસર્યાની ઉત્પ્રેક્ષા કરીછે તેથી મધ્યમૂર્તિ-
ચિત્ર લલનાનું, અને ઉપચિત્ર તટતરવન્દનું, બંનેની છબી વાચકના મનના
‘ક્રમેશ’ માં સુશિલ્પ પડેછે.

‘આર્ય’ સંસાર.

‘પ્રોક્ષણુ,’ ‘પ્રવેશ,’ ‘સીમંતિના,’ ‘પ્રયાણુ,’ ‘ઓત્સુ-
ક્ય,’ ‘દર્શન,’ ‘વૈધવ્ય,’ ‘શકુન,’ અને (કાંઈક અંશે) ‘મહેમાન’
—આ કાવ્યો ‘આર્ય’ સંસારના વર્ગમાં આવશે. આ વર્ગ પૂર્વગત
સંપ્રહોને અંગે પુષ્કળ આપણે તપાસી ગયા છીએ એટલે અહિં વિસ્તારની
જરૂર નથી.

‘પ્રોક્ષણુ’ કાવ્ય હિન્દુસંસારની એક ખાસ સંસ્થાને વિશે
હોવાથી એ ખીન કાવ્યો કરતાં આ વર્ગ માટે વધારે હકદાર છે. વરકન્યા
ઘેર આવેછે ત્હેને પોંખવાને આવતી વરની માતાનું, હેના હૃદયની સ્થિતિનું
અંતર્દર્શી વર્ણન કવિની સમભાવદષ્ટિયે ક્યું’છે. માતાના હૃદયની
સ્થિતિ એક શ્લોકમાં તો બહુ જ રસિકરૂપે આલેખીછે:

મધુરમુખ એજ દિન કેંક દેખ્યું હતું,
 આજનું વદન તો છેક ભૂદું;
 રસ નવે હૃદયમાં સંગ વરસી રહ્યા,
 વિમળ વાત્સલ્ય તેમાંય બહેતું.

નવેરસ માતાના હૃદયમાં વરશ્યા એ વચનને બાંધ ખસાડતે કાંઈક મુશ્કેલી પડશે પરંતુ વક્તવ્ય ભૂદું ગ્રહી લેવાશે; અને મુખ્ય ચિત્ર તો વાત્સલ્યના ઊભરાનું જ છે. આર્થ સંસારનાં સ્વરૂપોમાં વસ્તુતઃ રહેલાં અનિષ્ટઅંશો આ પ્રોક્ષણના વિધિમાં પ્રવિષ્ટ નથી થતા તેથી આ કાવ્યમાં એ દૃષ્ટિએ જણાતું દૂષણ પણ દૂર રહેશે. સુતવધૂ સાસુના ચરણને સ્પર્શ કરેછે, તે હૃદયની, પ્રાણની, પિયરના પ્રણયની 'નવલજનનીકને ભેટ ધરતી—'એ પ્રસંગમાં કાંઈક વાસ્તવિક સ્થિતિ જોડે વિરોધનો સંભવ ખરો; પરંતુ નવી નવી આવેલી વધૂને હજી કદુ અનુભવો દૂર રહ્યા એટલે બહુ વાંધો નહિં લેવાય.

“ પ્રયાણ ” કાવ્ય અને “ દર્શન ” કાવ્ય એ બેમાં ‘ આર્થ ’ સંસારની રીતિની દૃષ્ટિએ એક સમાનઅંશ છે તે વિશે જ ચર્ચા બસ થશે. પરદેશ જતા યુવકને માતા ભગિની વગેરે વળાવેછે તે પ્રસંગ લઈને દરેક પાત્રોના હૃદયભાવ રસમય આલેખનારા ‘ પ્રયાણ ’ કાવ્યમાં યુવકની પત્ની-આર્થ રીતિરિવાજનાં બંધનોમાં જકડાયેલી યુવકને વદાય અપવા આગળ આવી સકતી નથી; એ તો

અતિ દૂર રહી બહાલી દુઃખથી દશ્ય દેખતી,
 ચાર શી દેહવલ્લીને વારંવાર છુપાવતી.

ઉભીછે; હેના હૃદયમાં થતા ઊભરા પ્રયાસથી શમાવેછે; અને
 બહાલાના એક કેં મીઠા શબ્દને સુણવા અરે !
 શેકતી સર્વ વૃત્તિને કણું જાગ્યા કરી રહે.

સાંસુ, નાણુંદ, વગેરે અબ્રથી આવરણુ પામેલા ચન્દ્રનું દર્શન ચક્ષે-
રીને થતું નથી, તેથી ઊંચી થાયછે, સ્થળ બદલેછે; અને અંતે—

દષ્ટિમાં દષ્ટિ હા! અંતે એકવાર મળી શકી;
નેત્રનાં નીરથી જોષ્ટિ એકવાર થઈ શકી.

બહેન જોવારણાં લેછે, તિલક કરેછે; શ્રીફળ હસ્તમાં મૂકેછે,
આવજે ભાઈ ' આશિષો વગેરેના ધ્વનિ થાયછે—અને એ પેલી
પત્નીને “ તીવ્ર બાણુ સમી વીંધતી રહી ! ” અંતે યુવાન પગથિયાં ઉતરે-
છે, અને જતે જતે ' એ નેત્રની શીળી અંચળા ચમકી ગઈ; અધીરા
એકના ચિત્તે બહાલથી વિરમી ગઈ; ' રૂઢિનાં બન્ધનોનો આ પ્રભાવ. હેને
પરિણામે આ ચિત્રમાં કવિનું હૃદય માધુર્યની રૂપાઓ આંકીને ચિત્રની
ચાસ્તા જ બતાવેછે.

' દર્શન કાવ્યમાં પણ આ દશા છે; ફરક માત્ર એ છે કે આ
કાવ્યમાં પતિ પરદેશથી આવેછે.

કુટુમ્બનાં અન્ય જનોના આવકાર, કુશળ પ્રશ્નો, વગેરેના ઘોંઘાટમાં
મળવાને ઉત્સુક પત્નીનું હૃદય ધસેછે, કમ્પેછે;

' પણ અટકતું અંતે ઊંડું વધૂત્વ વિચારતું. ' પ્રોતે વધૂ છે, સંયુક્ત-
કુટુમ્બમાંની એક રૂઢિબંધને પૂરાયલી વ્યક્તિ છે, ગૃહિણી નથી; તેમી જ
વધૂત્વનો વિચાર.

ઘેર આવેલા યુવાનને પણ પ્રિયા માટે ઉત્સુકતા થાયછે; ચપળ
નયનો ચોપાસે કાંઈક સોવેછે; અંતે પ્રિયાને એકદમ દેખેછે; કુશળ
દેખીને મન ઠરેછે; છતાં નયન તૃપ્ત નથી થતાં; પજે પજે નયનો દોડીને
હેની તરફ જાયછે; આંખે આંખ મળેછે:

રસ વસતાં ચારે હા ! એ રહ્યાં નવતાંડવે.

(રૂઢિની આટલી પણ કૃપા; કે ધુંધટપટ જેવાવ્યો નથી; અથવા
તો એક ખંડમાં આવવાની મનાઈ કરી નથી.)

નયનના તારના સંદેશો ચાલ્યા; પછી ભલે રૂઠિ નડે ! કેમકે
સ્વજન સઘળાં છો વીંટીને કરે ચિરભાષણો,
નિકટ રહીને, સ્પર્શીને વા ઉરે હરખાવ છો !
પણ હૃદય એ દૂરેથી જે મહારસ મેળવે,
નહિ મળી શકે તે યત્નેથી કદી બર અન્યને.

ખરે, રૂઠિની બંધનબેડીને કુસુમમાળા ધનાવવાની આ કળા હૃદયમાં
ભાંડા ઉતરનાર કવિના અધિકારનો જ વિષય છે. આર્ય સંસારના વિષમાંથી
અમૃત ખેંચી કાઢનારો આ ચમત્કાર અસાધારણ રસભર્યો છે.

‘ ઔત્સુક્ય ’ કાવ્યનું રહસ્ય બુદ્ધિ છે. પરદેશથી પતિ આવનાર છે,
હજી આવ્યો નથી, હેને માટે હૃદયમાં જે ઔત્સુક્ય બાંધણી રહ્યું છે તેને
વર્ણન કવિએ ભાડા સમભાવથી ક્યું છે; અને એ ઔત્સુક્યનો ઉદ્દેશ કવિએ
એટલે સૂઝી આપ્યો છે કે ક્ષણભર આર્ય રૂઠિ તૂટે છે.

લાજને પરહરી સ્વજને હરધડી
પૂછતી શંકતી વિવિધ બહાલી.

અસ્તુ. ઉત્સુકદશા આ કાવ્યમાં ચાલુ જ રહે છે; હેના વિવિધરંગો
ચીતરીને જ કવિ સંતોષ માને છે. ઉત્સુકદશા મટાડીને પતિ જોડે મેળાપ
વર્ણવ્યો હોત તો રસભંગ થાત. કવિ પોતે જ અન્તિમ શ્લોકમાં કહી દે છે:

મિલનમાં નવ વસે મીઠડી જે મઝા,
અનુપ હૃદય તે રાહ જોતું;
સ્મરણનો સ્વાદ નહિ સ્વલ્પસહવાસમાં,
સુખ થકી સુખતાણું સ્વપ્ન ભાંચું.

આ છેલ્લી પ્રક્રિયામાં સમાયતું સત્ય માનવહૃદયના અભ્યાસી તત્ત્વદર્શી-
કાવ જ જોઈ શકે, એ સંક્ષિપ્ત રસિકવાણીમાં દર્શાવી શકે.

‘ આર્ય ’ સંસારની રૂઠિમાં દૂધણુસ્વરૂપ કવિએ જે કાવ્યમાં સ્પષ્ટ

બતાવ્યાં છે. “ વૈધવ્ય ” અને “ શકુન ” એ બે કાવ્યમાંના “ વૈધવ્ય ” કાવ્યમાં

એ અણુઘટતીઘટના કોણ ગયું ધરી ?

એ પ્રશ્નમાં રહેલો આક્ષેપ આરમ્ભમાં તો મૃત્યુને હૃદયેશીને હોય એમ લાગે છે તથાપિ.

કોણે એ કંકણ પર કરવત વાપર્યાં ?

કોણે લૂછ્યો ચન્દ્રક લાલ લલાટ ને ?

એ પંક્તિઓમાં કદાપિ મૃત્યુ અને માનવ-સંસાર રૂઠિ-ઉપર એમ ઉભય-પક્ષી આક્ષેપ કદી કદપાય, પણ

રેશમ શા એ કોમળકેશ વિદારતાં

કેમ હણ્યા એ નહિ નિર્દય હાથ ને ?

આ વચનમાં તો વિધવાને વિરૂપ કરનાર રૂઠિના સેવકો ઉપર જ સ્પષ્ટ આક્ષેપ છે. આ સંબંધે અણુઘટતી ઘટના માનવી કૂરતા, ઉદ્દિષ્ટ છે એમ લાગે છે.

આ કાવ્યમાં હુસુમમાળામાંના ‘ વિધવાનો વિલાપ ’ કાવ્યની આછી આછી, માત્ર પ્રેરકરૂપે રહેલી છાયા કાંઈક આભાસ રૂપે જણાય છે.

“ અમિલ તહને કાં ગમે રમત મુજ કેશણું ?

નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે ”

એ પંક્તિઓ ખાસ સ્મરણમાં આવશે. બાકી ઘોટાદકરતું કાવ્ય સ્વતન્ત્ર-વિચાર, ભાવાલેખન, ઈત્યાદિથી સ્વકીયઆરતાવાળું નિઃસંશય છે. “ શકુન ” કાવ્યમાં રૂઠિયે વિધવાવર્ગને લગાડેલા કલંક ઉપર આક્ષેપ ચોખ્ખો છે. વિધવા થઈ એટલે કોઈપણ સારા કામમાં હેતું દર્શન પણ અપશકુનિયું એ માન્યતા કવિને અનિષ્ટ હોવાથી આ કાવ્ય ઉદ્ભવ્યું છે

† “ કીધા ચત્નો કોટિ ” એ ‘ હુસુમમાળા ’ ના અર્પણકાવ્યમાંનું શબ્દોનો પડઘો અહિં કાંઈક સંલગાય છે ?

‘અપશુકન’ એમ નામ રાખ્યું હોત તો પણ ચાલત. મંગલપ્રસ્તાવમાં
લાગ લેતાં સંકોચ પામતી વિધવા બહેનને કહેછે:

વૈધવ્યના સ્મરણથી ક્યમ જય નાશી ?
તારા સમાન અહિં કોણુ પવિત્ર ખીજી ?
મારું અહનિર્ણી સુમંગલ ઈચ્છનારં ?
આન્દોલતો અમળ આ હર તો અમૂલાં
ક્યાં જોઈં લવ્ય તમ લાવ થકી ભરેલાં ?

X X X
જીતી વિકાર સહુ જીવનનાં ગયેલું
તે દૂર આજ દિલ કેમ કરી શકું હું ?

અહિં છેલ્લી જ પંકિતઓમાં વિધવાએ સતત અવિવાહિત રહેવા
તરફ પક્ષપાત છે ખરો. એટલે આક્ષેપ માત્ર અપશુકન તરફ જ કવિનો છે
એટલે અંશે પણ કવિ જગતરૂઢિમાં રહેલી અન્યાયની વૃત્તિ સ્હામે સ્પષ્ટ
અરુચિ દર્શાવે છે:

અન્યાય એ જગતનો ન સહી શકાય,
ને એ અસત્ય હરથી ન ગ્રહી શકાય,
નિન્દી રહે જન ભલે તુજ આ સ્થિતિને,
એ વિશ્રવની વિષમતા હર આ ન માને;
તારા સદા શકુન અંતરમાંય ઇચ્છું,
ને આશિષો અમલ એ હરની જ યાચું.
આવારણાં મિથ કરો શિરને સ્પૃશંતા,
રહેજે પવિત્ર તનુને હર તે કરંતા,
એ નિર્મળા વદનને નજરે નિહાળું,
નિર્વિધન સર્વ મુજ મંગલકાર્ય સાધું.

ઇત્યાદિ સુલભ વાક્યો ઉચ્ચારી અંતે કવિનું ક્રોમળ હૃદય આશી-
ર્વાચન ઉચ્ચારે છે.

ખીલી રહો હૃદયપંકજ પૂર્ણ તારું,
રીઝી પવિત્ર શત પાંખડીએ પનોતું;
એની સદૈવ સુરભિ ભવને ભરાતો:
દુર્ગન્ધ સર્વ ઉર સેવતી દૂર થાતો !

ઉદાત્ત આ આશીર્વાચન છે. કેટલી વિધવાઓ આ ઉમદા ઉદ્દગારોને
યોગ્ય નીકળશે ?-એ પ્રશ્ન અહિં ઉત્પન્ન જ થવો ના જોઈયે. કવિના ક્રોમળ
હૃદયનું ઝરણ એક જ દિશામાં વહું-પરંતુ એ ઝરણમાંથી આપણને અમૃત-
પાન મળે એટલે બસ. હેમાં વિષ-ગિન્દુ નાંખવાં અપ્રાસંગિક છે.

‘ મહેમાન ’ કાવ્યમાં આપણા દેશની મહેમાનગિરીની ભાવના પાયા
રૂપ છે, તેટલે અંશે જ એ આ વર્ગમાં મૂકાશે તો પણ હેમાં મહેમાનના
વિચોગથી થતા દુઃખોદ્દગાર તો કાંઈ અત્યુક્તિના રંગમાં લેખની ઓળીને
ચીતરાયા લાગે છે. મણિશંકર ભટ્ટનું “ મહેમાનો ઓ ઠહાલાં પુત:
પધારતો ” એ અનુપમ કાવ્ય ભાવપૂર્ણ છતાં અત્યુક્તિના માર્ગમાં જતું
નથી. ઓટાદકરના આ કાવ્ય માટે તેમ નહિં કહેવાય, ‘ નહાં પડતાં જીવ
જશે કે જીવે જો. ” એ અંધારી અંધારી અંધાર ભરતી આવતી ’ ‘ એ
ધગધગતા અંતરના ધબકાર જો ’ ‘ સણસણતા એ શૂલ સમોવડ શેરડા, ’
‘ તપવાનાં દિન રજની હાય ! હંભર જો; ઇત્યાદિ વચનોમાં, મહેમાનો તરફ
બિભરાતા હૃદયભાવની ગણનામાં લેતાં પણ મહુને તો અસ્વાભાવિક ઉદ્દગાર
લાગે છે.

માનવમાત્રના ગૃહજીવનનું દર્શન. આ વર્ગમાં ‘ પારણું, ’ ‘ પત્ર
લેખન ’ ‘ બાલ્યસ્મરણ, ’ ‘ દીનાદાંડીનો રક્ષક, ’ ‘ બાલાવસાન, ’ ‘ પુત્ર
વિરહ, ’ ‘ રામાશ્વમેધ, ’ અને ‘ વત્સલતા, ’-એ કાવ્યો ગણવાશે.
‘ પાલણા’માં બાળકને સુલાવતી જનનીનું ચિત્ર ઓટાદકરના

શુભરોતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રધાલય

અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯.

શક્તિ અને મૃદુ લેખનીરુપરોથી ઘીપી રહ્યું છે. આખું કાવ્ય વાંચ્યાર્થી જ
રસ પૂરો પડે એમ છે છતાં:

કોટિ કર દિવ્ય દિનકર તણા યાયતી
સ્પર્શનો અક્ષ આનન્દ લેવા
લક્ષ લોચન સુરાધીશનાં વાંગ-છતી
નયન ભરી રમ્ય પ્રતિરોમ ભેવા;

એ ચાર પંક્તિઓમાં માતાના મનોરથ અને ઉલ્લાસને અર્કરૂપે સળગ
વાણીમાં સંગ્રહીને પ્રગટ કર્યાં છે એટલું જ કહીશું; અને

અન્ય એ ' વ્યગ્રતા, ' વંદ એ વિવશતા,
રમ્ય એ વિદન સહુ કાર્ય માંહે;
પ્રણયનાં પાત્ર પણ કોઈ જાણે નહિ
જનનીસુખ એક જનની જ જાણે.

એ સમાપન શ્લોકમાં તેમ વળી, ' મંદ નહિ, શીઘ્ર નહિ, લેશ કમ-
લંગ નહિ, પરખતી હૃદય આંદોલ આવે; પ્રથમ પરવશ થતું, ભાન ભૂલી
જતું કુલણા સંગ એ હૃદય કૂલે ' એ શ્લોકમાં માતાનું કોમળ ચિન્તલશીલ
હૃદય અને સ્નેહનાં આંદોલનોમાં ઝલતા ઉલ્લાસ, પ્રતિત થાય છે, ને
સ્નેહને એ કોમળ ચિન્તાવિનાની લાડુતી અથવા અનિચ્છુ સ્ત્રીઓ ધળ ધળ
અને આડી અવળી ધુંમરી કંઠાળાથી ધાલે ઝીણી વિગતોમાંથી પણ કવિ
રસ ખેંચી કાઢે છે. એ માંહી સમાવેલી ધન્યતાને આપણે પણ વધાવીશું.

“ પત્રલેખન ” કાવ્ય નિર્ઝરિણીમાંના પત્રપ્રતીક્ષા, અને પત્ર-
દર્શન કાવ્યોની સાથે મૂકીને ત્રિપુટીમાં મૂકાય એમ છે. છતાં પૂર્વગત જે
કાવ્યોમાં જે ચમત્કાર સધાયો છે, તે આ કાવ્યમાં પણ આહુ કલાકૃતિમાં
ના અટકતાં અંત લાગમાં અત્યુક્તિદોષ આવ્યો છે. પતિને પત્ર લખવા
જતાં અનેક શંકાઓ, ઐચિત્ય દોષના ભય, ઇત્યાદિ નરતર આવાં, આખર
પોતાના હૃદયને જ ઊડીને પતિપત્રના ઉત્તર રૂપે જવાની ભામિં થાય છે,

અને સૂર્યને સંદેશવાહક ધનાવવાને યુવતી મથે છે. ઉત્તર સૂર્યનો ના મળતાં બાળા થાય છે અને

કંપે કલેવર, વધે ગલરાટ ભારી,
બાળા ઢળી ધરણીમાં રડતી બિચારી.

આ જરાક અત્યુક્તિપૂર્ણ ચિત્ર જોડે સમભાવ થવું મહંને કઠણ પડે છે.

‘બાલ્યસ્મરણ’ કાવ્યમાં કવિની પ્રતિભા નવીન ન્યોતિની ઝાંખી કરાવે છે.

નહાતું જગત હતું અમ કીડત કારણે
નહાનાં મધુર મનોરથ મનમાં માય જો;
નહાનકડો વ્યવહાર અમારા વિશ્વનો,
નહાનકડો હૃદયને આલ અલાય જો.

બાલ્ય કાળના સંકુચિત વિશ્વનું આ તદ્દૂપ ચિત્ર છે. બાલકો અને ગુરુજન વચ્ચેનો સંબંધ નીચેના શ્લોકોમાં સચોટ આલેખાયો છે:

બચે બચ્યાં તરુઓ નક્કને થાલતાં
રહેતાં કે કે અંતરના આઘાત જો;
નીચે લીલાં ડાલતાં તૃણ-બાલકો.
એ જ દશા ને એ જ અમારી ભત જો.

વળી અન્ય રૂપકો:

તરવરતા નલમાં તેજોમય તારલા
ઉપવનમાં કુસુમોનો મધુર વિકાસ જો;
બાળ-વિણુ કે ક્લિક્કલ કરતાં ઉડતાં,
એ જ અમારા અંતરનો આભાસ જો.

પણ આ સર્વ ‘આનન્દ, ઉલ્લાસ, બાલ્ય કાળના, ’ તે તે હુમ થયા અને હેનાં મીઠાં સ્વપ્નાં ભડી ગયાં, સ્મરણમાત્ર રહ્યું કવિ અન્તિમ શ્લોકમાં ઉચિત વાણીમાં પ્રગટ કરે છે.

વીતી એ ચમકાર ગયો ચપલા તણો
 સુખનાં સ્વપ્નભર્યાં વીત્યો સંવેશ ને;
 ભીડી ગઈ એ જીવનભરની ' ધન્યતા, '
 ભરમાં કેવળ સ્મરણ વસે અવશેષ ને.
 નહિં ભૂલે ઉર ખાલ્યતણો આનન્દ એ.

“ દીવાદાંડીનો રક્ષક ” એ કાવ્યમાં રક્ષકતું એકાકી જીવન, હૃદયનાં
 શોકાવેગ, નોતો નિર્જનવાસ, ઇત્યાદિ તદ્રૂપ આલેખાયાંછે. હેને પ્રકૃતિમાતા
 તરફથી પણ આશ્વાસન મળતું વ્યર્થ નયછે:

હસંતા તારાને શશધર કરે હાસ્ય હળવે,
 † કરે યત્નો કોટિ ઉર રીઝવવા એ પણ પળે,
 પરંતુ ના એકે અસર ભરને કેં કરી શકે,
 નિવારી નિઃશ્વાસો સહજ પણ શાન્તિ દઈ શકે.

આ શૂન્ય સ્થાનમાં કદી થઈ રહેલા રક્ષકના હૃદયમાં કવિ ઉતરીને
 હેનામાં રહેલું ગૂઢ કવિપદ પ્રકટ કરેછે:

(સમુદ્રકિનારે પછડાતી જળલહરીની ઉપમા આ સમુદ્રકિનારે
 વસનારાના ઉરતરંગ માટે કેવી ઉચિત છે—તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે.)—

કદી કેંવા નેવા ઉચિત ઉર ઉદ્ગાર ઉછળે,
 અને દેહે આવી શરમ ધરી સેવે શમનને.

કવિપદ હજી હવે આવેછે:—

કદી ભીને હૈયે પ્રણયભર સંગીત પ્રકટે,
 મહાયત્ને ઊંડું મથન કરવાથી મુખ વસે,
 ભળે ત્યાં તો ભૂંડા સ્વર રૂદનના સત્વર ચડી,
 અરે ! પૂરી એકે કદી પણ શકે ના થઈ કડી.

ચારે ખાલ્યથી સમુદ્રે વીંટી લીધેલો આ રક્ષક શા શા મનોરથ કરે છે?—

ધડી ઉભો રે'વા કદી *મકરને આગ્રહ કરે;
પલાણીને પીકે જલધિ તરવા આતુર બને;
રવિને એ રોકી ઉરભરિત સંદેશ ઉચરે,
વિયોગી ઠંડાલાનું કુશળ કથવા કે' કરગરે.

સામાન્ય પદ્ધતિના આ રક્ષક હાલો રસિક હશે ?
—આમ શંકા અસ્થાને છે. કવિની દષ્ટિએ આ શક્યતા રૂપે રસિક દર્શન
કરાયું નેવાતું છે.

આ નિર્જનવાસી રક્ષકની એકાકિતા કવિ સંચોટ રીતે નીચેની
પંક્તિઓમાં આંકે છે:

પથારી આ પાસે, પરિમિત કર્શાં ભાજન પડયાં,
સગાંને સબન્ધી સુહૃદ્દય પણ એ સંકટ તણાં.

'વત્સલતા' કાવ્યના નામથી છેતરાશો નહિં. આપણે વાત્સલ્ય સંબન્ધી
કાવ્ય અથવા કાવ્યો સો નેઈ ગયા હેમાંનું અહિં કાઈ નથી. માતાનું
શિશુની તરફ ઠંડેતું વાત્સલ્યનું પ્રસ્તવજરાણું આ કાવ્યનો વિષય નથી; પરંતુ
સર્વ: કાન્તમાત્મીયં પश्यति એ ઘોરણે ઘડાયેલો પિતાનો પોતાના
બાલક તરફ મોહાન્વપક્ષપાત-એજ આ કાવ્યનો વિષય: નૃપકુમારની સાથે
ગોઠીયો થઈને હાંથી ઉપર બેસવા ગ્રાજ્ય બાલક સોધવા નીકળેલા હબસીને,
પોતાના પુત્ર નેવો અન્ય કોઈ બાલક ખૂબસુરત ના લાગ્યો: એ વસ્તુ ઉપર
આ કાવ્ય રચ્યું છે. અને તેથી હેમાં વિશેષ ચમત્કાર માત્ર કવિયે એ
દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી વત્સલતા વિશે બોધ અને સ્તુતિનાં વચનો, પોતાની

* મગર ખારા પાણીમાં વસતો નથી એ વાતનું અહિં વિસ્મરણ
થયું જણાયું.

હમેશની ચાર શૈલીમાં સાત શ્લોકમાં ઉતાર્યાં છે તેમાં છે; જેમાં મુખ્ય સૂત્ર એ છે કે

વિમલ વત્સલતા ઉરમાં વહે:
જગતનું જડ શિક્ષણ ક્યાં રહે ?

પરંતુ આ કાવ્યમાં જેલાં વાત્સલ્યનાં કાવ્યોની પેઠે વાત્સલ્યરસ-સ્વરૂપ નથી. માત્ર અણુધડાયલા કાચા ભવરૂપ રહે છે. બાકી કવિનું સામાન્ય ચિન્તન તે સ્વીકાર્ય છે, કે:

રસ અનેક ભલે ભવમાં રહ્યા;
ઉચિત અંતરભાવ રચાવતાં;
પણ ન વત્સલતા રહી જો હતી,
જગતની શક્ટી અટકી જતી.

‘ બાલાવસાન ’ અને ‘ પુત્રવિરહ ’ એ જો કાવ્યો કરુણુરસના સારા નમૂનાં છે. મૃત્યુની સમીપઅવસ્થામાં પડેલા બાલકની સ્થિતિ આસપાસનાં પ્રિયજનોના હૃદયનો ક્ષોભ, ઇત્યાદિ વર્ણન કાવ્યમાંથી જ જોઈ લેવા વિનંતી છે. પુત્રનું મરણ થવાની સાથે માતાની અવસ્થાને થઈ, તે હૃદય-દ્રાવકબાણીમાં પ્રગટ કરનારું કાવ્ય ‘ પુત્રવિરહ ’ છે. એ દુઃખી જનનીનો શોકસંયમ આરમ્ભના શ્લોકમાં સારો આલેખ્યો છે:

સ્વપરજનથી વીંટાએણું છતાં ઉર એકલું,
વિવિધ કરતું સંલાપોને સદા રડતું રલું;
જગત નિરખે જગતિ તે ઉર દઢ. મૂર્છના,
સુતવિરહની માતા વેદે અહો ! વસમી વ્યથા.

છતાં અનેકવાર એ દુઃખ પ્રગટ થઈ જાય છે. પણ પતિના હૃદયનો શોકઘાત ઘટાડવાને વળી સંયમ સાધે છે:

વિવિધ જગના આશ્વાસો ના શકે ઉર સંઘડી,
પણ દયિતને કે' કે' યત્ને રહી ધૃતિ આવતી;
ક્ષણ નયનનાં એને કાળે રહી જલ લૂછતી,
નજર બળતી એની સામે રહી કશીએ ઠરી.

“ રામાશ્વમેધ ” કાવ્ય માનવ હૃદયના જીવનનો અદૌકિક પ્રદેશ આપણી સમક્ષ ઊઘાડે છે. સ્ત્રીતાનો ત્યાગ એ આભાસ કૂરતાના કૃત્ય પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો આરમ્ભ કરીને સહધર્મચારિણી તરીકે સ્ત્રીતાની સુવર્ણમય પૂતળી જ ઘડાવીને રાખી, એ પ્રસંગ વિષયભૂત કરીને આ અદ્ભુત કાવ્ય રચાયું છે. રામે સ્ત્રીતાનો ત્યાગ લોકાપવાદથી પ્રેરાઈને કર્યો એ કૃત્યને કલંકરૂપ બતાવીને રામને આદર્શવીરના સિંહાસન ઉપરથી ઊતારી પાડીને યથેચ્છ નિન્દાવર્ષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ હાલમાં કેટલાક અરસિક, છાછરાજ્ઞાની અને વિવેચનશક્તિવાળાં, જીવનના કષ્ટ સંકટપ્રસંગોની અન્વીક્ષા કરવાને અશક્ત, માનવની મનોઘટનાના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વિનાનાં, સ્ત્રી પુરુષો કરતાં જણાય છે. એ નિન્દકોને સમર્થ ઉત્તર આ નહાનકડા કાવ્યમાં આવી જાય છે.

પંદર શ્લોકનું આખું કાવ્ય અહિં ઊતારાય એમ નથી, અને તેમ કરવાથી રસભંગ પણ થાય. માત્ર એ ત્રણ શ્લોકથી જ દિગ્દર્શન થશે:

જગદ્દેક્ષિત નીરસ નીતિએ
રમણીનો પરિત્યાગ કર્યો ભલે;
જગદ્દતીત નથી પ્રણયે ત્યજ
વિષમતા ઉરમાં ન વસી કશી

શરીર આ ન લલે ફરો સાંપડે,
 અવરવિશ્વ વિષે જઈ વા વસે;
 પણ ન અંતર અંતરમાં જરો,
 નથી ત્યજી નથી વા ગઈ જનકી.
 જગતની હતી જનકી તે ગઈ,
 હૃદયની હૃદયે હજુએ રહી;
 સકળ કાર્ય તણી સહભાગિની,
 હૃદય રાઘવની હૃદયેશ્વરી.

આ અલૌકિક હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર જેને હશે તે જ
 રામને ન્યાય આપશે; જગદતીત પ્રેમનું દર્શન અને ગુણગ્રહણ
 સુલભ નથી.

આટલા અપૂર્વ વિસ્તારથી કરેલી સમીક્ષા ઉપરથી ઘોટાદકરની
 કવિ તરીકે પરીક્ષા હવે થઈ ગઈ મનાશે. હેમની કવિતાશૈલી, ભાષા, પદ્ય-
 પદ્ધતિ ઇત્યાદિનું સ્વરૂપ આપોઆપ જણાઈ આવ્યું હશે. કવિશૈલી
 નિસર્ગસિદ્ધ—કેટલેક અંશે અન્ય કવિયોની છાયા અણુધારી, આવ્યા
 છતાં નિસર્ગસિદ્ધ—છે. ભાષા સંસ્કૃતમય બહુ અંશે છતાં અક્ષિપ્ત, વિશદ,
 અને ગૌરવાન્વિત છે. હેનું કારણ એક એ છે કે માત્ર શબ્દકોશ જ સંસ્કૃત
 ભાષાનો વાપર્યો છે; ઘડતર, શબ્દસમૂહની ગોઠવણી વગેરેમાં કૃત્રિમતા આવી
 નથી. અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો ક્વચિત્ જ વાપર્યા છે.* ભાષાને અંગે એક
 દક્ષણ ઘોટાદકરનું નોંધવા લાયક છે, શબ્દો ગણતર વાપરીને અર્થ ઘટ
 જમાવવો; ઉદાહરણાર્થ:—“ ગયાં સંયોગનાં સહેજે વાસરીભૂત વત્સરો;

* ઉદાહરણાર્થ: સંવેશ (નિદ્રાના અર્થમાં), શૈવલિની પૃષ્ઠ ૮૬,
 પંક્તિ ૮; પૃષ્ઠ, ૬૭, પંક્તિ ૧૩ કીશ (=વાંદરો) શૈવલિની, પૃ. ૨૫,
 પંક્તિ ૩, શબ્દકોશ આપેલામાંથી મદદ મળશે.

(શૈવલિની પૃષ્ઠ. ૭૦ પંકિત, ૨) અહિં ‘ વાસરીભૂત વત્સરો ’ એ શબ્દો આ પ્રકારના સુશ્લિષ્ટ અર્થપૂર્ણ છે.

“ કર્મ અને ક્રમમાંય ભેદ પ્રણયી નવ માને ”

(શૈવલિની પૃષ્ઠ ૭ પંકિત ૨) આ શબ્દસમૂહનાં ઉદાહરણો એક જ શબ્દમાં ભરપૂર અર્થ પૂરવાનું ઉદાહરણ એક જ આપું: ‘ હૃદય-રાઘવની હૃદયેશ્વરી. ’ (રામાશ્વમેઘ-શૈવલિની, પૃષ્ઠ ૧૧૦). અહિં ‘ હૃદયરાઘવ ’ એટલે ‘ રાઘવનું હૃદય ’ એમ વ્યત્યયસિદ્ધ અર્થ કરવા જતાં ‘ રાઘવહૃદયની હૃદયેશ્વરી ’ એમ થઈને પુનરુક્તિ દોષ આવશે. ‘ હૃદયરાઘવ ’ નો અર્થ—હૃદયમય, ભાવનો જ બનેલો રાઘવ એમ છે; સ્થૂલ શરીર રાઘવનું તે રાઘવ નહિં, હૃદયના ભાવ, પ્રેમતત્ત્વનું, સૂક્ષ્મ શરીર તે હૃદયરાઘવ. આમ આ શબ્દની અર્કરૂપતામાં અજબ ખૂબી છે.

ઉપમાના સૌન્દર્ય વિશે હું પાછળ કહી જ ગયો છું. એક ઉદાહરણ ઉમેરું: “ સ્નેહશૃંખલ સમી દોરડી કર ગ્રહી ” (શૈવલિની, પૃષ્ઠ, ૬૬, પંકિત. ૩) વત્સલ માતાને શિશુના ગૂલાની દોરી ‘ સ્નેહની શૃંખલા ’ જેવી લાગે એમ કહેવામાં માતાનું અનુપમ વાત્સલ્ય, શિશુની સાથે માતાના હૃદયનું દૃઢ બંધન, ઈત્યાદિ અનેક વ્યંગ્યનું દર્શન થાય છે. ખીજ કોઈ ભાડૂતી હીંચકો નાંખતી હોય તો એ જ દોરી સ્નેહશૃંખલા મટી જઈને વેઠશૃંખલા થાય. અર્થાન્તરન્યાસો પણ ઘોટાદકરની કૃતિમાં અપૂર્વ વિચારપૂર્ણ આવ્યાં છે. ઉદાહરણ:—

(૧) શું નિઃસ્વાર્થ પ્રણયકૃતિને વ્યર્થતા હોય વાર ?

(શૈવલિની, પૃષ્ઠ ૧૪, પંકિત છેલ્લેથી ૫)

(૨) દેહતાણું અભિમાન તજ્યા વિણ નહિ, આનંદ પમાય.

(શૈવલિની પૃષ્ઠ ૪૩, પંકિત ૯)

(આ બીજા ઉદાહરણમાં અર્થાન્તરન્યાસ રૂઠ આકારમાં નથી મૂકાયો; છતાં પ્રયોજન તે જ લહે છે).

(૩) કર્મ અને કળમાંય ભેદ પ્રણયી નવ માને.
(શૈવલિની, પૃષ્ઠ ૭; પંક્તિ ૨)

કાવ્યશૈલીમાં ઘોટાદકર કવચિત્ જ ક્ષતિ કરે છે. માત્ર એક સ્થળ સ્મરણમાં આવે છે: 'નિર્ઝરિણી માં પૃષ્ઠ ૭૧ મે 'નવું વધ' કાવ્ય છે તેમાં

“ ઉગ્યો હતો ગત દિને દિનનાથ જેવો,
આજે થયો ઉદિત ભર્ગભરેલ એવો;

તો આજ કાં નવલ ભાસ્કર ભવ્ય ભાસે ?
ને કાં નવું સ્મિત ઉધાવદને નિહાળે ! ”

ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછી સંયોગીકરણ તે જ કવિત્વનો વ્યાપાર છે. પૃથક્કરણથી કવિત્વ કંથળે છે એ તત્ત્વ કવિ વીસરી નયછે, અને ઉત્તર આવે છે:

“ કિંતુ મનુષ્ય મનમાંહિ નવીનતા છે.
આશા તણા નવલ અંકુર ઉદ્ભવ્યા છે. ”

આમ માનવમનની સ્વભાવઘટનાની પરીક્ષા અનુક્રમ જ રાખવી જોઈતી હતી.

સ્મરણસંહિતાના કવિયે

કાલ્ય ને દિન આજનો-

ભેદ જેમાં શો પડયો ?

નાચતું ઉર થંભિયું

ગૂઠાર્થ કોને એ જડયો ?

એ પ્રશ્ન પૂછીને

કાલ્ય જે રમતો હતો,
પૂર્ણ જીવન જોસમાં
આજ તે ચાલી ગયો
હા ! લાડકે મૂજ રોષમાં †

એમ ઉત્તર આ'માં છે ખરો, પરંતુ તે આડકતરી રીતે, જાણે એક-
ઉમેરાતું વિધાન જ મૂક્યું હોય તેમ; અને તે ઉપરાંત, મનુષ્યનો સ્વભાવ
હેવો છે કે દુઃખ પડે ત્યારે બધું બદલાયલું લાગે-હેવી રીત્યનો સિદ્ધાન્ત.
સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂક્યો હોત તો આ પૃથક્કરણનો દોષ ન આવત.

ઘોટાદકરના પદ્યબન્ધનમાં અપૂર્વ ચાસ્ત ક્રમ આવી છે ? હા હા
ધ્રુવ અને મણિલાલ દિવેદીએ જે છન્દમાં ઠાકરો ખાધી છે તે દિ'ડી.
છંદમાં પણ ઘોટાદકરે વિજય મેળવ્યો છે (શૈવલિની'માં પૃષ્ઠ ૧૮ વગે-
રેમાં જુવો.) એક કારણ હું સૂચવી ગયો છું. ભાષા ઉપરનું હેમનું પ્રભુત્વ.
ઉચિત શબ્દોને આપોઆપ ઉચિત પદ્યના ખીળામાં ગોઠવી દે છે. કાવ્યના
વિષય અને છન્દ વચ્ચે પરસ્પર મૈત્રિ સધાય છે એટલું જ નહિ; પણ પદ્ય-
પંક્તિમાં શબ્દો પણ સુઘટિત રીતે ગોઠવાઈ જાય છે. આ ઉપરાંત પદ્ય-
લાલિત્ય અદ્વિત્રિમ સધાયું છે:

- (૧) 'પુણ્ય પ્રણયેભયાં' અવનવાં કવન કૈ' (નિર્ઝરિણી પૃષ્ઠ ૨૮)
(૨] 'અવર અવનીતણા અભિલષિત અતિથિને' (શૈવલિની, પૃષ્ઠ ૬૪)
(૩) 'સુખદ સંવેશના મિષ્ટતર મંત્રણાં' (શૈવલિની પૃષ્ઠ ૬૭)
ઈત્યાદિ, ઇત્યાદિ, સ્થળ સ્થળે ઉદાહરણો જડશે. આટલા સૌષ્ઠવ-
પદ્યરચનામાં યમકલંગ કવચિત્ આવ્યા છે તે જરાક ખૂંચે છે.

† 'સ્મરણસંહિતા' પૃષ્ઠ ૨-૩.

ખૂણામાં એકે એકે વગાડીને આનન્દ લીધાં છે તે અધિકારી માત્રને આનન્દ આપ્યો છે. હેણે પ્રભુને કહ્યું છે:

પ્રપંચો પૃથ્વીના અવર પણ એવા પરહરં,
પુરાણી પ્રીતિના વિમલતર મંત્રે વશ કરં.

× × × ×
હવે નળું, ત્યાગું ઝટ હૃદય-દૌર્બલ્ય ઝપકી,
તપાવંતી તૃણા પણ વિપથ નાણી દઉં ત્યજ;
હઠાવું હોંસેથી જડ સદશય 'જીવત્વ' સઘળું,
રમું, રાચું સાચું શિવપદતણું કે સુખ સજ. †

ખીન્તે જેને લોભ નહોતો, તહેને વળી કવિવર્ગમાં સ્થાન-ઉચ્ચતમ, ઉચ્ચતર, કે ઉચ્ચ-શું મળશે તે આખત ચિન્તા શી ? હેણે અન્તનો અલિલાષ પ્રગટ કર્યો છે કે:

“ જનિ ને મૃત્યના ભૂંડા, ઘણા આઘાત તો ઝીલ્યા;
હવે એ ચકથી છૂટી, પરત્વે પહોચશું ક્યારે ? ”

એ કવિ ચકથી છૂટ્યા છે, પરત્વે પામ્યા છે—અને, હું દહેતાથી માતું-છું કે, આ લોકમાં—સાહિત્યજગતમાં અમરત્વ પણ પામ્યા છે. હેના અમર આત્માને આ પરિણામ શાન્તિ આપેા.

વાંદરા.
તા. ૧૭-૬-૨૫.

}

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

‡ ' શૈવલિની '—' પ્રભુને ' કાવ્ય; પૃષ્ઠ, ૧૦૬.
† ' શૈવલિની ' ' અલિલાષ ' કાવ્ય; પૃષ્ઠ ૧૨૩.

चतुर्थ काव्य संग्रह.

ज्वलन.

(द्रुतविक्षिप्त)

तिमिरनो परिहार करे लवे,
जगततुं पणु जडय डरे लवे;
कमणना उर मांडि रमे लवे,
मनुजनां शिर नित्य नमे लवे.

अयि द्विवाकर! तो पणु ओकलो,
स्वजन संगति शून्य सदा रहे! !
अहपति विभुधो तुजने गणु,
निकट ना अह डोध रही शके.

प्रथित तुं वणी पद्मिनीनो पति,
अहड्ड! ओ पणु देभती हरथी;
नहि शशी उरसभ्य सल शके,
उडु तणु गणु दर्शनथी डरे.

सुरनदी पणु शुष्क जनी जती,
ज्वलित अंतरने अवलोकती;

પ્રખર પન્થ તણા શ્રમ ટાળવા,
મધુર ગોઠડીએ મન ઠારવા.

હરઘડી કરી હાસ્ય હસાવવા,
ઉરનિદેશ કશેા પણ પાળવા;
સુહૃદ કે પરિચારક સંગમાં,
રહી શકે નહિ કોઈ રસે ભર્યા.

જવલન ભીષણ હા ! તુજ જોઈને,
નહિ ગમે કદી સંગતિ કોઈને,—
અનલતું અવગાહન આકર્ષે,
પ્રિય બને કદિ કેા ઉરને ખર્ષે ?

જવલિતને નહિ મિત્ર મળી શકે,
યદિ મળે, નહિ તો ઘડીએ ટકે;
ટકી શકે, નહિ અંતર તો મળે,
કદિ મળે પણ હેતપ્રી ના હસે.

સખળને કદિ સહાયકની સ્પૃહા
નહિ હશે, ઉર એકલ એ ભલાં;
પણ વિભૂષણ એ નહિ 'મિત્ર' તું,
'પતિ' તણા પદને નહિ ધાજતું.

તુજ સમો વનમાં વનરાજ આ,
વિચરતો બની એકલ સર્વદા;
વિવિધ કૈં પશુઓ વનમાં વસે,
પણ કરી સહવાસ ન કે શકે.

પ્રણય-પૂરિત જો ! રજની વિષે,
સપરિવાર સુધાકર સંચરે;
શરણ તારલિયા કંઈ સેવતા,
પણ પળે રસ નૂતન પૂરતા.

સુર તણી સરિતા શુચિ શી કરે,
રહી વધાવતી અદ્ભુત ઉમિંએ;-
સહજ શીતળતા ઉર જે વસે,
નહિ ' સુધાકર ' કાં થઈ તે શકે ?

વૈશાખ શુ. ૭, ૭૮

અક્ષરલેલન.

(રેલા)

વિધ વિધ ધરતાં વર્ણ અને આકાર અનેરા,
નીલાંબર પર ચિત્ર ચીતરી કૈંક રહેલાં;
અનિલોદધિને અંક ધીર ગંભીર તરતાં,
મંદ મધુર કરી હાસ્ય લબ્ય કે લાવ ભરતાં.

આ ઉંચેરાં અબ્ર રહ્યાં નભને શોભાવી,
 રીઝવતાં દિનરાત ચિત્તની અંચલતાથી;
 ઉભાં રહી પણ એક મૂક ગોષ્ઠિ કેં કરતાં,
 કદી આલિંગન કાજ દીસે ધીરેથી ધસતાં.

મૃગવી અંગે અંગ ભેદ ભૂલી સહુ જાતાં,
 વળી ભજતાં વિશ્વેષ લાભ ખેલનનો લેવા;
 રૂપ ધરે કે રમ્ય કોઈ ભીષણુ પણ ભાસે,
 ઉપજવે આનંદ કોઈ વળી દશ્ય ઠરાવે.

કોઈ ધરે ગજવેષ, કેસરી કોઈ કહાવે,
 ગજથી પ્રકટે સિંહ, સિંહ કુંજર ખની નાસે;
 ખગ, માનવ, પશુ, વૃક્ષ-રૂપ પણપણમાં ધરતાં,
 નહિ શ્રમ કે નવિલંબ વિવિધ એ વેષ બદલતાં.

આજીવનનાં આજ ખરાં નભનાં ખેલાડી,
 દિવ્ય હૃદયનાં દશ્ય રહ્યાં અહભુત દેખાડી;
 આતપનો સંતાપ રહે જગમાં નવ જોઈ,
 શીતળ, દેતાં છાંય, કહે રવિગોપન કોઈ.

અકળાતાં આદિત્ય ખહાર પડમાંથી કાઢે,
 કૃત્રિમ કરતો હાસ્ય શરમ દિનનાથ છુપાવે;

કોઈ ધરે પટ શ્વેત કોઈને પીત પછેડી,
કો રાચે સજી રક્ત, કોઈની કામળ કાળી.

ઓ સુરનાં સંતાન ! અજબ જાદુગર ઉંચાં !
કો નટવરની પાસ તમે શિક્ષણ આ શીખ્યાં ?
ઉર પામે આશ્ચર્ય નવલ તમ ખેલ નિહાળી,
કૌતુક શી દેખાય રમ્ય લીલા રઠીયાળી.

રમતું કાંઈ રહસ્ય હશે એ કીડન માંહે,
વંધ્ય નહિ વ્યાપાર અમળ અંતરનો ક્યારે;
ક્ષણ ક્ષણ કરીને સાન જગતને કૈંક જણાવો,
એનો ઉડો લેહ સુહૃદલાવે સમજાવો.

હા ! જગના સહુ રંગ, પલટતા ઢંગ હજારો,
સદ્ગુરુ થઈને સર્વ તમે તે નિત્ય ખતાવો;
અલિત વિલવનાં ચિત્ર તમે પ્રત્યક્ષ કરાવો,
ને માયાનો મોહ ક્રમે એ દૂર હઠાવો.

સંસારીનો રનેહ કરી શમશ્યા સમજાવો,
ને સુઘળો સંબંધ ખસીને હૃદય ઠસાવો;
હા ! ઉંચો ઉપદેશ તમે અમને આપો છો,
ભાગ્ય તંણા પણ લેહ સહજ દર્શાવી દો છો.

કવિજન કેરાં કાવ્ય શાસ્ત્રનું શિક્ષણ સાચું,
શુરુમુખ કેરું જ્ઞાન આત્મ ચિંતન કૈં ઉંચું;
જે ન જણાવે તત્ત્વ તમે તે સદ્ય શીખાવો,
એક પલકની માંચ મોક્ષનો માર્ગ ખતાવો.

પાડો છો પ્રતિખંબ મનુજ જીવનનું પૂરું,
દર્શન સુલભ સદૈવ ધરો અંબરમાં ઊંચું;
પણ માયામાં મગ્ન હૃદય એ કાંઈ ન જાણે,
અક્ષય ગણી ઉદ્યોગ ઉપેક્ષા અનુદિન આણે.

સંસ્કૃતિ સાગર માંચ અમે નિશદિન ડૂબેલાં,
ને ઉપર ઉલ્લોલ ઊછળી કૈંક રહેતાં;
ઘોર તિમિર ચોપાસ ધરે આંખે અંધારી,
જરીએ નહિ જોવાય હાય! કૃતિ એ હિતકારી.

તોય અહો! અમ મિત્ર ! દેશના દેતાં રહેજો,
એ મીઠો રસમંત્ર કાનમાં કહેતાં રહેજો;
વસુમતી અધિક વિશાળ, સમયનો અંતન આવે,
પ્રાણીનો પણ પાર દષ્ટિએ નહિ દેખાયે.

ધન્ય હૃદયનું ધ્યાન ખચિત કેા દિન ખેંચાશે,
અનુદિત આ ઉપદેશ સહજમાં સમજી જાશે;

અથવા કૃષ્ણની આશ રસિક હૃદયો શી રાખે ?
કર્મ અને કૃષ્ણમાંય લેહ પ્રણયી નવ માને.

કૈં કૈં કૈામળ કાવ્ય ભર્યાં તમ અંતર ભાણું,
ભારતીતું પણ ભવ્ય નયનથી નૃત્ય નિહાણું;
એથી જે આનંદ ઉદ્ભવે અંતર મારે,
શ્રમથી કરતાં શોધ નહિ નિરખું એ ક્યારે.

શ્રાવણ કૃં ૧૦, ૭૭

ક્ષિતિજ.

(તોટક)

રસગુંજન ગોઠડિયો કરતાં,
ઉરથી ઉર મેળવીને વસતાં;
કાંઈ કાળ તણા પણ કાળ ગયાં,
અળગાં નહિ અંતર તોય થયાં.

અયિ! વ્યોમ-વસુમતી ંહાલભર્યાં,
તમ એકય અનૂપમ ઉભવલ આ,
હરખી ઉર નેહલર્યો નિરખું,
પણ કાંઈ રહસ્ય નહિ પરખું.

કયી ગોઠ વસે તમ અંતરમાં ?
 વળી મંજુલ મંત્ર કયો કરતાં ?
 સ્વર એક કદી શ્રવણે ન પડે,
 કંઈ ભાવ નહિ વદને વિલસે.

દિનનાથ લલે ભ્રમણે ભટકે,
 રજનીપતિની ગતિ ના અટકે;
 નહિ તારલિયા સ્થિરતા સમજે,
 નહિ મેઘ તણું મન વેગ ત્યજે.

પણ સ્વાસ્થ્ય ખરૂં તમ અંતરમાં,
 નહિ મીટ મરે પણ એક અહા !
 તમ મંત્ર સુણી ઉર કોઈ જશે,
 ભય એ પણ અંતરમાં ન વસે.

પ્રણયી ઉરને ભય હા ! ન હશે !
 નહિ જે ઉર માંહિ વિકાર વસે;
 નહિ હોઠ લલે જરીએ ફરકે,
 પ્રણયી ઉર તો પણ ગોઠ કરે.

વદને ન વદે પણ એજ વદે,
 શ્રવણે ન શુણે પણ એજ શુણે;

જગથી અળગાં ઉર એ કમથી,
સમજાવી રહ્યાં શુચિ અંતરથી.

પણ પાર હશે તમ ગોઠ તણો ?
તમ મંત્ર થશે કદિ પૂર્ણ ખરો ?
ઉર સ્વાર્થ નહિ, તહિં પાર નહિ,
રહી પાર શકે કલસિદ્ધિ મહિં.

જગના સહુ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થશે,
પણ “ પ્રેમ પુરાણ ” ન પૂર્ણ થશે;
કંઈ વર્ષ પરે વહી વર્ષ ગયાં,
અધુરી પણ જો રહી પ્રેમકથા.

કવિઓ કહી કાવ્ય અનેક ગયા,
રસિકો પણ કૈંક નિમગ્ન રહ્યા;
પણ એ રસ તો નહિ શુષ્ક થયો,
નવલો નવલો હજી નિત્ય રહ્યો.

ઉર ભારતીનું નહિ લેદ લહે,
કવિ પૂર્ણપણે પણ કેમ કવે ?
રહી એકજ અંગ રમી જનતા,
પ્રણયેશ્વર રૂપ વિરાટ સદા.

ઉર એ તમ સંગતિથી સમજું,
 નહિ ભેદ કુતૂહલ કાંઈ ભણું;
 ઉર ગોઠવી એજ કર્યાં કરજો,
 રસનાં શુચિ સ્તોત્ર કહ્યાં કરજો.

પણ સ્થાન અરે ! તમ ઐક્ય તણું,
 નહિ ધાવનથી પણ મેં નિરખ્યું;
 કાંઈ યત્ન કરું તમને ગ્રહવા,
 પણ દૂર જ દૂર દિસો હસતાં.

તમ મંત્ર સમું તમ મેલન એ,
 રહી નિત્ય સમીપ ઠગે દગને;
 અધિકાર હશે નહિ અંતરને,
 સ્થલ સંગતિનું પણ કેમ જડે ?

ઉરમાં અભિલાષ ન એય ધરું,
 તમ પાર કદી ગ્રહવા ન કરું;
 ઉર ભેદ અગમ્ય સદૈવ રહો,
 રસ ભવ્ય નિરંતર એમ વહો.

લઉં શિક્ષણ કેં તમ દર્શનથી,
 કાંઈ પ્રેમ મહત્વ શકું સમજું;

કૃષ્ણ એ ઉરને કૃતકૃત્ય કરે,
નહિ અન્ય પછી અભિલાષ રહે.

વૈશ્ણવ શુ, ૪. ૭૮

શર્વરી

(મન્દાકાન્તા)

કાલિન્દીના હૃદયતલ શી કાલિમાને વહન્તી,
ને આષાઢી નવલ ઘનના ગર્વને ગાળી દેતી;
વિષ્ણુ કેરા વિપુલ વપુના લવ્ય આભાસવાળી,
ને મુકિતની સહચરી સમી શર્વરી હું સુહાતી.

પ્રાતઃકાળે નલ વિહરવા કેાટિ કર્તવ્ય કાળે,
પ્રાચી કેરા હૃદય પરથી કૂદતો ભાતુ આવે;
એથી લજ્જા ઉર અધિક આ જયેષ્ઠને જોઇ પામે,
પેસી જાતી કુલચુવતી હું સઘ અન્તઃપુરાન્તે.

ને એ વિશ્વે ક્ષપિત કરથી કૈંક વ્યાપાર વહેતો,
સિન્ધુના ને સરસરિતના વારિને શોષી લેતો;
ક્રોધાવેશે જ્વર જગતનાં પ્રાણીઓમાં પ્રચાન્દે,
ને દોડાવે કંઈક દિલને વ્યગ્રતા કૈંક અંધે.

એ ઉત્પાતો દિવસ ભરના દૂરથી હું નિહાળું,
 ઊડે હૈયું જગ હૃદયમાં અર્પવાં શાંતિ સારું;
 કિન્તુ લજ્જા સહજ કુળની આવવા દે ન ખડારે,
 શોકે છાતું હૃદય રડતું વિશ્વ કેરા વિચારે.

ધીમે ધીમે જલધિ ભણી એ આખરે જય ઊડી,
 કંપાવેલું કઠિન કૃતિથી શીઘ્ર સામ્રાજ્ય છોડી;
 ને લંપાતી ચરણ હળવે આવતી હું ધરન્તી,
 શંકા એવી ક્ષણ ક્ષણ જતી દષ્ટિ સર્વત્ર દેતી.

હૂરે જાતાં ગુરૂ હરખતાં ખાલ શાં હર્ષ ઘેલાં,
 આ સ્વચ્છન્દી વિહંગ વિલસે મુકિતનું ગાન ગાતાં;
 ને આનંદે આનંદ મધુરો શાન્ત સદ્ગન્ધ ંહિતો,
 દાઝેલાં ને શ્રમિત દિલને આવી આશ્વાસ દેતો.

સ્વામિ કેરો સુયશ સઘળે વિસ્તરેલો વિચારી,
 સંધ્યા રાણી અહિં નિરખવા આવતી ગર્વરાતી;
 દેખી એને જતી નિકટ હું ભાવથી ભેટવાને,
 ભેદાભાવે કુશળ કુળનું ઇચ્છતી પૂછવાને.

કિન્તુ કાળું કરી વદન એ સઘ સંતાઈ જતી,
 શી અક્ષાન્તિ અરર ! ઉરની યાતૃવર્ગે વસન્તી;

હૈયાં એનાં ઘડીક હસતાં લોકની લાજ ધારી
અન્તે છાની પણ રહી શકે કેમ ઇર્ષ્યા અકારી ?

અસ્તુ ! એથી મુજ હૃદયમાં ના કશું કબ્ટ થાય,
એ રીતિ તો પ્રતિ સદનમાં જોઈ છું હું સદાય;
વૃત્તિ મારી સહજ સહુનો લેદ ભૂલાવનારી,
દેખી એને નહિ કરી શકે ક્રોધ ખૂરો કદાપિ.

જો ! આ જ્યેષ્ઠે કંઈક ઉરને તીવ્ર તાપે તપાવ્યાં,
ને તોફાનો પ્રલય રચવા કાજ કેવાં મચાવ્યાં ?
એને ટાળી કુલવડિલના કાર્યને હું સુધારું,
એનો ભુંડો અપયશ શકું જોઈ હું કેમ વાર !

કેં કેં કલેશો અહહ ! પુરૂષો વિશ્વ માંહે વધારે,
તેને શીળાં રમણી હૃદયો શાન્ત રહેજે પમાડે,
જો ! આ આખું જગત ઉલટયું જાય વિશ્રાંતિ માટે,
જોતાં મારું વહન કપરાં અન્ધનો સર્વ છૂટે.

તીખી દષ્ટિ જરૂર તરતી કાળજાં કેંક કાપે,
મીઠી દષ્ટિ અમૃત વહતી સુન્દરીની સુહાવે;
પ્રીતિ કેરાં ઝરણુ મધુરાં અંતરે એ વહે છે,
ને ઉડેરા નર હૃદયમાં ઉગ્ર અગ્નિ બળે છે.

એ અગ્નિથી જ્વલિત પળમાં પ્રાણીઓ નાશ પામે,
 કિન્તુ યોષિત હૃદય રસીલાં સઘ પીયુષ સિંચે,
 એ વર્ષાન્તી શિર જગતને વાહણી ના વસન્તી,
 તો સૃષ્ટિમાં ચરણ ધરવા સંભવે સ્થાન ક્યાંથી ?

મૃત્યુ છે હા ! પુરૂષ ગણુ ને નારી સંભવની છે,
 એ છે વૃક્ષો વિષમ વિષનાં ને સુધાવલ્લરી તે;
 કોટિ ચંત્ને પુરૂષ ન શકે જે પ્રશાંતિ પમાડી,
 તે દષ્ટિથી સહજ શકશે સુન્દરી સઘ આપી.

ભોળાં પ્રાણી રવિરચિત કૈં ચક્રમાંહે ચડેલાં,
 વિદ્યુત્સ્પર્શે ધરી તરલતા ના હઠે લેશ પાછાં;
 તેથી વૃષ્ટિ કરી તિમિરની દેઉં એને ડુબાવી,
 રોકું દષ્ટિ મધુર કરને આંખ આડા લગાવી.

બહેલાં મોડાં સહુ હૃદયને એ ક્રમે હું નિરોધું,
 શું નિઃસ્વાર્થ પ્રણયકૃતિને વ્યર્થતા હોય વારૂ;
 મીઠી નિદ્રા મુજ સહચરી વિશ્વને અંક લેતી,
 ને મોંઘેરાં રસભરિત કૈં સ્વપ્નનો સ્વાદ દેતી.

પંપાળીને શ્રમ હૃદય ને દેહનો હું નિવારૂં,
 ભાંડાં વૈરો કંઈ સમયનાં મિષ્ટ મંત્રે ત્યજવું.

ઠાંલાંની ને ધન સહનની સર્વ ચિંતા વિસારી,
છોડી શસ્ત્રો શરણુ વસતાં પૂર્ણ વિશ્વાસ પામી.

કીડી કેરો પણ કરી શકે ના ભરૂંસો લગારે,
તે મૃત્યુનો ભય વીસરતાં આવી ઉત્સગ મારે;
હા ! પ્રાણીને નિજપરપણું ના નિસર્ગે વસેલું,
કિન્તુ ભેદે ભરિત હૃદયે સર્વ એ શીખવેલું.

આ વ્યોમાંકે દિનભર રહ્યા તારલાઓ છુપાઈ,
મુંઝાયેલા બહુ સમયથી ડોકતા ખંડાર આવી;
દેખી મારૂં રસ વરસતું રાજ્ય સ્વાતંત્ર્ય સેવે,
ભીતિ છોડી મધુર હસતા રાસ ખેલી રીઝાવે.

આછી આછી કંઈ વિશદતા પૂર્વ માંહે જણાતી,
હૂતો મારા ખચિત ખસતા માનથી માર્ગ આપી;
ધીમે ધીમે પ્રણય વહતો આવતો કાન્ત એ તો,
ને પીડાતો મુજ હૃદયથી શોક હાસ્યે સુહાતો.

વિસ્તારીને અંખિત કર એ ભેટતો અંગ આવી,
ને ઓઠાઠે રજતરચિતા સ્નેહથી શુભ્ર સાડી;
લજ્જા પામી કંઈ ધવલતા એ થકી હું ધરન્તી
કિન્તુ દેખી કૃશતર તનુ ચિત્ત ચિંતા ચડન્તી.

હા ! કર્તાવ્યે સહજ મુજને સહાય એ આપવાને,
 પોઠાડેલાં જગત પર જો પુણ્ય પીયૂષ રહે;
 કૈં કૈં કેલિ ઉર રીઝવવા એ કળાથી કરન્તો,
 ક્યારે દેવા રસ અધિક વા અભ્ર માંહે છુપાતો.

ત્યારે માફ હૃદય વિરહી સઘ શોકે છવાતું,
 ંહાલા કેરા વિમળ ઉરથી એ સહી ના શકાતું;
 દોડી પાછો તુરત અધીરો આવી આનંદ દેતો,
 ને એ પેરે પ્રણયધનની રમ્ય વૃદ્ધિ રચતો.

પ્રીતિ કેરૂં સહજ સમજે સાંગ એ શાસ્ત્ર સાચું,
 ભાસે એને સુલભ ઉરમાં ંહાલ વિસ્તારવાનું;
 ક્યારે પૂરો કદિક અરથો તે કદી ના જણાય,
 હા ! એ રીતે પ્રણય વધવા યોજતો એ ઉપાય.

ક્યારે સંગે સતત વસતો, કાં વહી જાય ંહેલો,
 ક્યારે થાકું સ્મરણ કરીને તોય તે ના જણાતો;
 દૂરે પાસે અચિત વસતાં ંહાલ વાઘે વિશેષે,
 ભૂલે દોષો મનુજ મતિના સર્વથા વિપ્રયોગે.

દેખું એને અનુદિવસ હું ઉચ્ચ આરોગ્ય ંહેતો,
 કિન્તુ પાછો સતત કમથી રોગ પામી રીળાતો;

ઠાણા કેરા નહિ હૃદયના રોગને હું પિછાણું,
 હાથે હેયું અહિત અતિશે કલ્પતું રંક આરું.

તોએ એની અમર કૃતિથી અંત વિશ્વાસ આવે,
 મૃત્યુ કેરું નહિં અધી શકે ચિત્તમાં ચિત્ર કયારે;
 પોતે છે જે પ્રણયી પરનાં પ્રાણ પીયૂષ આપી,
 તેને મૃત્યુ વિષજનિત હા! સંભવે ના કદાપિ.

ને એ વૃત્તિ સુજ રમણના સર્વ વ્યાધિ વિહારે,
 ને છોડાવી ખર જઠરતા નવ્ય બાલત્વ આપે;
 સિંચી સિંચી પર હિત થવા એ સુધાને ખપાવે,
 તોએ એના નહિ હૃદયમાં ન્યૂનતા અંત આવે.

ગોષ્ઠિમાં ને પ્રણય કૃતિમાં કેં ગયો કાળ વીતી,
 ભૂલ્યાં ગન્ને હૃદય રમતાં કાળની કૂર સીતિ,
 ધીમાં ધીમાં પદ ક્ષિતિજ્યાં સૂર્ય કેરાં સુહૃતાં,
 મીઠાં હાર્યો કંઈ ઝળકેણે આજ માંહે ઉપાનાં.

સેવી લાલ્લા અવુજ ઉરની સ્તબ્ધ હા! થાય સ્વામી,
 ને સંતાતા ફરી ગમનમાં તારલા ત્રાસ પામી;
 જોયિંતી હું ઝડપ ઝમકી, સ્નેહનાં સ્વપ્ન છોડી,
 દોડી જતી સુજ સહનમાં કારમો કંપ પામી.

ચકોરી

(દિંડી)

ત્રીવ તરણિ તાપ દેહને દહાડે,
 ઉભણ વાયુએ વ્યથા વળી વધારે;
 દષ્ટિ પાંસુના પ્રવર્ષણે ભરાતી,
 શાંતિ હૃદયમાં જરા નહિ જણાતી.

તોય અજબ ધૈર્ય અન્તરે ધરીને,
 એક ધ્યેયને અનેકધા સ્મરીને;
 એક વ્યક્તિ કાજ લપહને વિસારી,
 સહન એ સહુ કરી રહી ચકોરી.

ચંદ્રદર્શને જહી અનન્ય આશા,
 એજ મિલનમાં રમી રહી મનીષા;
 સુખદસ્નેહ સ્વપ્ન સર્વ કાળ સાધી,
 અન્ય ઉર થકી ઉવેખતી ઉપાધિ.

એક આશ તણે આશરે રહીને
 કષ્ટસિન્ધુ બાય પ્રાણીઓ તરીને
 એજ ઔષધિ અનેક ઘાવ ઊંડા
 રૂઝવે સદૈવ ભય ભરેલ ભૂંડા

રટણ હૃદયમાંહિ રમણનું રહે છે,
પ્રણય સરિત એક ધારથી વહે છે;
લવ્ય ભરતી કૈંક ઉછળતી ભરાય,
વિશ્વના પ્રહાર સકળ વ્યર્થ જાય.

દુઃખ ભરિત દીર્ઘ દિવસ એમ વીત્યો,
થયા શાંત થાકી વિકટ સૌ વિઘાતો;
શૈત્ય સિંચતી નિશા અવશ્ય આવી,
પહોલની વધામણી નવીન લાવી.

મંદ મંદ હાસ્ય મુખ થકી કરીને
પ્રણયના અનેક ઝરણને ઝરીને;
મૃદુલ ઝરણ વિમળ વ્યોમમાં ધરીને,
ઉદય શર્વરીશ પામતો ઉમંગે.

હૃદય માંહિ સ્વાસ્થ્ય આવ્યું કે ન આંચું.
દયિત વદન સહજ જોયું કે ન જોયું;
દષ્ટિ સંગ દષ્ટિ લાગી કે ન લાગી,
સ્નેહ વૃત્તિ કૈંક જાગી કે ન જાગી.

અહહ! અબ્ર ત્યાં અનેક દોડી આવે,
સઘ સ્વામીના શરીરને છુપાવે;

નક્ટનાયતાં હજી રહી હસે છે,
વિરહની વ્યથા ન ભોધ એ શકે છે.

કષ્ટથી કંઈક કાળ તોય કાઢયો;
ઉદયનો અભાવ વૃત્તિએ વિચાર્યો;
સ્નેહ સ્વપ્ન કેરું મિલન એહ માન્યું,
પ્રણય કેલિવા પિછાણી હૃદય રાસ્યું.

પ્રહર પંચ અનેક અરૂણ ભય ચાલ્યા,
અભ ઉપર અભ વ્યોમમાં છવાતા;
એ અલીપ્ત વદન ના ફરી નિહાળ્યું,
દિવસ તુલ્ય હૃદય રજનીમાં આળ્યું.

રંક કેરું ભાગ્યે રંક સર્વ રીતે,
દીનની કથા ન દેવને દીસે છે;
પ્રણય પન્થ માંહિ વિદ્ય હા ! હજારો,
વિપદમાં ય હોય વિપદનો વધારો.

ગયા સકળ વ્યર્થ હૃદયના વિલાંપો,
ધૃષ્ટ જલહ તો જરા ન દૂર ભલો;
દુઃખથી દુઃખાઈ આખરે રહીને,
હા ! યની અચેત ધરણીમાં ઢળીને.

કાલનિદ્રા

(હરિગીત)

કેં સમય સંચાલિત પ્રવર્તનચક્રને સ્થિર રાખવા,
ને શ્રમિત વિશ્વ સમગ્રને આરામ ઉપરથી આપવા;
આરકૃત હૃદયે, હાસિત વદને, જગ નમન કેં ઝીલતો,
કર્તવ્યરત દિનકર દિસે અસ્તાબ્ધિના ઉદરે જતો.

સંધ્યા સુહાગણુ શાંતિનો સંકેત કેં સંમળવતી,
ને મંદ મંદ તમિસ્ર કેં અવ્યક્ત વરસે વ્યોમથી;
સહસા સ્મરી સંતાનને વાયુ તણુ ઉર વિધતાં,
લક્ષી વિપુલ વટવાસને જા ! ઊડતાં ખગ આવતાં.

કેં હુષને શોકે ભર્યાં ખગ શાવકો યે કેમળાં,
નિજ નીડને દ્વારે રહી નભમાર્ગને અવલોકતાં,
અન્યેન્ય અડકી અંગને આલંબ શો આંખી રહ્યાં,
અર્ધી ઉઘડતી ચાંચથી કેં મંદ મંદ વહી રહ્યાં.

હા ! તીવ્રતર દષ્ટિ વડે કરતાં પ્રતીક્ષા માતની,
ને નિરખતાં તરૂની દિશા પર આવતાં વિહંગો ભણી;
આશા ઉપજતી પળવિષે ને વ્યર્થ પણુ પળમાં જતી,
આવ્યાં વિહંગ અનેક પણુ, જનની હબ્બુ આવી નહિ.

કોટિ ગૃહાગત પક્ષીઓનો શોર પ્રકટે સામટો,
મંહિ મધુર કલકલ ઉદ્ભવે વળી હર્ષધેલાં બાળનો;
કંપિત હૃદયને હાય ! એ આઘાત ઊંડા આપતો,
જે નિત્ય દેતો અવનવો આહ્લાહ અંતરને હતો.

કેં પણ જતાં દગમાર્ગમાં પણ કોઈ ના વિહંગો રહ્યાં,
ને કારમા સર્વત્ર કાળા તિમિરના પડદા ઢળ્યા;
તોએ અધીરી દષ્ટિઓ નિષ્ક્રમ હૃદય નિરખી રહી,
ને દૂર દૂર વિલોકવા શી તીવ્રતા ધરતી રહી !

ગંભીર કોલાહલ કમેથી શકુનનો શમતો ગયો,
પણ આ અધીરા હૃદયનો પરિકંપ ના જરીએ શમ્યો;
જનની તણા ઉત્સંગમાં જે ઊંઘ મીઠી આપતી,
ને કોમળા કર ફેરવી સુખ સ્વપ્ન નવલાં પ્રેરતી.

તે આજ રજની એકલાં દેખી ખિચારાં બાળને,
લય અંતરે ઉપભવતી સુસવાટ કરતી સંચરે;
દલરંધ્રમાંથી પવન પણ શા શબ્દ કરતો કારમા ?
ને ભૂત શા વટિયો લયંકર નકટ સામે નાચતા !

કેં દૂર દૂર કૃતાન્ત સરખાં ધ્રુવડે ધૂધૂ ધૂધવે,
ને માત વડોણાં બાળ ફેરાં કાળનાં કંપી રહે;

શક્તિ હૃદય ને નયન કેરી સહજ ક્ષીણ થતી ગઈ,
આવ્યો નિશાનો અંત પણ જનની અરે ! આવી નહિ-

એ પંથ જોતાં નયન કોમળ કારમાં ફાટી ગયાં,
ને ઉભય અંગો ભયભર્યાં આલિંગતાં ચોંટી ગયાં;
ભૂલી ગયાં તનુભાન ને પરવશ ઢળી અંતે પડ્યાં,
ને મંદ મંદ થતા સ્વરો પણ શાંત સર્વ પડી ગયાં.

x x x x x

જાણે ખિચારાં હૃદય એ શું ભાવિ કેરા લેદને,
ને કોણુ થઈને કઠિન એ સંદેશ શોકભર્યો કહે ?
ઘેલી ખની નિજ બાળ કારણુ ઊડી ગગને આવતાં,
હા ! કારમી ધરણી ઢળી શર વ્યાધ કરથી વાગતાં.

ગભરાટ એ અંતર તણો, ફેફડાટ પરવશ પાંખનો,
જોવાય નહિ કદિ કાળથી, કલ્પાંત એ પણ એકનો;
આશા ભરી જનની અરે રે ! અર્ધપંથ પરે રહી,
ને કાળનિદ્રા બાળ-ઉરની ના ગઈ તે ના ગઈ.

શ્રાવણ કૃં ૧૩, ૭૭

સ્વામુદ્ગને

(સગધરા)

ગમ્યન્તી ગર્જના એ નહિ, હૃદય તણા ઉચ આકન્દ ઉંડા,
ના એ કલોલકેલિ, અવિરત વહતા નિત્ય નિઃશ્વાસ નાના;
છાયાના વ્યોમની એ જટિત ઉર વિષે શ્યામતા શોક કેરી,
આધિના ઉભરા એ, નહિ નહિ ભરતી કોઈ ભાવે ભરેલી.

ઠંડાલાસિન્ધો ! વ્યથા એ તવ મમ સ્થિતિના સામ્યથી હું નહાણું,
કૈં કૈં સંકળ સેવી ભવણ પણ ધયુ' જીવણું છેક ખાઈ;
ભૂંડા કૈં ભૂતકાળે અહહ ! અનુભવ્યા ભ્રાતં ! તેં માન લંગો,
ને દીઠા દીનતાથી-કઠિન હૃદયથી પીડતા કૈં પ્રસંગો.

દેવો ને દાનવોએ પ્રથમ ન બળથી સર્વ સફલ લૂંટયાં,
કુલકારો વાસુકીના અનલ પ્રકટતા અન્તરે આજ ઉભા;
ને એ સંથાદ્રિ કેરાં પળપળ પડતાં ઘર્ષણો વીસરે શું
પુત્રો ને પુત્રીઓનું હરણુ અરણુથી હોય ના ઠાં નકાઈ ?

એથી આઘાત ઉંડા વળી ઘટ તનુ જે કારમો ઠાલ્ય શ્રીધો,
ઝીલી એઠાંજલિમાં સદભર મનથી ડાલતાં પૂર્ણ પીધો;
મસ્ત્યોને કચ્છપોનાં તનુ તરફડતાં નેત્ર લહોતાં નિહાળ્યાં,
રક્ષા પામી શક્યાં ના શરણુ નિવસતાં ણાલકોએ બિચારાં.

સાધીને શીર્ષ સેતુ રઘુકુળમણિએ શેષ કે' માન માંડયું,
 ને એના વાનરોએ રમત રમતમાં હા ! અપારતન તોડયું,
 કારી કે' કીકિયારી કરી સહજ ગયો કે' વળી કીશ કૂદી,
 શોકાશ્ચર્યે' છવાતું હૃદય પણ રહ્યું એ અવજ્ઞા વિદોહી.

અઘાપિ ભાતુ ભૂંડો કતિપય કરથી શો રહ્યો નીર શોષી ?
 વૈરી શો વાડવાગ્નિ વસી હૃદય વિષે રાગતો અંગ ખાળી;
 વર્ષોને વાહિનીતું ક્ષણ ક્ષણ મળતું વારિયે વ્યર્થ જાય,
 ના કે' મિષ્ટત્વ માણ્યું, નહિ સલિલ તણી સ્વલ્પ વૃદ્ધિ જણાય.

નાચતાં નાવ કોટિ અહિં તહિં ઘસતાં ચક્રથી અંગ ચીરી,
 નિત્યે નિઃશંક રે'તાં જલચર હૃદયે સ્પર્શ માત્રે વિદારી;
 ને અંગે મિષ્ટ વારિ ભરી ભરી વિચરે પન્થના આ પ્રવાસી,
 એ તો સંતાપ કેરો અરર ! અવધિએ દેખવો દુઃખકારી.

આઘાતો કે'ક એવા હૃદયવન વિષે સર્વદા દાહ દેતા,
 ત્યાં શાં સંગીત મીઠાં ભુવન ભરતી કે' કાંઈ કલ્લોલ કેવા;
 તોએ ધીરત્વ ધારી સમય સમયના સર્વ સંયોગ સહેવા,
 અંધાયેલાં વિધિથી સહૃદય હૃદયે દુઃખને સ્થાન દેવા.

લૂંટાયાં રત્ન તોએ પ્રથિત જગતમાં તુંજ રત્નાકરત્વે,
 ખાડું છે નીર તોએ જલનિધિ જનતા અન્ય કોને કહેશે ?

સેતુનો બન્ધ એ તો દશવદન તણા ને સ્વલ્પ સંગની સ્વલ્પ શિક્ષા
ને એવા સૌ પ્રસંગો કવિ હૃદય તણા સખ્યને સાધનારા.

શોષે છે સૂર્ય તોએ નહિ તુજ જલનો લેશ ભંડાર ખુટે,
એ વૃત્તિ વેઠતાં તો જરૂર જલદને તું નવો જન્મ દે છે;
સિદ્ધિ સદ્ભાગ્યની એ કહી કહી ઉરને નિત્ય આશ્વાસ દેજે,
ને સાચી વિશ્વ સેવા કરી ઉપકૃતિનો લક્ષ્યા દહાવ લેજે.

સરોજિની

(દ્રુતવિલંબિત)

તરલ કેંક તરંગ ઉછાળતું,
ગહન માનસથી ગભરાવતું,
ઘડી ઘડી ઉરને અટકી જતું,
સર દશે દિશથી વળગી રહ્યું

હૃદયને, દલને, મૃદુ નાલને,
સલિલ લેપ કશે કરતું રહે
પણ સુહાગણુ રમ્ય સરોજિની!
અસર અંતરમાં ન તને કશી.

લહરી સંગ લલે રહી નાચતી
 પળેપળે તવને નહવરાવતી
 મુખ વસે કંઠ શીકર સ્વેદ શા,
 મચી રહી ઘટથી ઘમસાણુમાં.

પણ અહો ! ઉર તો અળગું દીસે,
 પ્રણય અન્ય રસે વિલસી રહે;
 હૃદયથી, હગથી, શત પત્રથી,
 રહી દિનેશ તણું મુખ દેખતી.

કર થકી કરને અટકી રહી,
 પુનિત ભર્ગ સદા ભજતી રહી;
 વિમુખ એક પળે મુખ ના થવું,
 નયનને નહિ ભાન નિમેષવું.

ગતિ વિષે ઉરની ગતિ મેળવી,
 હસિતને હસતી રહી ઝીલતી;
 ઉર અલેહ કશે ઉપભવતી,
 જલ તણા બળને રહી જીતતી.

તવુ પરાધીન છે સરમાં મુએ,
 જગ તણાં દગ સંગતિ છે જુએ;

લહરિને વશ નૃત્ય લલે થતું,
પણુ ન ચેષ્ટન અંતરમાં લક્ષ્યું.

અજબ એ તુજ માનસની સ્થિતિ,
નિરખીને ખનું વિસ્મિત પદ્મિની!
ભવ સરોવરમાં ઉર આ પડયું,
દિન દિને અધિકાધિક ડૂબતું.

સલિલ અંતરમાં રમતું રહે
નયનથી નહિ દૂર જતું દીસે;
લહરિઓ પણુ કંપિત કેં કરે,
ગહનતા ગભરાટ ઘણા રચે.

હૃદયનો રવિ ના નજરે પડે,
પ્રણયને નહિ લક્ષ્ય કશું જડે,
તિમિર અંતરનું જરી ના ટળે,
અજબ અંજુ ન કયાંય જણાય એ.

કંઈક સંત્ર વસે તુજ માનસે,
સહજ એ સમજાવ સખી ! મને;
ઉર તણી કરી તું શકી ઉન્નતિ,
સર વિષે વસતાં પણુ ના વસી.

(૨૬)

ભવજલે તત્તુ છો ભટકયાં કરે,
પણુ રહી ઉર ઉન્નત આ શકે;
તરણિના કરને ક્ષણ ના ત્યજે,
સતત સન્મુખતા સજતું રહે.

અમિત ઉર્મિ ભલે રહી ઉઠતી,
અવનવા ઉર ભાવ જગાવતી;
કવન કોમળ કે પ્રકટાવતી,
હરી જડવ સદૈવ જગાડતી.

પણુ વિદોક્ત એક ઉરે વસે,
શરણુ અન્ય નહિ સમજી શકે;
સહજ સાર્દ્ર બને પણુ ના સકે,
તુજ સમાન સદા તરતું રહે.

વૈશાખ શુ. ૧૪, ૭૮

વલ્લભકીર્તી

(તોટક)

વટ વિદ્યુત શીતળ છાંય કરે,
ધરણી તૃણ કોમળ અંગ ધરે;

કંઈ દૂર રહી ગિરિધાર પરે,
ધવલો સુરભિ સમુદાય ચરે.

નત મસ્તકથી અહિં વાછરડાં,
વૃણ કુંપળ કેં મધુ રીચરતાં,
ઘડીમાં કકુલો લણી જોઈ રહે,
ઘડી ઉન્નત કણ્થી કાંઈ શુણે.

વિહંગો સહજેલન વૃત્તિ વડે,
મૃદુ પૃષ્ઠ પરે દંઈ પાચ હસે;
અની ચંચળ ચાર પગે ઉછળે,
દ્રુત ધાવનથી કંઈ દૂર હોં.

અની વિસ્મિત ત્યાં ખગ ઊડી રહે.
ત્યમ વત્સ વળી વધુ મસ્ત બને;
ઘડી ઉહ્યનાતુર માનસથી,
નલ જોઈ છલંગ લરે વધતી.

ઘડી દૂર પળી નિરખે ફરીને,
વળી આવી વસે નિજ વૃન્દ વિષે;
મુખ સન્મુખ કેં મુખને ધરતાં,
રસમંત્ર નિગૂઠ કશાં કરતાં.

મૃદુ મહલ સમા મળી છે લડતાં,
 અનુધાવનથી પ્રાણ્યે વધતાં,
 વૃણુ ઉપર દષ્ટિ વળી પડતાં,
 ત્યજ મસ્તી ગલીર બની ચરવા,

સ્મૃતિવિસ્મૃતિમાં ન વિલાંબ જરી,
 અતિ ધન્ય અનૂપમ એજ,
 ભવ ભાવ નહિ ઉરને અટકે,
 સુખ સત્ય ગ્રહી ઉર એજ શકે.

ધડી વાંસળી ગોપ તણી શુભતાં,
 વૃણુને ત્યજતાં અટ પાસ જતાં,
 કર ક્રોમળ અંગ પરે ફરતાં,
 બની ઉન્નત રોમ દીસે હસતાં.

સુરભિ સ્વર દૂરથી સાંભળતાં,
 પ્રતિ શબ્દ વડે રસ વિસ્તરતાં,
 અતિ અંગ્રણ લાંગૂલ ચાટનથી,
 વનદંશ હઠાવી રહ્યાં વપુથી.

સ્થિર ના ચરણો પણ એક નેકે,
 જરી વર્તાનમાં સ્થિરતા ન વસે;

પણુ લબ્ય ઉરે પરિતાપ અહા !
જનનીપયની સ્મૃતિ કે ન સ્પૃહા !

જન સ્વાર્થ ભયાં પય ભૂલવતાં,
ત્યમ નિર્મળ અંતર ભૂલી જતાં;
જગ સંગતિ હા ! રસ સર્વ હરે,
પ્રણયી ઉર તોય ન કલેશ કરે.

પુરપથ પરે ધણુ એ પળતાં,
કંઈ ગોચ તણુ! ઉચકાર થતાં;
જનની ભણી સરવર દોષી જતાં,
પરખી હરખી સહાયારિ થતાં.

ઘડીમાં પડી પાછળ કોઈ જતાં,
ઘડી આગળ વેગભયાં વધતાં;
અટકી જનની તણી વાટ બુચ્ચે,
સ્વરમાં સ્વર લેખની વ્યોમ ભરે.

વનભૂષણુ આળ અહો વિધિનાં !
કળિતા કહુ દોષથી દૂર સદા;
તમ કોમળ અંતર દોણુ કળે ?
તમ મરતી કરી જગ શુ' સમજે ?

કોસ

(હરિગીત-અનુષ્ટુપ)

આકાશનાં અંચળ લગી ભર મેદિનીને માપતો,
આ ભ્રમિત પન્થ પ્રલંબ પોઢે દેવના કરહંડ શો;
ઠાંઠે વ્યજન કરથી કરીને તાપ તનનો ટાળતી,
આશ્વાસ પળપળ અર્પતી, શી વાડ વિલસે ંહાલથી !

જતાં ને આવતાં નિત્યે પન્થીઓને વધાવતી,
કુસુમો દેઇને ક્યારે રીઝવી ઉર રચતી.

લજ્જાવતી લલના સમી, અણુબોલશી ઉભી રહી !
વિધવિધ વિકાસતી વેલિઓને અંગ પર ઓઢી રહી;
સંતાન સરખાં છોડનું રક્ષણ સદા રચતી રહી,
વનના વિકટ પશુઓ તણા કૈં ગ્રાસને હરતી રહી.

વિહંગો વૃક્ષમાં બેસી કૈં સંગીત સુણાવતાં;
પૂરતાં સ્વર પાસેથી કર્ષકો કોસ કાઢતાં.

પદબન્ધને તવ મસ્તકે જો ! કોસ પડતો કૂપમાં !
શો નમ્ર સરખો નાચતો જીવન અવરનું ઝૂટવા !
પર સદન માંહિ પ્રવેશ કરતાં આશ શી મન-માનની ?
ને ' દેહિ ' નો ઉચ્ચાર કરતાં પિંડ જાય ન કાં પડી ?

અન્ધાર કૂપમાં ઊંડું સુહાગી સ્વપ્ન સેવતું;
આગલી યાદને અંકે નિરાંતે જલ જંપતું.

અરધી ઉઘાડી આંખથી આકાશને અવલોકતું;
ઉઠીને રચતા અબ્રને જોતાં અધીર ખની જતું;
એ રમ્ય વ્યોમવિહારનાં સુખ ઊછળે કૈં અન્તરે,
ને અનિલનાં આન્દોલનો સંતાપ દેતાં સાંભરે.

આવતાં દોલને જોતી આંખ શી તલસી રહે !
આવાસે આવવા શું એ પિતાએ પાઠવ્યો હશે !

ઉરના અધીરા જલકણો વસવા વિમાને વેગથી,
શા સ્પર્ધતા સંબ્રમભર્યા જગના વિનયને વીસરી;
પળમાં ભરાતાં ઉઠર ઉંચે કોસ આ કેવો ચડે !
રે ! સ્વાર્થ સરતાં કે અવરને આંગણે ઉભું રહે ?

ભીડથી કૈંક ભાગીને બિન્દુઓ રૂપમાં પડે;
કાળના મેળની સામે કહો કેણુ થઈ શકે ?

પરિતુષ્ટ આવે કોસ પણ ખાલી અરે ! પણ એકમાં !
શું ભીખનાં ભાજન કદી શિકે ચડેલાં સાંભળ્યાં ?
કુતૂહલ ભરેલું સલિલ આ થાળે જરા નહિ થંભતું,
આગળ અન્નણ્યો દેશ પણ નહિ પન્થ ક્યારે પૂછતું !

નહાની શી નીકની વાટે ફૂટતું દોડતું દીસે;
આપદ્ય ચિત્ત ચોટેલું નહિ છાતું રહી શકે !

કૈં કૈં વિહંગો વ્યોમ વધવા તરસ ઉરની ટાળતા,
ને પન્થીઓ તપને તપેલા સલિલ શીળું સેવતા;
હા ! અદ્યમાંથી સ્વદ્ય પશુ દાતા દધ જગને શકે,
ભંડાર ભરવાને ભરૂંસે ઉર ન એ અટકી રહે.

તીરનાં વૃણુને કેવું સ્નેહથી સ્પર્શતું જતું !
નવું વિશ્વ નિહાળીને નવા કૈં મિત્ર શોધતું !

ઉભા અવાલે છોડ કે ફૂરે રહીને દેખતા,
અતિ અપલ કેા સુરખાળને શા ભેદ વિસ્મય પામતા !
કરના અનવરત કંપથી એ ખાળને ખોલાવતા,
ને નીરનાં પશુ નયન ભે ! આશાભર્યાં અવલોકતાં !

આખરે અન્ત આંચો એ કારમાં કૈાતુકો તણો;
રજે રોળાધને રે'તું આશાશૂન્ય ખની અહો !

કયાં સૃષ્ટિનાં શિરઉપરે અમ્બર ભરી એ ઊડવાં ?
શીળા અનિલના સંગમાં કયાં નવલ દ્રશ્ય નિહાળવાં !
સ્નેહી તણા સમુદાયમાં કયાં ગોઠ રસભર ગુંજવી ?
ને કયાં અરે ! અવની ઉરે છેવટ સમાધિ સેવવી ?

(૩૬)

હબરો વંચનો હેયે ને હાથે કૂર થે કર્યાં,
અણપૂર્યાં હબુ એવાં કોસનાં તોય કાળજાં !
જ્યેષ્ઠ શુ. ૧૫, ૭૮

કાપળી

(લાવણી)

(ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ-એ રાહ)

(૧)

આજ વસુધા વિભવે ઉભરાય,
અંતરે નહિ આનંદ સમાય;
તૃણ, જલ, ધાન્ય, કુસુમ, ફલ અગણિત
જ્યાં ત્યાં સુલભ જણાય,
અંતરે નહિ આનંદ સમાય. આજ. (ટંક)

દઈ જીવનનું જગને દાન
કરીને સર્વ તણું કદ્યાણુ;
વ્યોમમાં જલદ વરે વિશ્રામ.
પેખવા પુણ્ય તણું પરિણામ.

(३७)

हृषीं त जगने जेध डरभतुं, अंतर धरतुं डेत,
श्वेत वहनतुं डस्य सुधाभय, शुं शोले वयु श्वेत;
सांलणे गुणुनां विध विध जान;
उद्वलवे तोय नडि अलिमान. आज.

(२)

लरेतुं स्थण स्थण निरभी नीर,
आकणो दिनकर थाय अधीर;
करी लीषणु करनो विस्तार,
शोषतो अरतो उर अंगार.
परडिल प्राणु समर्पणु करीने सुजन धरे सतोष
हुर्जन जनलवन डरवामां देणे नडिं डें दोष;
अडो शा लिनन हुदयना लाव !
प्रकृतिना विधविध शा प्रस्ताव ! आज.

(३)

जेध वदलल डरनो वैराज्य,
भाज्यमां भूमि लजती जात्र;
श्वेत साडी ने स्वदय सुडात्र,
सल करती डरितांअर त्यात्र.

(૩૮)

તપતી, તપ આતપ ઉર સહતી, ધરતી પ્રિયનું ધ્યાન
ધાન્ય તણું કેદાર ભરીને, દેતી જગને દાન.
ઉપજે આશ્રિતને ઉલ્લાસ,
એજ દેવી ઉરનો આશ્વાસ. આજ..

(૪)

ભરી શિર ઉપર કણુનો ભાર,
ડોલતાં અનિલે છોડ અપાર;
ભેટતાં એક ખીબને અંગ,
સેવતાં સુચિર સુહૃદનો સંગ,
પુષ્પ પતાકારૂપ પવનમાં ફરકે દશ દિશ પાન,
આકુળ કોઈ ઉડે અંબરમાં, ભૂલી તાનનું ભાન,
વન્ય વિહંગોને કરતો સાહ;
નવેલો પ્રકટે કોઈ નિનાદ. આજ..

(૫)

વીંજતાં વ્યોમ વિહંગનાં વૃન્દ,
આવતાં ઉર ધરતાં આનંદ;
મધુર કલકલનો કરી ઉચ્ચાર,
માનતાં અંતરથી ઉપકાર.

(૩૫)

ગોફુથી છૂટે કૈં ગોળા, પડતા આવી પાસ,
ઊડે ખનતાં વિકળ અચાનક, તીવ્ર પ્રકટતાં ત્રાસ.

અહો ! શો સ્વાર્થ ભર્યો સંસાર ?

વિધનમય શો જીવન વ્યાપાર ! આજ.

(૬)

હાંશભર કર્ષકનો પરિવાર,

લજ્જે શો ભાગ્ય તણો ભંડાર !

આપતાં શિર પ્રકટે આનંદ,

છોડશાં નાચે હજી સ્વચ્છંદ !

જીવન મરણ વિષે સમ વૃત્તિ, એજ વિમળ વૈરાગ્ય;

લક્ષણ એજ અમરના ઉરનું, સુંદર એ સદ્ભાગ્ય,

નહિ વૈભવમાં લેશ વિકાર,

નહિ લૂંટાતાં કલેશ લગાર. આજ.

(૭)

મસ્તકે રવિકર કેરો માર,

પાર્શ્વમાં અનિલ વહે અંગાર;

તાત ધરણીથી પ્રજળે પાય,

નહિ આશાને કાંઈ જણાય.

(૪૦)

સ્વર મધુરે સુંદરીઓ ગાતી, શ્રમવારણ સંગીત,
કૈંક કુસુમ ફલ ગ્રહવા કૂદે બાળક હરખી ચિત્ર,
વત્સ લડકીને લાગી જાય,
સાદ કરતી ગજો કૈં ગાય. આજ.

(૮)

બુલે ઝાળી કૈં અંબાડાળ,
સાંહિ મીઠી નિશ્ચ લે બાળ;
હિંચાળે પ્રેમલયો પવમાન,
તાપને રોકે તરૂનાં પાન.
ક્ષણ ક્ષણ કરતી તોય નિરીક્ષણ, કૈં કૈં દેતી કાન,
વ્યગ્ર સમી વત્સલ જનનીનાં, ધન્ય સુભગ સંતાન.
સર્વદા કુદરત જેને સહાય,
ઉણ વાયુ અને કયમ વાય ? આજ.

(૯)

શીત છાર્યામાં સંઘળો સાથ,
ગ્રહો સહલોજન કિરો સ્વાહ;
હૃદયનું અલિકને પિય પાય,
ચુષતી વદન વિલોકે માય.

કષ્ટિશ તણો ગિરિરાજ નિહાળી, આતુર ઉર હરખાય
 કેટિક કરથી વિતરણ કરતો, જોડે જલદ લઈ જાય.
 અન્યથી એ સુખ કેમ અપાય ?
 કોણ વસુધાવલ્લભ કહેવાય ?

આજ.

શ્રાવણ કૃં ૪, ૭૭

મેઠો

(લાવણી)

(ધન્ય હો ધન્યજ પુણ્ય પ્રદેશ-એ રાહ.)

(૧.)

ઉછળે જનસાગર. શો આજ
 ધીર ગંભીર કરતો ગાજ;
 પણ પણ તરલ તરંગે વધતો
 શું ત્યજશે મરજદ ?
 ઘોર ગંભીર કરતો ગાજ. ઉછળે. (ટેક)
 મળી માનવનાં યુથ અપાર,
 વીસરી જીવનના વ્યાપાર,
 અમરનો અનુભવવા આનંદ,
 કરે સર્વત્ર ખની સ્વચ્છંદ.

(४२)

सम गुण, शील, व्यसनना सज्ये, वर्गसमा वडेयाय,
अंधन मुक्ता अनी अंदी शां ज्यां त्यां हुसता जय.
मज्यां वनहेव तणां मडेमान,
लहे स्वागतनी भीठी लडाणु. विछणे.

(२)

कैक कुसुमो धरता करमांय,
मंजरी कोछ ग्रही हरभाय;
गुच्छ पल्लवना केनी पास,
कोछ उर सौरलनो उल्लास.
लवना कष्ट थकी लडकीने, जन सेवे वनवास,
आगतने उपहार अमूढो, अंतरनो आश्वास;
अहो ! शो स्नेह लयो सत्कार
करे वनहेवी अधिक उहार. विछणे.

(३)

रये रमणी मंडण कै रास.
त्यज गृह कार्य तणो सौ त्रास;
मध्यमां जेसाडी निज जाण,
हेडनो करती दुर्ग विशाण.

(૪૩)

આળસુકુંદ તણા પરિક્રમણે ગોપવધૂ શી ગાય !
ક્ષણ ક્ષણ ંહાલાં વહન વિલોકી, કૈંક રસે રેલાય.
હસ્ત ચરણેથી દેતી તાલ,
ગજવે વિસ્મિત ંયોમ વિશાળ. ઊછળે.

(૪)

ગાનમાં કૈંક થતાં મસ્તાન,
અહો ! પુરૂષો પણ ભૂલે લાન !
લૂંટવા રાસ તણા કૈં રંગ,
સ્પર્ધતા સુંદરીઓની સંગ !
દેહ તણું અભિમાન ત્યજ્યા વિણ, નહિ આનંદ પમાય,
એ સુંદર સિદ્ધાન્ત સમજતા, હિંચ લઈ હરખાય;
પાડતું કાનન શો પ્રતિઘોષ,
સૂચવે અંગિતનો સંતોષ. ઊછળે.

(૫)

મંડળી લજન તણી કો ઠાર,
રવે સ્વર મંજુલ રમ્ય સિતાર;
મધ્યમાં રણુઝણુતાં મંજુર,
મૃદંગે તાલ પડે ગંભીર.

(૪૪)

નરસ્વરમાં કેા ક્ષણ કોયલ શો. સુંદરી પુરે સાદ,
અંતરને અડકયા વિણુ અનહદ ઉપજાવે આહ્વાદ.
નાચતાં મસ્તક કૈં થઈ મસ્ત,
સમર્પે તાલ હજારો હસ્ત. ઊછળે.

(૬)

ભ્રમર શા કોઈ ફરે ચોપાસ,
મનોમકરંદ તણી ધરી આશ;
સ્નેહીનો સહજ થતાં સ યોગ,
પૂછતાં આતુર શાં આરોગ્ય.
વિપ્રયોગની તીવ્ર વ્યથાઓ, ઉરથી અગળી થાય
કૈંક સ્વજન સંદેશ સુધાપી સ્તિગ્ધ હૃદય સિંચાય.
ઉકેલે જીવન પ્રશ્ન અનેક,
વધે માનસસંબંધ વિશેષ. ઊછળે.

(૭)

માતની આંગળીને આધાર,
ફરે સ્વચ્છંદ સજેલાં બાળ;
ભીડમાં કેા જુદાં પડી જાય,
જહાવરાં શાં ઘડીમાં ગભરાય.

(૪૫)

વત્સવિષ્ણુડી ગાય સમી શી વ્યાકુળ દોડે માત !
કાટે સાદ, કલેવર કંચે, હૃદય કરે કલ્યાંતઃ-
પ્રણયનો શો અનિવાર્ય પ્રભાવ !
વિરહના ઉંડા શા ઉર ધાવ ! ઊછળે.

(૮)

ચડી એસે કેા તરૂની ડાળ,
મ્હાલતાં વનમંદિરને માળ,
હિંચતા કેઇ કરંતા ગાન,
રામ સેનાતું પ્રકટે ભાન.
ભયથી ચકિત વિહગ વસતીને, જો ! ઊડી ત્યજી જાય,
વનપશુઓ પણ ગુમ ગુહામાં શાં ભયભીત ભરાય !
અહો ! માનવ ગણુનો શો ત્રાસ !
વનેચરને પણ નહિ વિશ્વાસ ઊછળે.

(૯)

જોઇ એ જનતાનો અભ્યાસ,
ઉંચે આદિત્ય રહ્યો અકળાય;
ઉળ્લુ રશ્મિના દઇ આઘાત,
નસાડે સ્વેદભર્યો સંઘાત.

पणु धसती वाहणीओ वचमां, क्षणु क्षणु करती रुडाय,
 दिनकरने उरमांय दुणावी, छत्र समी हे छांय.

लेह नरनारीना उरमांय,
 द्विव्य सगे पणु शे हेभाय ! उछणे.

आवणु कृ० ११, ७७

प्रपा

(शाह्रव विक्रीडित)

हरे विश्व तणुा प्रपंच वसवा, ते दोष हरे वसे,
 वारंवार डणर डाय धसतो भातंड हरे हीसे;
 अंतस्ताप निवारती, विरयती शांति उरे सर्वहा,
 आ ऋष्या श्रमनी स्मृति हृदयने हेती पनोती प्रपा.

कापी पंच प्रलंण श्वास हृदये ने स्वेह अंगे लरी,
 कौपाविष्ट दिनेशना कर तणुा आघात उंडा सडी;
 आवे आतुर पन्थीओ, अवनवी आशा धरी अंतरे,
 शुं त्रासी गृहमेधिओ लव थडी आवी अरणुये वसे !

ये संतप्त तृषात पान्थ गणुने सत्कारती संभ्रमे,
 ने हेती निज निर्मला उर समुं आ नीर अन्या कुमे;

આવી શું જલદેવતા જગતની તૃણા કશી ટાળવા,
આપી જીવનદાન કે' હૃદયના સંતાપ સંહારવા.

ઘેરી યોગમથી અનેક પથિકો ઉભા ઉમંગે રહ્યા,
ગાહું પિંજર પિંડતું વિરચતા રોકી ચહે રાખવા;
મધ્યે આ મૃગખલિકા સમ રહી શી ખલિકા ઘૂમતી !
નાના ભાવ ભર્યા મનોરથ સમા કે' પાત્રને પૂરતી.

ભાંડી કે'ક અપત્રપા ઉર વસે ને દષ્ટિ નીચી નમે,
આછું કંપન વારિને વિતરતા હસ્તે રસીલું રમે;
પંથીનો દઠ દુર્ગ હા ! અનિલને રોકી રહ્યો દેખતાં,
વાત્સલ્યે કરતી શિરે વ્યંજન શી હીંચી તરૂની લતા !

કે' સન્તોષ તણા સ્વરી પથિકના ઝીલી ઉરે રાચતી,
ને ઉદ્દગાર અચિંત્ય આર્ત ઉરના કણે ધરી કંપતી;
કે' કે' પ્રશ્ન તણા મિતાક્ષરભર્યા એ ઉત્તરો આપતી.
મીઠી માનસવ્યગ્રતા મુખપરે દેખાઈ ક્યારે જતી.

ક્યારે પંથી તણા અનાગમનથી કે' સ્વાસ્થ્યને સેવતી
ઠ્ઠાલી ખાલસખી સમી કુસુમની સ્નેહે લતા સિંચતી;
વૃત્તિ કેવળ દાનની ઉછળતી જે ધન્ય ચિત્તે વસે,
તે સર્વ સ્થિતિમાં સમર્પણ કરી સંતોષ સેવી રહે.

શિરદોલનથી ભ્રમણા લજતી,
 ળની ચંચળ ચોઢણી ઊડી જતી;
 દઢ કેશકલાપ છુટી પડતો,
 કરી નર્તાન ભાવ નવા ભરતો.

નહિ ગ્રંથી શકે છુટી મોહતણી,
 ભ્રમ અંતરનો નહિ જાય હઠી;
 નહિ શોભન તો કહિ સત્વ જડે,
 કળરી અનુકંપતી એમ કહે !

શ્રમવારિ તણાં મૃદુ ળિંદુ કશાં,
 વદને ઝળકે શુચિ મૌકિતક શાં;
 અધરે નવલું સ્મિત કૈં પ્રકટે,
 શ્રમ ત્યાં શરમાઇ સુદ્ધર હઠે.

ઉર-શ્વાસ સુવેગ ભર્યો વધતાં,
 પરિણામ વિલોકન વૃત્તિ થતાં;
 કરથી રશના ઘડી દૂર કરી,
 વિરતી કંઈ સેવતી 'હાશ' વદી.

ગ્રહી અંચલ ચંચલ વસ્ત્ર વડે,
 મધુરાનિલને લજતી વ્યજને;

(૫૧)

ક્રૂરી બન્ધન કેશ તાણું કરતી.
પળમાં સઘળો શ્રમ સંહરતી.

સુતના સ્થિર દોલન પાસ જઈ,
હળવે હળવે કર પ્રેમ દઈ;
નિરખી મુખને બળ નવ્ય ધરી,
ક્રૂરી મન્થનકાર્યવિલીન થતી.

રવ મન્થનનો પલટાઈ જતાં,
કર મંદ પડી પડી શાંત થતાં;
દિશ પૂર્વ પરે દગ એક દઈ,
શ્રમનું કૃળ સાધતી સ્વસ્થ થઈ.

શ્રતિચિંતનના સુખસાર સમું,
કવિના કંઈ કોમળ કાવ્ય સમું;
પ્રણયી ઉરના શુચિ હાસ્ય સમું,
ગ્રહતી નવનીત કરે નવહું.

આવણુ કૃં ૩, ૭૭

પનઘટ

(શંકરાભરણુ)

આજ તટિની તણા પુણ્ય પનઘટ પરે,
 નગર કુલ નારીઓ નીર ભરતી;
 રમ્ય કલરવવતી, સ્મિત સુધા સિંચતી,
 હસિત સરિતા તણું હૃદય હરતી. આજ૦

રક્તિ જલપાત્રને વકે શિરપર ધરી,
 સખી તણે દ્વાર કેં સાન કરતી;
 વિવિધ અંબરવતી, વિવિધ ભૂષણુભરી,
 વિચરતી વિવિધ ઉર ભાવ ભજતી. આજ૦

હૃંરગત સખી તણી સંગતિ સાધવા,
 કેંક હરિણી તણું સરણુ સજતી;
 કેંક અનુધાવતા બાળને નિરખતાં,
 મંદતર વસલા ચરણુ ધરતી. આજ૦

નવલ નૂપુર તણા રમ્ય રણુકારથી,
 નભવિષે શબ્દ નવલો વિચરતી;
 આવતી આલિને કુટિલ દગ અર્પતાં,
 કેં ઉપાલંભ ઉરથી ઉચરતી. આજ૦

સ્તિગ્ધ સમુદાય અવલોકતાં આંગણે,
ધન્યતા અંતરે સરિત ધરતી;
શત વદન ચંદ્ર પ્રતિબિંબ હૃદયે ગ્રહી,
વિવિધ વીચિ સજે ંહાલ વધતી. આજઁ

લલિત લલના તણા સ્વલ્પ સંયોગનો,
નયનથી નાચતાં લહાવ લેતી;
વિશ્વના સકળ સત્કારને વીસરી,
દિવ્ય જીવન તણું દાન દેતી. આજઁ

લીડમાં કૈંક જલપાત્ર લેટી પડી,
ગહન કે રનેહનાં ગીત ગાતાં;
શીતતર સલિલના સ્પર્શને સેવતાં,
ઠાલતાં હૃદય પીચૂષ પીતાં. આજઁ

વિમળ મુખકમળના કાનને કીડવા,
જલહૃદયમાંહિ સવિતા છુપાતો;
ઊજળા અંશુથી વ્યથ વનિતા તણાં,
નયનનાં દ્વાર કરી બંધ દેતો. આજઁ

અનિલ અલંક સમે નિકટ ઉછળી રહ્યો,
અવનવાં અડપલાં કૈંક કરતો,

શિર થકી વસ્ત્રને સહજ સરકાવતો,
ભેદ નિજ દોષને દૂર ખસતો. આજ૦

લાજને લક્ષતી, આકળી ઉર થતી,
ઝટિતિ સર્વત્ર દગ એક દેતી;
હાસ્યને રોષના અજબ સંગમવતી,
ઊડતા વસનને ઓઠી લેતી. આજ૦

દ્વિવ્ય એ રસભર્યાં કીડને! દેખતાં,
તીર તરુઓ રહ્યાં હૃદય રાચી;
પળપળે ડાળીઓ સકળ ડોલાવતાં,
વ્યક્ત કરતાં નવો હર્ષ નાચી. આજ૦

દૂર તટનિકટ મનહરણુ મહિયર તણું,
કોઈ ઉર સહજ સંસ્મરણુ સેવે;
વિરહ ંહાલાં તણો અંતરે ઉહ્લવી,
નીરમાં નયનનાં નીર રેડે. આજ૦

સખી સખી સરિતને લેટવા ભુજ ભરી.
સ્નાન મિષ સંગતિ કૈંક સાધે;
ધવલ મૌકિતક સમાં જલકણો ઝીલતાં,
અંગ અન્યોન્ય ંહાલે વધાવે. આજ૦

વિવિધ વિસ્મયવતી હરિણીઓ હર્ષતી,
નયન, ઉર, લાવનું સામ્ય ભેતી,
દૂર જલપાનનું ભાન ભૂલી જતી,
કૂદતી ચિત્ત સહવાસ રહાતી. આજ૦

સદન સંભારતી સુતવિરક વિહ્વલા,
ભરિતભાજનગ્રથી પંથ પગતી;
ભાર ગૃહરાજ્યનો સતત શિર જે વસે,
વારિના ભારની કોણ ગણતી ? આજ૦

ઊડતા અહિં તહિં વૃક્ષના વાયસો,
ખેડતો ખેસીને નીર ખોટે;
સહજ નવસાધ્ય નિજ લાલને અવગણી,
ઔર્યમાં શક તણાં ચિત્ત ચોટે. આજ૦

કેંક આણચિંતવ્યા ભય થકી કંપનું,
ભેદ ઉર, હરખતા ભય ઊડી;
નિકુરતર હૃદયમાં જેહ નહિ હોય તે,
કાક ઉરમાંય કારણ કયાંથી ? આજ૦

કલશ નહાનાં ધરી મસ્તકે કન્યકા,
જનનીનું અનુકરણ ભય કરતી;

સુભગ સંસાર શાળા તણા સેવને,
પ્રથમ ગૃહરાજ્યનો પાઠ લખતી. આજ૦

યૂથ અળગું કરી શેરીએ સંચરી,
નિકટ નિજ સહનમાં લીન થાતી;
શી જગતપાવની ભવ્ય ભાગીરથી,
શતમુખે સિંધુહૃદયે સમાતી. આજ૦

વૈશાખ કૃ૦ ૬, ૭૯

પ્રોક્ષણ

(શંકરાભરણુ.)

આજ તોરણુ તળે વરવધૂવેશમાં,
રસભયુ" નવલ કેા યુગલ રાજે;
રમ્ય ગૃહરાજ્ય મંદિર વિષે પેસવા,
માતની અનુમતિ હૃદય માગે. આજ. (ટેક)

સહજ સંભ્રમભરી, ચપલ ચપલા સમી,
ઉઠતી જતી બની હર્ષ-ઘેલી,
સવ્ય અપસવ્ય નહિ વસ્ત્ર સમજી શકે,
સ્થાન ભૂષણુ તણું જાય ભૂલી.

આજ.

વિવિધ કૈં વસ્તુને અડકતી, ત્યાગતી,
કૈંક પરિજન પરે રોષ કરતી;
વાગતી ઠેસ, પડતી હસી ઊઠતી.
ધરણીના સ્પર્શ વિણ ચરણ ધરતી.

મધુર પરિહસિત સખી વૃન્દની રહાયથી,
સમય કૈં વીતતાં સજ્જ થાતી;
પ્રોક્ષણ મિષે, વિમળ કુળદીપને,
નિરખવા દીપ લઈ હસ્ત જાતી.

આજ.

કૃષ્ણ-રૂકિમણી સમું, રામ-સીતા સમું,
ઈન્દ્ર ને શચી સમું મિથુન મોંઘું;
નયનને ઠારવા, હૃદયને રેલવા,
સહન શોભાવવા આવી ઉભું.

આજ.

ઉડુતાણા યુથ મહિં ચક્રિત ચંદા સમી,
ગીત મિષ હર્ષને વ્યકત કરતી;
ઉછળતાઉરવતી, વ્યગ્ર લોચનવતી,
મલપતી મંદ ગતિએ વિચરતી.

આજ.

હૃદય સુરતરૂતણી ડાળીએ ડાલતું,
નિમિષત્યજી નયન મુખ એ નિકાળે;

યંત્ર શા ચલિત કર માત્ર પોંખી રહ્યા,
હઠલયાં ચરણુ નહિ લેશ ચાલે.

આજ.

મધુર મુખ એજ દિન કૈંક દેખ્યું હતું,
આજનું વદન તો છેક જૂડું;
રસ નવે હૃદયમાં સંગ વરસી રહ્યા,
વિમળ વાત્સલ્ય તેમાંય ંહેતું.

આજ.

લવ્ય ભાવે ભયાં વિનયવશ વરવધૂ,
મીઠડી માયને પાય પડતાં;
એ નવા ભાગ્યના પ્રથમ અવલોકને,
જડ જગતનીય થઈ દૂર જડતા.

આજ.

કહલીના મૂલને માલતી વેલ્ય શી,
સુતવધૂ સ્પર્શતી ચરણુ નમતી;
હૃદયની, પ્રાણુની, પિયરના પ્રણયની,
નવલ જનની કને લેટ ધરતી.

આજ.

સુખદ એ શીતતર સ્પર્શને સેવતાં,
અજબ આંદોલ ઉરમાંહિ ઊઠે,
અવનવી ઉમિએ અંગમાં ઉછળતી,
પ્રણયપરવશ કરી કંઠ રોકે.

આજ.

(૫૯)

સ્નેહજલખિંદુઓ રોકતાં નવ રહે,
નમ્ર શિર માર્ગને સહજ ઠારે;
એજ આશીષ એ શબ્દ સ્વાગત તણા,
ઠંડાલ દે એ થકી શું વધારે ?

આજ.

પામી કૃતકૃત્યતા, દેખતી દિવ્યતા,
મધુર મહેમાનને માર્ગ દેતી;
સ્વજન-સમુદાયને નિરખતી પણ રહી,
આંખ તો એક એ યુગલ જોતી.

આજ.

આવણુ કૃત, ૨, ૭૭

પ્રવેશ

(હરિગીત)

એ નવલ ગૃહની દેહલી પર ચરણુ ધીરે ધારતી,
ને મંદ મંદ પદકંઠે નિજ દયિત પાછળ ચાલતી;
જોતી ચક્રિત ચંચલ નયનથી જગત સર્વ નવું નવું,
સુખ સ્વપ્ન એક વહી જતું ને અવર ઉદ્ભવ પામતું.
આ આસપાસ નવીન જનતું નિરખતી મંડળ મળ્યું,
અભિસિંચતું ઉરના રસે પ્રણયે ભર્યા પરિજન સમું;

સત્કારના કેં મધુર શબ્દો શ્રવણમાં સહસા પડે,
ને કેં નવલ સંબંધનાં સંબોધનો સંગે મળે.

કેં કેં તિમિર ને તેજથી અંજાઈ જતી આંખડી,
પરિચિત અપરિચિત શબ્દથી ભ્રમમાં જતી પળમાં પડી,
જાગતિ કે નિદ્રા તણું અનુમાન ઉર કરતી જતી,
ક્ષણ ક્ષણ પિયર ને પતિસહનના લેહને સંભારતી.

કુતુહલભર્યાં બહુ બાળકો ચોપાસ હા ! વિંટી વળ્યા !
નિજ ખડેન ને બાંધવ તણી શંકા ઘડીલર આપતાં;
આતુર થતું પળમાં હૃદય આલિંગવા ઉછળી જતું;
પળમાં કશાં સ્મરણે પ્રબળ નિઃશ્વાસ અટકી નાંખતું.

શાં નવલ જગનાં દ્વાર યુગપત્ ઉઘડી સઘળાં ગયાં ?
ને અવનવાં સંબંધીઓ સંભ્રમભર્યાં આવે ધર્યાં;
સમજાવવા સંબંધ શાં આકળાં અંતર થતાં,
પળ એકમાં પોથી નવેલી શીખવવા તલપી રહ્યાં.

કો વદનથી, કો વચનથી, કો ચરણથી, કો આલથી,
શંકા મધુરી માતની રમણી સહજ રચતી રહી;
સંસાર સુલલ સમુદ્ભવી રહી કેંક પ્રશ્નપરંપરા,
ને કેં મધુર પરિહાસ પણ અથડાય આવી કાનમાં.

पणविपण गमनागमन वनितावृन्दतुं वधतुं नतुं-
घेइं अरे ! घमसाणु डोमण हृदयमां ठरतुं नतुं;
स्वच्छंद रमती सारिका शुं आज पिंजरमां पडी,
वनमां विलसती भृगसुता शुं पुर विषे आवी यडी !

प्रस्वेदथी सिंने वपु ने डें हृदय क'पी रडे;
ठरना अनेरा लारथी आलस्य अंगे उह्लवे;
ओ घेन नवगार्डस्थितुं शुं यपलता चोरी गयुं ?
परवश करी वा पिंडने रगरग विषे रमतुं रहुं ?

पामी अनादर सरल शैशव ठर थकी अणगुं थयुं;
मृदु डास्यने, रसगानने, ठरलानने लथ शुं गयुं !
मथंती घडीलर उत्तरो डें उचित सहुने आपवा,
पणु लार सडळ समान ते रसना परे नव डाय कां ?

आ लव्य अंभरलार शुं सतत शरीरे धारवो ?
ने सर्वदा समुहाय आ रडेशे हृदयने इंधतो;
शिशुकाणना संगीतने अवकाश नडि मणशे डवे ?
लोणा हृदयमां ओ लयेा प्रकटी प्रतिक्षणु मुंअवे.

तोओ कुतूहल डें ननुं आश्रवास ठरने आपतुं-
श्रुत सुभ तणां स्वप्नेा रसिक हरे रडी दर्शावतुं;

અંકુર નવલ અલિલાષનો સહુ હૃદયભાર ભુલાવતો,
ને એક એ પ્રિય સ્વર સતત ઉરને સુધાથી સિંચતો.

શ્રાવણ કૃં ૧૪, ૭૭

સીમન્તની

(શંકરાભરણ)

ભવ્ય રસઝરણથી હૃદયને રેલતો,
આજ સીમન્તનો સમય શોભે;
નવલ એ ભાગ્યને ઝીલતાં કુલજનો,
વિકળ શાં હસિત ઉર સંગ ડોલે. ભવ્ય.

અજળ આલસ્યવશ શ્રમિત સીમન્તની,
જગતનાં નયન રહી એક રોકી,
વિવિધ કુલસુન્દરીવૃન્દ વેળનવતી,
અપરિચિત કૈંક આસ્વાદ લેતી. ભવ્ય.

ગહન ઘેને ભર્યાં પિહિત પળ પળ થતાં,
સભર અધઉઘડ્યાં નયન ફરતાં;
શું નવા સ્વપ્નને અંતરે સેવતાં,
કાર્ય અવલોકનું એ ન કરતાં. ભવ્ય.

रक्त मुष्कमल कं नवल रससिंघने,
अवनवी धवलता आज धारे;
उछणतां हृदयनी ललित लहरि लरी,
तोय मडिं रकितमा रम्य राजे. लव्य.

अरण्य आपत्यनुं हरण्य हणवे करी,
हरिणीओ वनतल्लुं शरण्य साद्रे;
करुण्य अंतरवती ककुलनी करिणीओ,
सभी समी निजगति शुं शीभावे? लव्य

हृदयगत मधुर के मुकुलने रक्षवा,
धारती लयलरी अरण्य धीरे;
के नवा जननीना जगतने लोछने,
शंकती आलती मंह आले. लव्य.

अशन पर, वसन पर, वहनना वचन पर,
तीव्रतर आज वैराग्य वाधे;
लावि के लविकनां सहज संतर्पण्ये,
जगतमुष्क छोडतुं हृदय राये. लव्य.

हृदय होहह कशा पणपणे पूरवा,
स्वजन तलसी रद्यां स्नेहलीनां;

કુંક અધવિકસતા વહનને નિરખતાં
વચન ઉર ઝીલવા વિકળ જેવાં. ભવ્ય.

કુટિલ કું કથનથી, સુખભર્યાં સ્મરણથી,
હૃદયની નિંદને ફર કરતી;
સ્નેહસિંદુરને પૂરતી સહિયરો,
સ્પર્ધાંતી રમ્ય સીમંત રચતી. ભવ્ય.

અમર અવની તણા અભિલષિત અતિથિને,
મન તણું મધુર આહ્વાન દેતાં;
પિતૃઉરમાંહિ પીયૂષને રેડતાં,
સંભ્રમે ગીત ગાતી સુહાતાં. ભવ્ય.

પદપદે નવલક્ષ્ણ પિયરનાં પામતી,
સહળ સંગીતનો વિષય ઘનતી;
અમિત અનુગામિની ભામિની સહિત શી,
પુણ્ય પ્રસ્તાવને પૂર્ણ કરતી. ભવ્ય.

સદનનો શિર થકી ભાર ઉતારતાં;
યાતૃજન હરખતાં હેલ્ય ઝીલી;
અવનવી અમલ આશીષ ઉચ્ચારતાં,
ચરણને સ્પર્શતા હસ્ત રોકી. ભવ્ય.

અનુજ શા દિયરની કુંકુમે લિંબતી,
અંગુલી ચાર ચોંટે કપાલે;
આવતો કોઈ અધિકાર દર્શાવતી,
શયિત શું હૃદયને એ જગાડે ? ભવ્ય.

હૃદયના રમ્ય ધબકારને નિરખતો,
રસભરી કલ્પના કૈંક કરતો;
આજનું એક પણ વદન અવલોકવા,
દૂર શો રમણ ઉરથી ઉછળતો ! ભવ્ય.

કુટિલ દગ ઉભયનાં કોઈ પણ મળી જતાં,
ગૂઢ શું હિંચતું હાસ્ય હૈયે,
નયનમાં, વદનમાં, અધરમાં ઉલટતું,
કહી જતું સુભગ સંદેશ કેં એ. ભવ્ય.

આજ ગુરૂજન તણી આશ પૂરણ થઈ,
આજ કુસુમિત બની વંશવેલી;
આજ કુલદેવતા હૃદય રીઝી-રહી,
આંગણે હર્ષની આજ હેલી. ભવ્ય.

પારણું

(શંકરાભરણ)

ધન્ય એ ક્ષય સુભગ સેવતી સુખલરી,
 પારણે ખાળ જનની ઝુલાવે;
 સ્નેહ શૃંગલ સમી દોરડી કર થડી,
 હરખતી અજબ હલકે હલાવે. ધન્ય.

મંદ નહિ, શીઘ્ર નહિ, લેશ કમભંગ નહિ,
 પરખતી હૃદય આંદોલ આપે;
 પ્રણય-પરવશ થતુ, લાન ભૂલી જતું,
 ઝુલાણા સંગ એ હૃદય ઝુલે. ધન્ય.

નહિ સુધા સ્વર્ગમાં, શૈત્ય શશીમાં નહિ,
 સુમનમાં સુરભિ નહિજે સુહાવે;
 એ સુધા, શૈત્ય, એ સુરભિને સેવતાં,
 અવનવા ઉમળકા અજબ આવે. ધન્ય.

ઘડીક હુલરાવતી, ઘડીક પંખાળતી,
 ચુંબને વહનપીયૂષ પીતી;
 ભેદ પરિતાપથી ઘડીક અકળાઇને,
 આંખતી હૃદયમાં પ્રેમ રોકી. ધન્ય.

कृष्णमुष्ण कम्पण शा डसित सुतवदनमां,
विस्मिता-नंद गृह्णिष्णी समाष्णी;
कोटि अक्षांडने, कोटि शशि सूर्यने,
कोटि कैवलयने रडी निहाणी. धन्य.

कोटि कर दिव्य दिनकर तणा यायती,
रपशनेो अकण आनंद लेवा;
लक्ष दोग्यन सुराधीशनां वांच्छती,
नयन लरी रम्य प्रति रोम लेवा. धन्य.

घाम ने शीतनी सतत शंका सञ्ज,
कैंक प्रति वस्त्रमां दोष लेती;
अेक अणगुं करी, अेक ओराठती;
हृदयमां तुष्टि नडि तोय थाती. धन्य.

सुष्णह संवेशना मिष्टतर मंत्र शां,
अवनवां गीत अगंश्रित गाती;
लावि अंवन तष्णी कैंक घटना घडी;
लांण उर दडाव पणमांय देती. धन्य.

तरणिना तीव्रतर तापने तोणती,
अनिलने कैं उपासंल देती;

વ્યથ કર ધૂનને જન્તુને વારતી,
ઊડતી રેણુને રોધ કરતી. ધન્ય.

સકળ સૃષ્ટિ વિષે શૂન્યતા વાંચીતી,
વિક્કગસ્વરશ્રવણથી ક્રોધ કરતી;
નાસતી નિંદને વિકળ શી વિનવતી,
કાર્યવશ મંદતર ચરણુ ધરતી. ધન્ય.

શયિત સુત જાણી ગૃહ કાર્યને સેવતાં,
શી ધરે સ્તેન શી સાવધાની !
પળપળે નિકટ જઈ વહન અવલોકતી,
ગુંજતી સકળ વચનીય છાની. ધન્ય.

ધન્ય એ ' વ્યથતા ', વંદ્ય એ ' વિવશતા ',
રમ્ય એ ' વિદ્ય ' સહુ કાર્ય માંડે;
પ્રણયનાં પાત્ર પણ કોઈ જાણે નહિ,
જનની સુખ એક જનનીજ જાણે. ધન્ય.

આવણુ શુ. ૧૫, ૭૭

પ્રયાણ

(વસંતતિલકા-અનુટુપ્પ.)

આશા અનેકવિધ અંતરમાં ધરીને,
ભાવિતણાં રૂચિર ચિત્ત કશાં ભરીને
સંતોષતા શકુનની કંઈ વાટ જોતો,
પ્રસ્થાન સજ્જ ગૃહદ્વાર યુવાન ઉભો.

વ્યાકુલ દ્રષ્ટિથી વેગે આપને અલોકતો,
ઘડીમાં ઊડતા ચિત્તે પન્થને દેખતો જતો.

થાગી વિષે વિવિધ મંગળ વસ્તુ સાજી,
ને માતની અનુમતિ તણી વાટ જોતી;
સંસાર શોક સુખ સંગતિથી અભાણી,
એ વીર પાસ પ્રણયેભરી ખડેન ઊભી.

વીંટાઈ સર્વ ંહાલાંઓ ઉભાં મૌન ધરી રહ્યાં,
વ્યોમના વજને શીર્ષે ઝીલવા સજ્જ શું થયાં.

નિઃશ્વાસ અંતર વિષે ભરતી હબરો,
આલોકતી સતત કંપ અપૂર્વ ઊંઠો;
સંભારી કૈંક સુરનાં ઉર નામ લેતી;
ઊભી સમીપ જનની જડ પુત્તલી શી.

અરેરે ! આખરે આવ્યો દિન એજ વિયોગનો !
ગયાં સંયોગનાં સહેજે વાસરીભૂત વત્સરો.

વાયુ તણી નિકટ ના કદીએ ધરેલો,
ને દષ્ટિથી પણ ન દૂર કદી કરેલો;
તે પ્રાણરૂપ સુત આજ વિદેશ જાય,
આઘાત એ સહન માતથી કેમ થાય ?

સખીના અંકમાં ક્યારે ના વિશ્વાસે ધર્યો હતો,
અબાણ્યા દૈવને હાથે અંતે એ આપવો પડ્યો !

હા ! પક્ષ પામી ખગશાવક વ્યોમવીઝે,
ચિંતા ભરી જનની આતુર પંથ દેખે;
દષ્ટિ થકી પણ યથાક્રમ દૂર જતાં,
આધાર જ્યાં હૃદય માત્ર વસે વિધાતા.

સુખ ને દુઃખનું દ્રંદ્ર દિનરાત સમું સદા-
સંયોગ સેવતા અંતે વિયોગો વેઠવા અહા !

કુંકું અમંગળ અરે ઉર માંહિ આવે,
આપત્તિઓ અમિત ઊડતી આસપાસે;
બહાલાં તણાં હૃદય જે ઘટના ઘડેછે,
તે સ્વપ્નમાંય રિપુને કદીએ ન આવે.

પરાયાં નેત્ર પન્થીને આવતાં અવલોકતાં,
શાણું એ સર્વની કૈં કૈં મળતી માત્ર સૂચના.

એ સાવધાન જન શીખ રહ્યાં શુભાવી,
ના આર્દ્રતા ઉર વિષે હતી લેશ આવી;
કાઠિન્ય શું ઘડી ઘડી ઉરનું ખતાવે;
તે સ્પર્ધતાં પ્રણય-નાટકને લખવે !

અતિ દૂર રહી ંહાલી દુઃખથી દશ્ય દેખતી,
ચોર શી દેહવલ્લીને વારંવાર છુપાવતી.

ઊડી જતા અટકતા અસુ કંઠમાંહે;
ને નેત્રનીર અવગુંઠનને લિંબવે,
સીતકાર સંકટ તણા શ્રમથી સમાવી;
સ્નેહાવલંબન વડે રહી માત્ર ઊભી.

બહાલાના એક કૈં મીઠા શબ્દને સુણવા અરે !
રોકતી સર્વ વૃત્તિને કર્ણ ઊંચા કરી રહે.

આડાં અનેક શઠ અભ્ર રમી રહ્યાથી,
ના ચંદ્રદર્શન કરી શક્તી ચકોરી,
ઉંચી થતી, ખદલતી, સ્થળ ભાન ભૂલી,
ને લાજ સંગ લડતી રડતી અધીરી.

દષ્ટિમાં દષ્ટિ હા અંતે એક વાર મળી શકી,
નેત્રમાં નીરથી ગોષ્ટિ એક વાર થઇ શકી

અંતે કરી તિલક, શ્રીકૃણ હસ્ત દેતી,
ઓવારણાં હૃદય કંપતી પહેન લેતી;
આશીષ-વૃષ્ટિ પળમાં પ્રકટી અનેરી,
ઝીલી રહ્યો વિનયથી શિરને નમાવી.

‘આવજે ભાઈ’ ની મીઠી ઉદ્ધિતઓ ઉદ્ભવી રહી,
તીવ્ર બાણ સમી તોએ ંહાલીને વિંધતી રહી !

સંચાર કાજ ચરણો તલપી રહેલાં,
આપી શકે હૃદય ના હનુએ અનુસા;
અંતે નવી કુલિશતા બળથી ધરીને,
સોપાનને ઉતરતો કંઈ કંપ સંગે.

અને એ નેત્રની શીળી અંચળા અમકી ગઈ,
અધીશ એકના ચિત્તે ંહાલથી વિરમી ગઈ.

पत्र लेखन

(वसंत तिलका)

द्वैः उत्तरो उचित शब्द वदे अशुने,
ते लेखनीय अहु वृत्त उरे धरीने;
व्यापार अन्य तन ने मन्ता त्यशुने,
शै अन्तर पत्र लभवा रमाणी पतिने.

आवेश पत्र प्रियने रुडमशु नवाने,
दृष्टि अमीप धरती करयी धरीने;
शै अशुने दृग कने इरीवार आग्या,
मन्ती अनेक करवा मन आय लाग्या.

કૈં ગોષ્ટિઓ અવનવી થઈ સામસામી,
કૈં કેલિયો રસભરી પ્રકટી વિરામી;
વંચાય પ્રેમપરિપૂર્ણ પુરાણ જેમાં,
શું પત્રલેખન તણું પછી કાર્ય એમાં ?

૫

કૈં ભૂત વત્સર નવો ધરી વેધ ઉભાં,
ના ભેદ કાલકૃત લેશ જણાય જોતાં;
કૈં ચિત્ર વિસ્મૃત ગયાં ઉઘડી ફરીને,
વીતી ગયો સમય દીર્ઘ સમાધિ માંહે.

૬

જાગી ગયું હૃદય કૈં મતિને અપાટે,
તો એ પ્રવૃત્તિ પડી પત્રની હાય સામે !
નિઃશ્વાસ કંપિત થતું ઉર કૈંક નાંખે,
ને સ્વેદની તનુપરે કંઈ ધાર ચાલે.

૭

કળે મળ્યો સમય તે પણ આમ વીત્યો,
ના એક અક્ષર ખરે ! હબ્બુએ લખાયો !
એ અક્ષરો કંઈક કામણથી ભરેલા,
વાંચું નહિ ફરી ધરી દગ પાસ હાવાં.

૮

ને લીધ સંભ્રમ થકી કર લેખિનીને,
કૈં પંક્તિઓ પ્રકટતી પડતી પરાણે;

રે ! વાંચતાં ઉચિત તો નહિ તે જણાય,
આવું અરે ! રમણને કહીએ લખાય ?

૬

ચિંતા થશે, હૃદય વા બળશે રસીલું,
સંબંધશૂન્ય વળી ભૂલથી આ લખેલું;
આ વૃત્ત તો પ્રથમ પત્ર વિષે જણાવ્યા,
એ રીત હા ! લિખિત પત્ર અનેક ફાટ્યા !

૧૦

થાકી ગયું હૃદય ના ફળ કાંઈ આવ્યું,
ફેંકી દઈ કલમ ને ત્યજી પૃષ્ઠ દીધું;
હા ! સર્વ કાર્ય શ્રમસાધ્ય કરી શકાય !
કિન્તુ ન પત્ર પ્રિયને ! કરથી લખાય !

૧૧

સાધાંત સાવધપણું ન સજી શકાય,
ત્યાં કેમ પત્ર પ્રિયનેા પરિપૂર્ણ થાય;
એવો ન સંયમ શકે ઉર આ સ્વીકારી,
કાઠિન્ય એ ન પ્રકટે હૃદયે કદાપિ.

૧૨

ભડી ન શું ઉર અરે ! પ્રિય પાસ જાય ?
ને એમ ઉત્તર ન પત્ર તણો અપાય ?
એવી કરી ન સ્થિતિ કાં ઉરની વિધાતા,
શી ખોટ આવી તુજને જતી એ કૃતિમાં

૧૩

તું સર્વને નહિ ભલે બળ એહ આપે,
સ્નેહી તણી પણ દયા ધરવી ઘટે છે;
તારા ન શું નિયમમાં અપવાદ એકે ?
આ કષ્ટનો અવધિ કાં દગથી ન દેખે ? ૧૪

રે ! સૂર્ય તું પણ કરે નહિ કામ માફ ?
આ માત્ર એકજ ભર્યા ભવમાં બતાવું;
તું ંયોમ મધ્ય વસતો પ્રિયને બુએછે,
તારા પ્રલંબ કર એ તનુને અડે છે. ૧૫

સંદેશ એક પ્રિયના કરમાંહિ દેતાં,
સૂર્ય ત્વ શું ઘટી જતું તુંજ કાંઈ ંહાલા !
ભૂંડા સમીરણ ! દયા તુજને ન આવે !
આ કલેશ અંતર તણો નહિ શું મટાડે ? ૧૬

તું શબ્દ સર્વ મુખના હૃદયે ગ્રહેછે,
ને અન્યના શ્રવણમાં સહજે ધરે છે;
તો કેંક દૂર પળતાં શ્રમ શો થવાનો ?
જા ! બાપુ ! જા ! ઝટ ભલો થઈ બ્રાત મારો ! ૧૭

રે ! હાય ! ઉત્તર કશો નહિ કોઈ આપે ?
હા ! રંકની જગતમાં પડી હોય કોને ?

કેાનું હવે શરણુ આ કૃતિ કાજ સેવું ?
કેાનું ગ્રહી હૃદય આ મુજ કાર્ય સાધું ?

૧૮

કલ્પાંત કૈંક કરતાં ઉર છેક થાક્યું,
ના સ્વાસ્થ્ય પત્ર લખતાં ફરી લેશ આન્ધું !
કંપે કલેવર, વધે ગભરાટ ભારી,
બાળા ઢળી ધરણીમાં રડતી બિચારી.

૧૯

ઔત્સુક્ય

(શંકરાભરણ)

સ્વર્ગસુખ સહનમાં સહજ વિસ્તારવા,
આજ પરદેશથી કાન્ત આવે;
જવલિત અંતર વિષે નવલ રસ રેડવા,
પ્રણયભર પત્ર પહેલાં પઠાવે—સ્વર્ગ.

સુભગ સંદેશથી શ્રવણ સંતોષતી,
માનતી સત્ય નહિ તોય વૃત્તિ;
લાજને પરહરિ સ્વજનને હર ઘડી,
પૂછતી શંકતી વિવિધ ંહાલી—સ્વર્ગ.

પોઠી પર્યાકમાં અકૂળ આળોટતી,
 નિહંયા નિહં ગઈ કયાંય નાશી;
 હૃદયમાં સંગ હૃદયેશનો સેવતાં;
 દૂર ખસતી સખી શી લજતી !—સ્વર્ગ.

વિરહની રજનીઓ કૈંક વીતી ગઈ,
 આજની રાત નહિ કેમ જાતી ?
 હાય ! ઇર્ષ્યા હશે અંતરે ઉપજતી,
 ભાવિની ભવ્યતા કાંઈ ભાળી—સ્વર્ગ.

શું રમે રાસ વૃન્દાવને વ્રજપતિ ?
 રાત ખટ માસની આજ કીધી ?
 કે સુધા અંદ્રના હૃદયની ઝીલતાં,
 ગમનનું ભાન ગઈ છેક ભૂલી ?—સ્વર્ગ.

નિત્ય ઊતાવળી, નયનથી નાચતી,
 આજ હસતી ઉષા કાં ન આવી ?
 શયનમાં શું કશાં સ્વપ્ન સેવી રહી ?
 સ્નિગ્ધ સ્વજને હશે રોકી રાખી ?—સ્વર્ગ.

ભાનુરથનું હશે ચક્ર ભાંગી પડ્યું,
 અગર ઊંચી ગયા અન્ધ થાકી;

કે મળ્યા અસુર કેા સમરને શોધતા,
કાં ગયેા અરુણ નભમાર્ગ ચૂકી-સ્વર્ગ.

દેાટિસંકલ્પ શંકાભયા કલ્પતી,
ધરુછતી તોય ત્યજવા પથારી
મધુર પરિહાસનો નવલ ભય પ્રકટતાં,
સેવતી શયન સંવ્યગ્ર પાછી-સ્વર્ગ.

કયાં લગી મૃદુ હૃદય ઘૈય ધારી શકે ?
નવ હઠે હાય ! રજની હઠીલી,
લાજને લાત દઇ, વિશ્વને વીસરી,
ઉઠતી અંત રલસે રસીલી-સ્વર્ગ.

પ્રહરતું કાર્ય ઘડીમાંય પૂરું કરે,
ઘડી તાણું કાર્ય પળમાં ઉકેલે;
અંચળા નવલ કેા અંગમાં અમકતી,
અરણુ ધળકારથી ધરણિ ધૂજે-સ્વર્ગ.

હર્ષ-ગોપન કંઈ યત્નથી કરી રહી,
કયાં લગી છત્ર રવિને છુપાવે ?
નયનમાં અજળ કેા તેજ નાચી રહ્યું,
હૃદય ભપકી રહ્યું નવ્ય ભાવે-સ્વર્ગ

રોમરોમે નવું હાસ્ય હિંચી રહું;
લાવિ સંસ્પર્શના સ્વપ્ન સેવી,
જોઈ સખી વૃન્દને વહન સંતાડતી,
તોય રહી કૈંક પરિહાસ પામી-સ્વર્ગ.

શરીર તો સદનતું કાર્ય સાધી રહું,
હૃદય દોડી ગયું દયિત સામે;
શ્રવણ શેરી તણા શબ્દને સાંભળે,
પળપળે નયન ગૃહદાર દેખે—સ્વર્ગ.

વાહનો સકળ નિજ ઘર ભણી આવતાં,
ચરણુરવ સર્વ પ્રિયનાં પ્રમાણે;
આવતા સ્વર વિષે એજ સંભાવના,
એજ કારણ દીસે દાર ખુલે—સ્વર્ગ.

મિલનમાં નવ વસે મીઠડી જે મળા,
અનુભવે હૃદય તે રાહ જોતું;
સ્મરણુનો સ્વાદ નહિ સ્વલ્પ સહવાસમાં,
સુખ થકી સુખ તણું સ્વપ્ન ઉંચું—સ્વર્ગ.

(૮૧)

દર્શન

(હરિણી)

કંઈ સમયથી જોતું રોતું રહ્યું ઉર વાટકી,
પથ નિરખતું ંહાલા કેરો ઘડી ગગને ચડી;
કંઈ-કંઈ ગયાં પાસે આવી વૃથા વહી વાહનો,
સ્વર પણ ઠગી હા ! હૈયાને અનેક ગયા અહો !

ઉચિત સમયે સિદ્ધિ નિત્યે હશે થતી કાર્યની
પણ અધીરતા ના વિશ્વાસે રહી શકતી કદી;
પ્રકૃતિ જનની પૂરે ઇચ્છા યદિ ઉર જન્મતાં,
અમર રસ તો ના એ ઉંચો શકે વસી વિશ્વમાં.

અલગ ઉરથી મૂકી આશા રહી-રહી આખરે,
હત હૃદયની બાળા સેવે ફરી ગૃહકાર્યને;
કંઈક સમયે આ એચિંતા સ્વરો પ્રકટી પડયા,
સદન મધુરા શા સત્કારો ઘડી ગજવી રહ્યા !

કંઈ કુશળનાં પ્રશ્નો કેરી અપૂર્વ પરંપરા,
મન મુંઝવતી આગતુનું રહી પણ એકમાં;
હૃદય ધસતું એ જોવાને અચાનક કમ્પતું,
પણ અટકતું અન્તે ઊંડું વધૂત્વ વિચારતું.

વદન વિમળું એ ંહાલાતું ! અહો પ્રિય સાદ એ !
 પ્રણય ઝરતું હા ! એ હૈયું અચાનક ઊછળે;
 કંઈ સ્વજનના પ્રશ્નો કેરા સમુત્તર આપતું,
 પણ વિકળ શું ઊડી-ઊડી જતું-સ્થિર ના થતું.

અપણ નયનો આ ચોપાસે દીસે ભટકી રહ્યાં,
 તિમિર મહિં એ ઊંડા-ઊંડા જતાં કંઈ શોધતાં;
 ક્ષણ સુલગ હા ! દીઠી અન્તે પ્રિયા પ્રણયે ભરી,
 કુશળ નિરખી એહું હેહું કરી સ્થિરતા ધરી.

પણ નયનને તૃપ્તિ તોએ હજી ન મળી શકી,
 પળ-પળ જતાં દોડી-દોડી વળી વધુ લોભથી,
 પ્રણય બળથી એને અન્તે અભીષ્ટ મળ્યું ખરે !
 રસ વસતાં ચારે હા ! એ રહ્યાં નવ તાંડવે.

વિનિમય કરીને ને હૈયાનો થયો દગતારથી,
 અજબ રસમાં રૂપ્યાં બન્ને વ્યથા સહુ વીસરી;
 કંઈક રસના સન્દેશો ને યથોચિત ઉત્તરો;
 અપણ-અપણા લેતી-દેતી રહી પળમાં અહો !

સ્વજન સઘળાં છો વિંટીને કરે ચિર ભાષણો,
 નિકટ રહીને, સ્પર્શીને વા ઉરે હરખાય છો !

પણ હૃદય એ દૂરથી જે મહારસ મેળવે,
નહિ મળી શકે તે યત્નેથી કદી ઉર અન્યને.

આવણુ કૃ. ૧૨, ૫૭

બાલ્ય સ્મરણ

(ગરખી)

આધવહ સંદેશો કહેજે—એ રાહ

નહિ ભૂલે ઉર ખાલ્ય તણો આનંદ એ !

જીવનના સહુ ' ભોગ ' ભલે ભૂલાય ને;

અંતરનું ઊંડાણ ભરી ઉછળી રહ્યો

ધન્ય વિષળમાં ઝાંખી હજીએ થાય જે—નહિ.

દિવ્ય ઉષા એ વાસરની વિકસી હતી,

જીવનનું મંગલમય એ મંડાણ જે;

ભવ-કાનનમાં ક્યારી એજ ગુલાબની,

વિષવર્ષાણમાં એજ સુધાની લ્હાણુ જે—નહિ.

અક્ષય પાત્ર હતું કરમાં વસતું સહા,

શિર પર શીતળ છત્ર તણી કૈ છાંય જે

વત્સલ દષ્ટિ વિશ્વ સકળ વરસી રહ્યું,
અણુમાગી આશીષ અમિત ઉલરાય ને—નહિ

વેર પ્રણયનો ભેદ નહિ ઉરમાં વસ્યો,
નિજ પરતું ભીષણુ નહિ ક્યારે ભાન ને;
આશા ફેરો અનલ ઉરે નહિ ઊઠતો,
શીતળ ંહેતું અનુપમ જ્યાં અજ્ઞાન ને—નહિ.

નહાતું જગત્ હતું અમ કીડન કારણે,
નહાના મધુર મનોરથ મનમાં માય ને;
નહાનકડો વ્યવહાર અમારા વિશ્વનો,
નહાનકડા ઉડ્યને આલ ઝલાય ને—નહિ.

જીવનનું કર્તવ્ય હતું બસ ' ખેલવું; '
અંતરને એ એક હતો અધિકાર ને;
માતપિતાની વિસ્મૃતિ એ વિષયે હતી,
દુનિયાની તો હોય કશી દરકાર ને—નહિ.

તનુ-પોષણ તો કેવળ જનની કારણે,
એમાં પણ નહિ અંતરને અવકાશ ને;
મીઠી નિંદ નિકટ વસતી માતા સમી,
એ અંતરનો અજબ હતો આશ્વાસ ને—નહિ.

શીતાતપ નહિ અંતરને અડકી શકે,
વિધિ પણ મીઠું વરસે ંહાલ સદાય જો;
જલદ તણું શર ઉર ઉઘાડે ઝીલતાં,
ભવ્ય સુભટની લહાણ કશી લેવાય જો—નહિ.

સુખ-સંકટના સમય સકળ સંસારના,
માનવનાં એ કીડન માત્ર મનાય જો;
મૃત્યુ એ પણ 'દશ્ય' હતું મનને કથું,
ઊંડા નહિ આઘાત દિસે એમાંય જો—નહિ.

વૃક્ષ તણા ઉન્નત વિટપેથી ઝૂલતાં,
પડવામાં પણ કાંઈ અજળ ઉલ્લાસ જો;
રડવું કેવળ દોષ બધા વિસરાવવા,
આમ હૃદયમાં ઉલ્લાસ આધાસ જો—નહિ.

ઉંચે ઉંચાં તરૂંઓ નસને થોલતાં,
સહેતાં કૈ કૈ અંતરના આઘાત જો;
નીચે લીલાં ડોલતાં તૃણ-ખાળડો,
એજ દશા ને એજ અમારી જાત જો—નહિ.

વાતા વિધવિધ વેગ ભર્યા વંદોળીઆ,
ક્યારે પડતા કપરા કંક કુઠાર જો;

(૮૬)

પણ અમ અંતર એ જરીએ નવ જાણતાં,
એ સંકષ્ટ હતાં અમ જગની ખડાર જો—નહિ.

તરવરતા નલમાં તેજોમય તારલા,
ઉપવનમાં કુસુમોનો મધુર વિકાસ જો;
ખાળ-વિહંગ કે કિલકિલ કરતાં ઊડતાં,
એજ અમારા અંતરનો આલાસ જો—નહિ.

વીતી એ અમકાર ગયો અપલા તણો,
સુખનાં સ્વપ્ન ભર્યો વીત્યો સંવેશજો,
ઊઠી ગઈ એ જીવનભરની ' ધન્યતા '
ઊરમાં કેવળ સ્મરણ વસે અવશેષ જો.
નહિ ભૂલે ઊર ખાલ્ય તણો આનંદ એ.
શ્રાવણ કૃં ૧, ૭૭

વૈધવ્ય

(ગરખી)

(ઝોધવજી સદેશો કહેજો સ્થામને-એ રાહ)

એ અણધટતી ઘટના કેાણ ગચું ઘડી ?
કેાણે કીધો નન્દનવનનો નાશ જો ?

કોણે એ રસસાગર સહસા સૂકવ્યો !
કમલ-કલિમાં કૂંક્યો હાથ ! હુતાશ ને.
એ અણુઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ? (ટેક)

અમૃતવર્ષાણુ અન્તરનાં અટકાવતાં,
કોણે એ જીવનમાં રેડયું ઝેર ને ?
સુન્દરતાનો શત્રુ કોણે ણની રહ્યો ?
કોણે કીધો કોમળતા પર કેર ને ?
એ અણુઘટતી ઘટના કોણે ગયું ગડી ?

કોણે એ કંકણ પર કરવત વાપ્યાં ?
કોણે લૂંચ્યો ચન્દ્રક લાલ લલાટ ને ?
રેશમ શા એ કોમળ કેશ વિદારતાં,
કેમ હણ્યા એ નહિ નિર્દય હાથ ને ?
એ અણુઘટતી ઘટના કોણે ગયું ઘડી ?

ચીરી કોણે ચૂચવતી એ ચુંદડી ?
કોણે ઝડપ્યા ઝાંઝરના ઝણકાર ને ?
કોણે અળતો એ પદ્મી અળગો કર્યો ?
હિંચત હૈયે તોડ્યો નવસર હાર ને ?
એ અણુઘટતી ઘટના કોણે ગયું ઘડી ?

અમરભવનની ભેટી સહજ અટારીઓ,
 અન્ધ કરી એ કોણે ઉજ્જવલ આંખ ભે ?
 અચ્છરને ઉર આશ ભરીને ઊડતાં,
 કોણે તોડી પંખાણી કેરી પાંખ ભે ?
 એ અણુઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ?

કાલ્ય હતી હરણી એ કાનન કૂંટતી,
 ગિરિનિર્ઝરનાં પીતી નિર્મળ નીર ભે ?
 કોણે બાંધી આજ ખટકતી ખૂણમાં ?
 ધૂજન્તીને કેમ રહે ઉર ધીર ભે ?
 એ અણુઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ?

એ આકન્દ હશે નહિ શું ઉરને અડયાં ?
 નહિ ભેયાં શું નયન થકી નિઃસ્વાસ ભે ?
 એ કરગરતાં વેણુ પડયાં નહિ કાનમાં ?
 ઉજ્જડ બનતો અવલોક્યો ન અવાસ ભે ?
 એ અણુઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ?

સુરસરિતાનાં શીતળ જળને ઓલતાં,
 હૃદય ભરીને રમતાં પળ-પળ રાસ ભે;
 હાય ! રખડતી મૂકી રણમાં રાંકડી,
 વેઠે અંતર કેમ વિકટ એ વાસ ભે ?
 એ અણુઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ?

કોણ હરે આંસુડાં બળતી આંખનાં ?
કોણ હવે દે અણમાગ્યો આસ્વાસ ને ?
કોણ ગ્રહે એ ખૂડત ઉરની ખાંદ્રડી ?
કોણ ઉકેલે અન્તરના અભિલાષ ને ?
એ અણઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ?

બળતાં ને ટળવળતાં બાળક ખંડાવરાં,
કોણે એની છેદી શીતળ છાંય ને ?
બન્ધ કર્યાં ' આપુ' નાં રસભર ખોલણાં,
લાલનમાંથે ઘોર લગાડી દહાય ને,
એ અણઘટતી ઘટના કોણ ગયું ઘડી ?

વૈશાખ કૃં ૧, ૭૮

રાકુન

(વસન્ત તિલકા.)

સંકોચ કાં હૃદયમાં ધરે ખંડેન મારી !
શાને રહે શરમથી સહસ્રા છુપાતી !
પ્રસ્તાવ મંગળ ગૃહાગત આ નિહાળી,
વૈધવ્યના સ્મરણથી ક્યમ જાય નાસી !

તારા સમાન અહિં કોણુ પવિત્ર ધીબુ ?
 માફ અહુનિશ સુમંગળ ઇચ્છનાઈ !
 આંદોલનો અમળ આ ઉરનાં અમૂલાં,
 કયાં ભેઉં લવ્યતમ ભાવ થકી ભરેલાં ?

કયાં અન્યની પ્રણયપૂરિત દિવ્ય દષ્ટિ !
 કયાં સર્વ તાપ હરતી શુચિ વેણુવૃષ્ટિ ?
 ને અંતરાય સહુ અંતરથી હરંતી,
 સર્વાંગ શીતળ સુકોમળ સૌમ્ય વૃત્તિ !

નિષ્કામ જે હૃદય સંયમથી સુહાતું,
 સંસારના વિષ થકી અળગું રહેતું;
 ને શુદ્ધ કુંદન સમું મલમુક્ત મોંઘું,
 સિદ્ધિ તણા પુનિત પંથ પરે ચડેલું.

કેં કિલ્ખિષો પળપળે કરી દગ્ધ દેતું,
 નૈસર્ગિકી સતત નિર્મળતા વહેતું,
 જીતી વિકાર સહુ જીવનના ગયેલું,
 તે દૂર આજ દિલ કેમ કરી શકું હું ?

જે વિશ્વના વિષયને કમથી વહે છે,
 ને ડુખતાં ભવમહાભૂવમાં ભમે છે;

કેં કેં કુતકં દિનરાત ક્યાં કરે છે,
માખાલરી મલિનતા હસીને લજે છે.

એ અંતરે અહહ ! મંગલયોગ્ય માતું,
ને તે સમાન પણ અંતર નહોય તારું !
અન્યાય એ જગતનો ન સહી શકાય;
ને એ અસત્ય ઉરથી ન થહી શકાય.

નિંદી રહે જન લલે તુજ આ સ્થિતિને,
એ વિશ્વની વિષમતા ઉર આ ન માને;
તારા સદા શકુન અંતરમાંય ઇચ્છું,
ને આશીષો અમલ એ ઉરની જ યાયું.

ઓવારણામિષ કરો શિરને સ્પર્શતા,
રહેજે પવિત્ર તનુને ઉરને કરંતા;
એ નિર્માણા વદનને નજરે નિહાળું,
નિર્વિદ્ધન સર્વ મુજ મંગલકાર્ય સાધું.

પ્રારંભ પૂજ્ય સમન્નું કુલદેવતા શી,
ગંગાસમી સકળ વિશ્વવિકાર ધોતી;
આવે લલે હૃદય હર્ષલયાં હજારો,
ન્યારો પરંતુ ઉર ઉજ્જવલ હર્ષ તારો.

ખીલી રહો હૃદય પંકજ પૂર્ણ તારું,
રીઝી પવિત્ર શત પાંખડીએ પનોતું;
એની સદૈવ સુરભિ ભવને ભરાજો;
દુર્ગન્ધ સર્વ ઉર સેવતી દૂર થાજો !

ભાદ્રપદ શુ. ૪ ૭૭.

દીવાદાંડીનો રક્ષક

(શિખરિણી)

તરંગો વૃત્તિના રજતમય કૈં કૈં વિરચતો,
અક્ષાળી આનંદે નિકટ જલધિ નૃત્ય કરતો;
અને શીળા સ્પર્શે મધુરતર આસ્વાસ ઉરનો,
દયાથી દેવાને અનિલ પણુ શો આતુર થતો !

વસી વ્યોમે પેલો જલહ કરતો ગર્જન ધડી,
સદાનું એ સૂતું હૃદય ભરી દેવા રવ થકી;
હસંતા તારા ને શશધર કરે હાસ્ય હળવે,
કરે ચત્નો કોટિ ઉર રીઝવવા એ પળપળે,

પરંતુ ના એકે અસર ઉરને કૈં કરી શકે,
નિવારી નિઃસ્વાસો સહજ પણુ શાંતિ દંધ શકે;

વિયોગી ંહાલાનો ચિર વિરહ અંગે અનલ શો,
બુઝાવી દેવાને નથી હૃદયનો મેઘ મળતો.

ઘડીમાં એ ઘેલો રૂદન હૃદયે કુંક કરતો,
ઘડીમાં ઉચ્છ્વાસે અજબ ઉર-ઉડીન રચતો;
ઘડીમાં ચોપાસે નજર કરતો આતુર થતો,
ઘડી મીંચી આંખો જડ સમ રહે ધ્યાન ધરતો.

ત્યજએલો શુ' એ વિષમ અપરાધે જગતથી,
ઉપેક્ષા પામ્યો વા કઠિન મનના માનવ તણી;
હશે ફેંકી દીધો જનનવસુધાએ કર ધરી,
કવિ કે યોગી શુ' વિરહ રસ પીતો અહિં રહી !

હશે કૈ' કૈ' તર્કો જરૂર ઉર એને ઉછળતા,
પળાંતે હારીને જલલહરિ શા નિષ્કૂળ જતા,
કદી કે'વા જેવા ઉચિત ઉર ઉદ્ગાર ઉછળે,
અને દેહે આવી શરમ ધરી સેવે શમનને.

કદી ભીને હૈયે પ્રણયભર સંગીત પ્રકટે,
મહા યત્ને ઊંડું મથન કરવાથી મુખ વસે,
ભળે ત્યાં તો ભૂંડા સ્વર રૂદનના સત્વર ચડી,
અરે ! પૂરી એકે કદી પણ શકે ના થઈ કડી.

(૯૬)

મ્હેમાન

(ગરબી)

(ઓધવજી સંદેશો કહેજો—એ રાહ)

વસમાં એ ંહાલાનાં પંથ વળામણાં,
જૂઠાં પડતાં જીવ જશે કે જાય જો;
રડતું ને ટળવળતું અંતર રોકવા,
તો પણ વહવી હસતાં વેણુવિદાય જો—વસમાં.

નહિ જોવાનો અંતે સમય નિહાળવો,
થંભાવીને નયન ભરાતાં નીર જો;
નહિ ગણવી એ માનસ હણુતી મૂર્છના,
સાવધ કરવું પરવશ તોય શરીર જો—વસમાં.

એ અન્ધારી અંબર ભરતી આવતી,
એ ધગધગતા અંતરના ધમકાર જો;
સાણુસણુતા એ શૂલ સમોવડ શેરડા,
જગમાં એનો કેાણુ જડે જોનાર જો—વસમાં.

કંપિત શિરનાં એહ નમન ઉર વિંધતાં,
એ અધર્મીચી આંખતણુ અણુસારજો;

એ આણુગમતું લેદ ભરંતું “ આવજો ”,
ને એવા કૈં માનવના આચાર જો—વસમાં.

પાછાં કરતાં ચરણ ગતિ ચૂકી જતાં,
શૂન્ય હૃદય ને શૂન્ય વદન વ્યાપાર જો;
પળપળ વળતી એ અધભૂખી આંખડી,
શૂન્ય સરીખાં શ્રવણ સુણે સંચાર જો—વસમાં.

એજ નગર ને એજ સદન, એ આંગણું,
સુખનાં સાધન એજ પડયાં ચોપાસજો;
પણ સહુમાંથી “ કૈંક ” દીસે ઊંડી ગયું,
કેઇ અજાણ્યો આજ ગયો ઉદલાસ જો—વસમાં.

આજ નથી એ તરૂઓ નિર્ભય નાયતાં;
આજ નથી એ ગાતાં વ્યોમવિહંગ જો;
વનકુસુમો પણ નહિ હસતાં કે હિંચતાં,
આજ નથી એ સૌરભ એને અંગ જો—વસમાં.

આંગણુ ઝાંખો આજ ખળે નલદીવડો,
અનિલ ઉરે પણ ઊંડો કૈં સંદેશ જો;
દિગ્વનિતાનાં દીસે વદન દયામણાં,
વસુમતીનો પણ કૈંક અધૂરો વેશ જો—વસમાં.

(૯૮)

એ મહેમાન હશે કાં આંગણુ આવતાં ?
લૂંટી લેતાં રસની દહને લહાણુ ને;
અંબરગુલે એય ચડી શાં ગુલવાં ?
પડતાં પહેલાં જય પલકમાં પ્રાણુ ને—વસમાં.

સંતાપે એ સ્થળ સ્થળનાં સંભારણાં,
લડકાવે કે લવનભર્યાં ભણુકાર ને;
એક ઘડી વરસ્યો એ મીઠો મેહુલો;
તપવાનાં દિનરજની હાય ! હજાર ને—વસમાં.

વૈશાખ કૃ. ૧૨, ૭૮

બાલાવસાન

(શિખરિણી)

મહા શોકે કાળી નિકટ નિરખે સ્તબ્ધ રજની
અને ખહીતો ખહીતો અનિલ અવલોકે અહિં તહિં;
રહ્યો કંપી કાળું હૃદય કરતો દીપક દીસે,
પડી આંખા આંખા ગગનતલના તારક બુએ.

રહ્યાં વીંટી પાસે પરિજન સહુ મૌન ભજતાં;
મથંતાં મૃત્યુની પળવિપળ ચેષ્ટા નિરખતાં;

પડયું હા ! પર્યંકે પરવશ સમું બાળક અહિં,
લસંતી લીલાઓ હૃદય હરતી સૌ પરહરી.

ઘડી એકે રે'તા કર ચરણ ના શાંત કદિએ,
અને મીઠી વાણી પ્રણય પ્રકટંતી પણપણે;
અરેરે ! અત્યારે અબળ બનીને તે તરફડે,
અકાળે ઓચિંતું કુસુમ કરમાતું કળકળે.

નમેરા મૃત્યુના ઉર નખર વાગે ઘડી ઘડી,
અને કંપી ઊઠે રૂદનબળ રે'તાં નહિ જરી;
રહ્યાં પાસે તેઓ સ્વજન ન કરી સહાય શકતાં,
હઠે ના, ચૂકે ના, કઠિન કૃતિ એ કાળ કરતાં.

હબરો તર્કોથી અધિક ઉર ઊંડી ઉભરતી,
બુએ પાસે બેસી અગતિક સમી આર્ત જનની;
ગ્રહી રાખે ઘેલી નિધન કરમાંહે નહિ જવા,
ચહે ઊડી બતા મૃદુ હૃદયનું રક્ષણ થવાં.

અરે ! દષ્ટિ સામે મરણ ઉર શુંએ લઇ જશે ?
અને જોતું જોતું હૃદય મુજ રોતું રહી જશે ?
ઉપાયો સૃષ્ટિમાં લય સકળ કેરા જન બુએ,
અરેરે ! શું એકે મુજ હૃદય કાળે નહિ મળે.

મથે ભોળું હૈયું ઘડીક કરવા પ્રાણપલટો,
અને આયુ દેવા ઉર ઉછળતું આકુળ અહો !
હબરો દેવોતું સ્મરણ સહસા કેં કરી રહી,
કશું એને કે'વા ઉપરત સગાંને કહી રહી !

ઘડી ભેતાં ંહાલું વદન કંઈ આશા ઉર વધે,
નિરાશાતું પાછું કુલિશ ઉરતું કર્તાન કરે;
કરી થાકી કેં કેં સમવિષમ પ્રશ્નો સ્વજનને,
ઉપાલભો આપે જડ બની ગયેલા દ્યુતિને.

કયાં કેં કેં કાર્યો નિજ હિત ઉવેષી જગતનાં,
સુખે ને સંકળે સહુજન સમીપે રહી સદા;
નહિ કેા અત્યારે સુત-હૃદયતું રક્ષણ કરે,
અરે ! આ એકાકી ભય સદય થૈ કેા નવ હરે !

ગ્રહી રાખેને કેા કુડકુડ થતા આ હૃદયને,
હઠાડોને ચત્ને નક્કટ બનતા આ નિધનને;
ભલે લૂંટી લેલે સહુ વિભવ સંગે સદનને,
ભલે સોંપી દો એ કઠિન કરમાં સત્વર મને !

બધીરા આકંઠો વ્યથિત ઉરના જાય વધતા,
અને મૃત્યુના એ કર અધિક વેગે ઉપડતા;

थता विद्यानीया समय समञ्ज है परिजनों,
निहाणे शुं छेदो कठिन इटके काण-करना !

अपूके डा ! ज्योति वदन पर हरे विचरवा,
पदी धीमो धीमो सडज शमते श्वास सडसा;
रडी दृष्टि के ना रडी जगतनी संशय लरी,
गयो विदी अंते हृदय कुमणुं काण अडपी.

आवणु वद ३०, ७७

पुत्रविरह

(हरिणी)

स्व पर जनथी विंटाअेळुं छतां उर अेळुं;
विविध करतुं संलापोने सदा रडतुं रहुं;
जगत निरणे जगतिं ने उरे दंड मूर्च्छना,
सुतविरडनी माता वेठे अडो ! वसमी व्यथा.

धमणु सरणी निःश्वासेने निरंतर नाभती,
सतत धरमां धूमी रे'ती जनी अहु जडावरी,
जल नयननां वर्षा वेगे जतां सडसा सरी,
इम सदनना व्यापारेनो रहे हृदये नडि.

નિકટ અથવા દૂરે કોઈ શિશુસ્વર સાંભળે,
બ્રમિત સરખી હૈયાસૂની અરે ! ગ્રહવા ધસે !
પણુ વિરહ એ ંહાલા કેરો પળાંતરમાં સ્મરી,
પ્રલય ભજતે હૈયે પાછી પડી અટકી જતી.

કંઈ રસભર્યાં કીડાસ્થાનો મનોહર લાગતાં,
સુખદ સુતનાં જે સંયોગે હતાં ઉર ઠારતાં;
વિજન વન કે ભાસે ભૂંડાં શ્મશાન સમોવડા,
સદન ભરતાં સાહિત્યો એ રહ્યાં ઉર ખાળતાં.

પ્રય ઉછળતું વિંધી હૈયું કરે વધુ વેદના,
અનલ ઝરતો ખાલી ખોળો રહે બળી બેસતાં;
સુત વિલસતો જે ઉત્સંગે સુધારસ સિંચતો,
ખરખર ખરતાં આંસુથી એ હવે પલળી જતો.

સકળ સુખના સર્વે રંગ્યું હતું સુત પારણું,
નયન ભરી તે ના બેવાતું ગમે ન ગૃહે પડ્યું;
વિકળ ઉરથી ક્યારે ક્યારે ગ્રહે કર દોરડી,
વિષ વરસતી ત્યાં ઝોચિંતી ભય કર સર્પ શી!

શયનતલમાં નિદ્રા લેતાં વૃથા કર કે કરે,
વદન વળતું વાંકું, વૃત્તિ થતાં કશી ચુંબને;

ઉર ઉછળતું લેટી લેવા ઘડી સુખ સ્વપ્નમાં,
પણ તરફડે હાહાકારે ઢળી રસ એ જતાં.

વિવશ રસના ખેલી દેતી કદી અભિધાન એ,
તડિત સરખો ત્યાં એચિંતો જઈ ઉર ઘા પડે;
ગુણ અવનવા એના ઉંચા રહે હૃદયે રમી,
ક્ષણ વિસરવા શોધે તો એ ન દોષ દીસે કંઈ.

નિખિંટ તિમિરે જે સંયોગે હતાં દગ દેખતાં,
ઝળહળ થતા ભાનુમાંએ ત્યજે નહિ અંધતા;
શશધર તણા શીળા અંશુ ન શૈત્ય સજી શકે,
વિબુધ-વચનો ના વૃત્તિને સુશાંત કરી શકે.

કરથી સરતી દૂરે યજ્ઞિ પડી જઈ અંધની,
વિક્ષણ કરતા વાયુમાં એ કરો કમ વીસરી;
હૃદય નિરખે ચારે પાસે કંઈ કંઈ કંટકો,
ભય પ્રકટતો પાસે આવી દીસે જલધિ પડ્યો.

અનિલ હજીએ એના મીઠા સ્વરો ત્યજતો નથી.
સ્થળ સકળને વ્યોમે એની દીસે હસતી છવિ;
પ્રણય વધતો કૈં કૈં ભાવે નથી અટકી જતો
હૃદય જનની કેડું કયાંથી શકે વિસરી અહો !

કુલિશશતના આઘાતોને હશે ઉર ભૂલતું,
સદન સળગી જતાં ચત્ને હશે ધૃતિ ધારતું;
પણ તનુજ હા ! ઊડી જાયે અચાનક અંકથી
જરૂર જનની એ આપત્તિ શકે ઉર ના સહી.

વિવિધ જગના આશ્વાસો ના શકે ઉર સંગ્રહી,
પણ દયિતને કેં કેં ચત્ને રહી ધૃતિ આપતી;
ક્ષણ નયનનાં એને કાજે રહી જલ લૂછતી,
નજર ખળતી એની સામે રહી કશીએ ઠરી.

ભાદ્રપદ શુ. ૨, ૭૭

પ્રમુને

(શિખરિણી)

નહિ ચાચું ચાચું કદિ તુજ કને કેં કરગરી,
ન કયારે સંતાપું હત હૃદયતું દુઃખ ઉચરી;
અધૂરો તો એ હા ! નહિ કહું અસંતોષ ઉરનો,
કશી આશા માટે તુજ શરણુ સાધું નહિ વિભો !

કદી માગું તોએ વગર અધિકારે નહિ મળે,
વિના માગ્યું વંકાલા ! અધિકૃતિ થતાં સત્વર જડે;

અને એ ન્યાયે તો ઉચિત ઉરવું મૌન મુજને,
અંબાણુયું વા એકે નહિ હૃદય સર્વજ્ઞ ઉરને.

ગવાતો સંતોમાં રસભરિત આનંદધન તું,
અને એ આનંદે હસિત ઉર બાણું તુજ તાણું;
ન એને કંપાવું અભિમુખ રહી દીન થઈને,
ત્વદંશે! તું જોવું વદન તુજને દીન ન ગમે.

પ્રભો! તું ભાવુથી પ્રકટિત પ્રતાપી કિરણ હું,
ઘટે તો શી રીતે મુજ હૃદયને નિર્બલ થવું;
નથી જે તારો તે ગુણ હૃદયમાં હું કયમ ધરું?
ભલે અબ્રો કેરા ક્ષણિક ભયથી વ્યાકુલ બનું.

ક્ષમા ચાચું શાને કરથી અપરાધો કરી કરી,
વિસારી દેવાતું કયમ શકું તને શિક્ષણ દઈ?
હુલાવીને દોષે વળતી વદલું હા! ક્ષમ થવા,
મને એ તો ભાસે નફ્ટ જગતું વચન મહા.

સ્તુતિ શાને તારી વચનપટુતાથી મુખ કરું?
નવા શબ્દો કયાંથી ઘટિત તુજ કાળે રચી શકું?
નહિ જો સુજ્ઞાને સ્તુતિશ્રવણ ક્યારે પ્રિય બને,
તને તો એ કયાંથી છળ મનુજ કેરો મન ગમે?

સ્તુતિથી રીઝાતાં હૃદય શિશુ કે મૂર્ખ જનનાં,
તને એવો કલ્પી નહિ નહિ ખતાવું અધમતાં;
અને ભીતિ તારી અખળ ઉરમાં લેદ ભરતી,
નહિ રાખું ક્યારે અગર ક્લેશકા પણ કશી.

પ્રપંચો પૃથ્વીના અવર પણ એવા પરહરૂં,
પુરાણી પ્રીતિના વિમલતર મંત્રે વશ કરૂં;
અમૂલો એકાકી પ્રણય પથ તારા મિલનનો,
ત્યજી વ્યર્થાયાસે વિલય કરવો શો સમયનો?

અલિના આધ્યાને ભ્રમર સહજે કીટક બને,
મળે તો શા માટે સુલભતર એ ન્યાય ન મને,
ઉરે, અંગે રંગે તુજ હૃદય વેગે વણી દઉં,
નિહાળે આ દ્રષ્ટિ તુજ વગર ખીણું નહિ કશું.

હવે જાણું ત્યાગું ઝટ હૃદય-દૌર્બલ્ય અખકી,
તપાવંતી તૃષ્ણા પણ વિતથ જાણી દઉં ત્યજી;
હઠાવું હેંશેથી જડ સદશ 'જીવત્વ' સઘણું,
રમું, રાચું, સાચું શિવપદ તાણું કે સુખ સજી.

रामाश्रमे

(कृतिवन्धित)

सहनशी रही इर गड लडे,
 नयनना यथना न रही लडे,
 हृदयशी पलु इर नथी गड,
 नयनमां विदयी कृति ये रही.

जगदपेक्षित नीरय नीतिने,
 रमणीना परित्याग कथी लडे;
 जगदतीत नथी प्रकृते त्यज,
 विषमता हरमां न वयी कशी.

जगत मासिक आ सतिनुं उये,
 पलु न अंतरनुं भनी ये शडे;
 जगतनो दठ राधव वज्जनो,
 हृदयनो मृदु राधव भीषुनो.

जगतशी बहु क्षण उरी रह्यो,
 हृदय शंकित नित्य धरी रह्यो;
 पलु पदायित पाछण ये धसे,
 विरति ना वरवा क्षण येक दे.

જગત સન્મુખ આજ બની રહું.
શરણુ શુષ્ક ત્યજી મતિનું દહિં;
જગ તણી બ્રમણા નહવે લજું,
કપટ નાટક વેષ અઘો ત્યજું.

કપટ તો જગને હજીએ ગમે,
કપટમાંજ નિરંતર એ રમે;
પ્રણયપાત્ર નવું કરથી ગ્રહું,
જગત એ નયકાય ગણે અરૂં !

અહહ! શી દુનિયા તણી કપટતા !
અનયને નય એ સમજે સદા;
પ્રણયનું નહિ મૂલ્ય તહિં કશું,
હૃદયને કદિ જ્યાં નહિ પૂછવું.

નટ તણો બની વાનર નાચવું,
જગતને પ્રિય એમ રમી થવું;
પણ ન આ ઉર બંધત એ ગ્રહે,
જગતનો નહિ 'રામ' રહું હવે.

મુજ મતિ નિરખી જગતે હતી,
હૃદય એ નિરણો મુજ આ ફરી;

રમણી જે હૃદયે વિદસી રહી,
મખ વિષે સહવાસિની એ ખરી.

જનકનંદિનીને ઉર જે મળ્યું,
નહિ શકે બની એ કદિ અન્યનું;
કનકની પ્રતિમા દયિતા તણી,
સતત સંગ વસે પદ એ ગ્રહી.

નૃપતિ-કાર્ય હતું મતિથી કયું,
મનુજ કાર્ય હવે મનથી કંઈ;
પ્રણયનો, જગનો, ઉરનો અરે,
જડ ન એકજ રામ હવે રહે.

પિશિત કે કંઈ અન્ય પદાર્થની,
કનકની અથવા કદિ ચિત્રની;
પ્રણયિની પદ જાનકી સેવશે,
જગ ભલે 'નખળા' ઉરને હસે.

પણપણે જગને જઈ પૂછતો,
મનુજદાસ રઘૂત્તમ એ હતો;
પણ સ્વતંત્ર હવે બની હું રહ્યો,
મનુજનો પતિ તોજ બનું ખરો.

શરીર એ ન ભલે ફરી સાંપડે,
અવર વિશ્વ વિષે જઈ વા વસે;
પણ ન અંતર અંતરમાં જરી,
નથી ત્યજી નથી વા ગઈ જાનકી.

જગતની હતી જાનકી તે ગઈ,
હૃદયની હૃદયે હબ્બુએ રહી;
સકળ કાર્ય તણી સહભાગિની,
હૃદય રાઘવની હૃદયેશ્વરી.

શ્રાવણ શુ. ૧૨, ૬૭

નર્ગીસ

(વસંતતિલકા-અનુષ્ટુપ)

લીલા નવીન નલમાં રચતી રસીલી;
આદિત્યનાં નયન ને ઉરથી અજાણી;
સ્વચ્છંદતા અનિલની અટકાવનારી,
ઝૂકી રહી ગહન વિસ્તૃત કોઈ ઝાડી.

હસ્તથી હસ્ત ભીડીને વૃક્ષ શાં વિલસી રહ્યાં !
સ્નેહના સ્રોતને ંહેતો રમ્ય રાસ રચી રહ્યાં.

सर्वत्र आ सुमन सौरलथी सुडातां,
 ने पणुना सुलग संस्तरले सजेदां;
 नाना निकुंज नव पदलवथी छवातां,
 शुं ओ कुटीर विलसे वनहेवतानां.

दिशाओ न हीसे क्यारे, नहि व्योम वसुंधरा,
 विश्व के वृक्षवेलितुं अनेइं उडलव्युं अडा !

छो मास विश्वलरमां रमती रहीने,
 ओ अन्तरे प्रमित सौरल वापरीने;
 शुं सिंघती अहिं उरे सुरलि नवेदी,
 सेवी निवास दश मास वसन्तहेवी.

अथवा विश्वमां अनी सभी के आवती डशे,
 स्वर्गनुं स्वर्ग शुं अने छोडवुं धरीओ गमे !

अती कही असुर ले सुरधाम साइं,
 तो हेवने उचित द्विय विहार साइं;
 हेवेश्वरे हृदय हीर्थ विचार आणी,
 कीधी अहिं नवल नन्दनवृक्ष वाडी.

अने ओ हेभवा माटे पांडवेला जयन्त शो;
 अधीरो शो रह्यो उलो मध्ये द्विय कुमार के.

જોતો ઘડી ગગનને કંઈ લક્ષ સાંધી,
 ને શોધતો હૃદયમાં ઘડી ધ્યાન ધારી;
 લેતો ગણી તરૂ તણું વળી પત્ર ક્યારે,
 ના સ્વસ્થતા હૃદયમાં દગમાં લગારે.

રૂપનો રમ્ય શશિ, શો સૌન્દર્યે ઝળકી રહ્યો !
 પ્રતિમા પ્રેમની તો એ આથડે ક્યમ એકલો ?

સૌન્દર્ય એ જગ શક્યું નહિ હોય ઝીલી,
 અંબલઈ આંખ ગઈ વા અતિ તેજ દેખી;
 સેવી શકે સુર તણા સુત એ અમૂલો,
 શું સૃષ્ટિને નહિ હશે અધિકાર એવો ?

અથવા દિવ્ય વ્યાકતને નિહાળી નેત્ર ઠારવા,
 હરી લાવી હશે હેતે વિશ્વથી વનદેવતા !

નિત્યે રહે જન તણું નયનો [નિહાળી,
 વ્યાપાર સર્વ વ્યવહાર તણા વિસારી;
 એ અન્તરાય નવલો સમજી નરેશે,
 હા ! દેશથી જરૂર દૂર કર્યો દીસે એ.

નહિ ત્યાગ્યો, ઉવેખ્યો, વા, હેત સંસારનાં હતાં,
 તથાપિ હા ! ગ્રહી લાવી ભાવિની ભવિતવ્યતા.

એ નિષ્કલંક શશીના જગ જન્મ કાળે,
જ્યોતિર્વિદે લિખિત એ નિરખ્યું લલાટે;
“ જો એ સ્વરૂપ નિજ નેત્ર થકી નિહાળે,
“ તો હા ! ઘડી નહિ શકે રહી વિશ્વ માંહે ”

શોક ને ભયની સંગે ‘ શાપ ’ એ શ્રવણે ધરી,
કારમી કંપતી રાતી જનની ઉર આકળી.

હા ! દર્પણો સદનથી કરી ફર દીધાં,
ને ધાતુનાં નવલ લાજન નષ્ટ કીધાં;
ભડી જતાં પળપળે ઉરથી અધીરી,
રક્ષા રહી વિરચતી જનની ખિચારી.

સન્તાડી સર્વદા એને રાખતી સદને રહી,
તથાપિ સૂર્યની કાન્તિ અભાણી શું શકે રહી ?

જે ધન્ય નેત્ર સુખ એ પળ એક જોતાં,
તે સર્વથા વિવશ શાં તનુભાન જોતાં;
ચુંબી રહે જનનીઓ હરખે હનરો,
ઘેલાં અને પુર તણાં પણ સર્વ ખાળો.

ઝૂરતી સુખને જોવા ખાલાઓ કૈંક ખારણે,
અધીરી અન્તરે જેવી ચક્રોરી ચન્દ્ર કારણે.

(११४)

ओ श्रीस गोकुल तथा उरनो कन्हैयो,
हु नव्य पंचशर ओ शरयापण्डाणो;
शैली रडे पद पदे जनता रसीली,
साक्ष्य हे शरीरने शुचि स्पर्श सेवी.

पडावरां मानवो लेटी आणने पडावरो करे,
श्रीसने अन्तरे आजे आनन्दार्णव उछणे.

छूटे असंख्य दृगनां शर ओक संगे,
घेरी रडे हृदयने पणना प्रसंगे;
संसार ओ सही शके मन ना मधुरं,
भीत्युं न ओ विधि ताणुं हं प्रप पूरं.

सृष्टिनां स्नेहसिन्धुमां कैं काण तरी शक्यो,
अनेरी उमिआ ओनी जेरथी जीवतो रद्यो.

वीचि परन्तु पणमां वधती विशेषे,
डोलावती, अडिं तडिं अङ्गावती ओ;
उद्वेल उग्र पणु आभर ओक आंयो,
ने हर-हर जगथी करी हर दीघो.

कंपतु सिन्धुने कांठे आजे ओ उर ओकलुं,
नडि मात, नडि मित्रो, नडि वात्सल्य विश्वनुं.

દીઠો વસન્ત-નયને કંઈ દિવ્ય દેહી,
લોભાઇને લઈ ગઈ વનમાં ઉઠાવી;
મહેમાન માધવ તણે વનનો વિલાસી,
ભાંડી પરંતુ ઉરમાંહિ ભરી ઉઠાસી.

આશ્ચર્ય પામતાં ઉભાં તરૂંઓ તાપ વેઠતાં,
અણુદીઠું ભરી આંખે નવું દશ્ય નિહાળતાં.

ને હસ્તને વિટપનું નવું રૂપ આપી,
આલિંગવા ઉછળતી કંઈ લાવણીની;
વેરી અનેક કુસુમો કરથી વધાવી,
જે ધન્યતા ઉર ધરે વનદેવીઓ શી !

અણુમાગ્યાં અમૂલાં એ કૈં ક્લેો વરસી રહી,
અન્તરામોદથી એનું ભવ્ય ચિત્ત ભરી રહી.

આળોટતી ચરણમાં વનવેલ આવી,
રેતાં વિહંગ રસગાનવડે રીઝાવી;
સ્પર્શી સમીર ઉરમાં અભિમાન લેતો,
બહાલે ભર્યાં વ્યજનથી હરી તાપ લેતો.

હાનરો હસ્તથી લાતુ લેટવા બહાવરો બને,
વ્યર્થતા જોઈને વીલો અન્તરે અતિશે તપે.

સત્કારતું સઘન કાનનં સર્વ રીતે,
સન્તોષ તોય પ્રકટે નહિ લેશ ચિત્તે;
ક્યાંથી સુધાકર સુધા નવલી નિહાળે ?
ને લબ્યતા અવર ક્યાં ઉર લબ્ય ભાળે ?

તથાપિ શૂન્ય હૈયે એ દૂર દૂર જતો દીસે,
હૃષ્ ને શોક ઓચિંતા વૃક્ષોના ઉરમાં વસે.

મીઠી મનોજ્ઞ હળવે કંઈ ગુંજ ગાતું,
નહાના તરંગ રચતા સલિલે સુહાતું;
જીમૂતના નવલ નિર્મલ બાળ જેવું,
સૂતું સરોવર રહ્યું નયને નિહાળ્યું.

નવા પ્રેમ સમી હૈયે પિપાસા પ્રકટી રહી,
અને એ રમ્યતા બેવા આંખડી ઊછળી રહી.

ઊંડા ઉમંગ થકી એ સરમાં પ્રવેશે,
ને પુષ્પ પાન કરવા શિરને નમાવે;
આશ્ચર્ય અન્તર વિષે પ્રકટે અનેરું,
હા ! નીરમાં અજબ અહ્ભુત રૂપ ઉભું !

હુબતાઈ ગયું હૈયું, ક્ષણ મૌન ધરી રહ્યું,
ઊડવા, ભેટવા અને કં કં યત્ન કરી રહ્યું.

પૂરી સુધા તૃપિત લોચન આજ પામ્યાં,
ને ભેટવા ઉપડતા ભૂજ આજ એનાં;
કે પૂછવા ઉર અચિંત્ય બને અધીરું,
અન્તે અહો! સુખ તણું ચિર મૌન તૃપ્ત્યું.

“ કોણ તું દિવ્ય એ! દેવી! વિદ્યમે જલવાગિની,
“ રાણી હે! રમ્યતા કેરી કોણ તું ભવ્યભાગિની !

“ આલિંગવા હૃદય આતુર આજ માઈ,
“ તૃપ્તિ ન થાય તનુદેવણ જોઈ તારું;
“ રે! આવ! આવ! રમવા થયી તું રસીલી !
“ શું ઠાઠ ઉત્તર હૃદય નહિ દે પડીલી ! ”

પ્રેમના એમ કે પ્રશ્નો પૂછતો પ્રતિગિંળને,
સ્તબ્ધતા જોઈ શંકારી આઠળેા ઉરમાં અરે ।

એ ઓષ્ટ માત્ર દરકે નિજ ઉદ્ધિત સામે,
ને નેત્ર એ પળુ દુનુહલથી નિહાળે:
એ ચાર હસ્ત ઉછળે પરિરંભણાર્થે,
કિન્તુ ભયો અલિલ માંહિ પછાડ પામે.

થંભી ગયા નયન ને કર પાય થાકી,
થંભી ગયાં હૃદય જીવનદોર બાંધી;
થંભી રહ્યું જલ વિલક્ષણતા વિલોકી,
થંભ્યાં સમગ્ર તરૂઓ પણ શોક સેવી.

વિહંગો વ્યોમનાં થંભ્યાં, મત્સ્યો મૈન લજી રહ્યાં,
અને એ વ્યગ્ર વાયુના પક્ષ મન્દ પડી ગયા.

અન્તે અલેહ પ્રકટ્યો ઉરમાં અમૂલો,
વારિ-પ્રવાહ તનુથી સરતો અમૂલો;
ધીમા ક્રમે ઝરણ અંતરનાં ઝરીને,
નર્ગીસ હા ! વહી ગયો જલતાં ધરીને.

ઉગી ને આથમી એવી દેલતી જગ રમ્યતા,
અને એ ઉપરે ગાઠા ઢાળના પડદા પડયા.

वत्सलता

(द्रुतविक्षम्भित)

नगरनां निरभ्यां षडु आणके,
सहन सर्वं कुरी श्रमथी वज्ये;
सडु विषे क'ध ने क'ध न्यूनता,
न रही इय तणी परिपूर्णाता.

नृपकुमारनी क्षंगति साधवा,
गजशिरे अनी मित्र गिराजवा;
शिशु अनन्य सुशोभित शोधतो,
नृपतिकिंकर यत्न करी रह्यो.

हृदय केध विषे नहि रायतुं,
क'धक इषणु तो सडुमां डतुं;
स्वसुतमां डती सुन्दरता लरी,
धतरमां नहि ते जडती जरी.

जगतनां दगनी दठ श्यामता,
मखिनता, रसडीन विइपता;
पणु नहि नयनो निरभी शके,
उर नहि श्रमथी समणु शके.

પુરજનો પરિહાસ કરે લલે,
નૃપ તણે પણ કોપ વધે લલે;
ન કદી સંમતિ થાય સમાજની,
પણ શકે નહિ નિર્ણય એ કરી.

બ્રાણ્યનો રસપૂરિત પિંડ એ,
જગતનો સુકુમાર જયન્ત એ;
અચળ એ અવતાર અનંગનો,
ભુવનના સહુ ભૂપણથી ભર્યો.

વિમળ વત્સલતા ઉરમાં વહે,
જગતનું જડ શિક્ષણ ક્યાં રહે ?
નિયમ નિષ્કળ જ્યાં સઘળા જતા,
રહી શકે કયમ લેશ કુરૂપતા !

ઉર તરંગ અનેક ઉછાળતી,
મલિનતા પણ સર્વ મટાડતી;
અથ તણા ઠગને રહી ગાળતી,
જરૂર વત્સલતા જગજાહનવી.

તપનનો પરિતાપ નિવારતી,
સરણિનો શ્રમ સઘ શમાવતી;

ପୁନିତ ଉବନଥୀ ପଥ ପୁରତୀ,
 ବସୁଭତୀ ପର ଐ ରସ ବାହଣୀ.

ଜଗତନାଂ ସହୁ ଥକ ଥିତାବତୀ,
 ହୃଦୟ ଶ୍ନେହଭରୀଂ ସଞ୍ଜ ରାଧତୀ;
 ଅଭଞ୍ଜ ଅନ୍ତରନେ ଉଞ୍ଜ ଆପତୀ,
 ଅମରପୁଞ୍ଜିତ ଐକିଳ ଶ୍ଵେତୀ.

ସଲିଳ ପଥରଥୀ ପ୍ରକଟାବତୀ,
 ସମିଧମାଂ ନବ ପତ୍ର ସୁଜାବତୀ;
 ଅଗ୍ରଞ୍ଜନେ ଦୃଢ଼ ଆଞ୍ଜ ଥିତାବତୀ,
 ଅଭଞ୍ଜ ଶି ନଟବୀ ରମତୀ ରହି !

ରସ ଅନେକ ଭଳେ ଭବମାଂ ରହ୍ୟା,
 ଉଦ୍ଵିଗ୍ନ ଅନ୍ତର ଭାବ ରଥାବତା;
 ପଞ୍ଚ ନ ବତ୍ସଲତା ରହି ଶ୍ଵେତୀ,
 ଜଗତନୀ ଶକଟୀ ଅଟକି ଉତୀ.

ଜଗତ ପାଳନ ଐଞ୍ଜ କରି ରହି,
 ଜଗତ ରକ୍ଷାଞ୍ଜ ଐଞ୍ଜ କରି ରହି;
 ସୁର ସୁଧା ସଂପଞ୍ଜେ ବରଣୀ ରହି,
 ମୁଖ ସଂହରଣ ବଡ଼େ ହସତୀ ରହି.

અમિલાષ

(કવ્વાલી)

વિસામાને વિસારીને પ્રવાસે પન્થ કેં કાપ્યો
અરે ! આરામ લેવાને ઘડીભર બેસશું ક્યારે ?

હબરો હસ્તના ટેકા ગ્રહી નિત્યે ગતિ કીધી,
સુભાગી સ્વાત્મને શોધી અહો ! આલંબશું ક્યારે ?

સદાયે દીનદષ્ટિથી વહન તો સેંકડો ભેયાં,
નિવારી એ કૃતિ નિત્યે હૃદયમાં રોકશું ક્યારે !

સગાં સનેહી રિપુરૂપે જગતને સર્વાદા ભેયું,
અલેદે એક દષ્ટિથી હવે આલોકશું ક્યારે ?

કરોડો કાળજાં માંહે વિષમ આઘાત કેં કીધા,
અમૂલી ઔષધિ એમાં સ્વહસ્તે સિંચશું ક્યારે ?

પ્રસંગે કેંક પ્રાણીને ગરલના ઘુંટડા પાયા,
અણુયપીયુષના પ્યાલા ભરીને આપશું ક્યારે ?

તપાવ્યું તીવ્ર તાપોમાં હતું જે હાથમાં હેયું,
સલિલ શીળું સમર્પીને અનલ એલાવશું ક્યારે ?

ભયો દુર્ગંધથી ભૂંડા ત્યજીને ગર્ત આ ભૂંડા
અનેરા કોઈ આકાશે મળ કૈં સાણશું ક્યારે ?

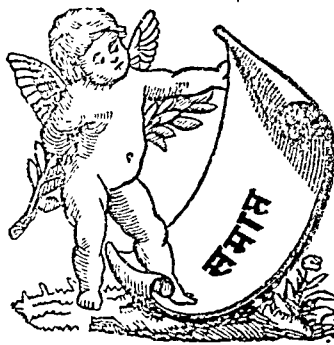
હજારો લાભ હાનિથી હૃદય રાચ્યું અને રોચું,
હવે એ દ્રવ્યથી જીવી સ્થિતિને સેવશું ક્યારે ?

નવેલા કૈંક રંગોથી હૃદયને સર્વદા રંગ્યું,
સુભાગી શુભતા સારી પુનઃ પ્રકટાવશું ક્યારે ?

અવરની આંખથી નિત્યે હૃદય પોતાતણું જોયું,
સ્વદષ્ટિ સઘ પામીને હવે એ દેખશું ક્યારે ?

જનિને મૃત્યુના ભૂંડા ઘણા આઘાત તો ઝીલ્યા,
હવે એ ચક્રથી છૂટી પરત્વે પહોંચશું ક્યારે ?

છેલ્લું કાવ્ય

शब्दकोष.

स्वर.

अ

अगतिक-निराधार
 अणुसार-मणतापणुं
 अधिकृति-अधिकार
 अनागमनथी-नहीं आव्याथी
 अनिलोदधि-पवनहपी समुद्र
 अनुमोदता-राज करतां
 अनुधावतां-पाछा द्वादतां
 अनुमति-रण
 अनुदित-दिवसे दिवसे
 अनुदित-नहिं प्रगटेदो
 अनेकधा-अनेक रूपे
 अंतःपुरान्ते-अनानामां
 अपसरणु-दूर थनुं
 अपत्रपा-शरम
 अपसव्य-जमणुं

अभ्र-वाहणुं

अभ्रभेषन-आकाशमां उडवुं ते

अभिधान-नाम

अमित-अगणित

अमर-देव

अमरलवन-देवानां लवन

अमृत वर्षणु-अमृततो वरसाद

अर्ध-भाणक

अलि-मधमाप

अवगाहन-सनान

अवर-भीज

अवलोकयो-नेयो

अवशेष-पाडी

अवसा-अपमान

अवाल-क्यारो

अविरत-सतत

अव्यक्त-अदृश्य; अप्रकट

अस्ताब्धि-पश्चिमनोहरियो

अक्षान्त-अक्षमा

અહ

આક્રન્દ-૩૬ન.

આગનુ-આવનાર.

આતપ-તડકો.

આદિત્ય-સૂર્ય.

આધ્યાન-વિચાર.

આમ્-સ્વજન.

આર્ત-દુઃખી.

આરકત-પ્રેમભર્યાં.

આલિ-સખી.

આલંબ-ટેકો.

આવાસ-ઘર

આસ્વાદ-રસ;સ્વાદ

અષાઢ-અષાઢાસ

આહ્લાદ-આનંદ

ઉ

ઉહ્યનાતુર-ઉડવાને આતુર

ઉહુ-તારો

ઉન્નત-ઉંચું

ઉપકૃતિ-ઉપકાર

ઉપહાર-ભેટ

ઉપહાર-ઠપકો

ઉપાલંબ-ઠપકો

ઉપેક્ષા-ખેપરવાઈ

ઉલ્લાસ-આનંદ

ઉવેખી-અવગણના કરી

ઉષ-ઉષા

એ

એકલ-એકલાં

એકાકિની-એકલી

અં

અંચળ-છેડો

અંતરાય-વિદ્વંત

અંતરતાપ-અંતરની વેદના

અદેશ-શંકા

અંબર-આકાશ

અંબરજૂલે-આકાશના હિંડો

અંશુ-કિરણ

ક

કકુભો-દિશાઓ

કલિશ-કલુસલું.

कतिपय-क्रेटलाड.

कदली-क्रेण

कअरी-अणोडो.

कर्तन-डापवुं.

कल्पनातीत-कल्पनाथी पर

कर्तव्यरत-स्वकर्तव्यमां भग्न.

कर्षा-जेडुतो

कवणु-कौणु

कदलोव-मोम

कानन-वन

कामदुधा-प्रच्छिन्न वस्तु आपनारी

गाय

काङ्क्ष्य-कङ्क्षु

कालनिद्रा-मरणरूपी निद्रा

कालिमा-कालाश

कानन-वन

कालिंदी-यमुना

किल्मिषो-पाप

कीश-वांदरे

कुटिल-वक्र

कुहार-कुहाडी

कुलिश-वज्र

कृतकृत्य-कृताथ

कृशतर-वधारे दुर्गण

कृता-त-यमदेव

कृलि-क्रीडा

क्रेवत्य-मोक्ष

कौपविष्ट-कौषे बरायेल

क्रीडन-रमत

अ

अर-कडोर

ग

गर्वराती-गर्वथी लाल अनेकी

गाय-ती-गाती

गाह्वरथ्य-गृहस्थाश्रम

गिरिनिर्जर-पर्वतमांना अरणुं

गुर्जन-वडील वर्ग

गृहमेधिओ-गृहस्थाश्रमीओ

गृहागत-धेर आवेलां

गोप-गोवाणीआ

गोष्ठि-रातचीत

ग्रन्थि-गांठ

घ

अटतनुज-अगरत्य
धर्षण धसारे

च

चपला-वीजणी
चेष्टन-चरित्र; क्रिया

ज

जगत्पावनी जगतने पावन कर-
नारी

जननी-माता

जडसदश-जडनेपुं

जननवसुधा-जन्म आपनारी
पृथ्वीमाता

जरडता-वद्धावस्था

जलद-वाद्युं

ज्वलन-अग्नि

ज्वलित-ज्वणी रहेल

अ

अदिति-पुरत

त

तटिनी-नदी

तडित-वीजणी

तनुमान-शरीरनुं मान

तपन-सूर्य

तपावती-दुःख हेती

तमिस्र-अंधकार

तरणु-सूर्य

तरल-अंयण

तांडव-नृत्य

तिमिर-अंधार

तृषार्त्त-तरस्या

त्वदंशोनुं-तारा अंशरपनुं

ह

दधिमत्थन-दहीनुं वसोणुं

दयित-यति

द्वरन्ध्र-पांछांओनी वञ्चयेना काष्ठां
 दर्शन-मुलल-सहेलाधयी जेष्ठ
 शकय जेवुं

नम दीवडो-चंद्र
 नमेरा-निर्दय
 नयसाध्य-युक्तिथी

सिद्ध धर्म
 शक्रे जेवुं

दशवदन-रावण्यु
 दाम-दोरहुं
 द्विवनिता-दिशाओ
 द्विदेश-सुय्य
 दग-आंभ
 दगतार-दृष्टि सांधवी
 दश्य-देषाव
 द्वेदि-आपो
 देवनदी-गंगा
 देशना-आज्ञा
 दोदली-डिंयर
 दोदद-दंश्या
 दुत-ऊडप वाणा
 धावन-दोडवुं
 धृष्ट-नशरभो

नर्तन-नृत्य
 नवनीत-भाषण्यु
 नवसर-नवसेरवाणो
 निदेश-आज्ञा
 निधन-मृत्यु
 निष्पीड-गाढ; धोर
 निमेष-क्षण्यु
 निरोधवुं-अटकाववुं
 निर्दया-निर्दय
 निसर्ग-स्वलाव
 नीलांयर-काणा रंगतुं वरु
 नैष्कृत्य-निष्कृतता
 नैसर्गिणी-कुहरती
 न्यूनता-उल्लुप

न.

५

नत-नमेलुं
 नन्द गृहिल्ली-जशोदा

पथिक=मुसाक्षर
 पनोती-पवित्र.

रञ्जनीपति-चन्द्र
 रत्नस-उतावण
 रवि गोपन-सूर्य ने ढांकवानुं कार्य
 रशना-दोरडी
 रश्मि-किरण
 रसना-जुम
 रिक्त-आली
 रश्मि-भनगमतां
 रंधतो-मुअवतो
 रेणु-धूण
 रोध-अटकाव

६

लज्जवती-शरभाण
 ललना-स्त्री
 लसंती-प्रीलती; नायती
 लक्षधा-लाभो रीते
 लांगूलयालन-पूछकुं उलाववुं
 वयनीय-वक्तव्य; भोलवानुं
 वत्स-पुत्र
 वन्य-वननां
 वन्ध-व्यर्थ; निष्प्रण

वनेयर-पशु
 वपु-शरीर
 वल्लभ-प्रियजन
 वसन-वस्त्र
 वसुधा-पृथ्वी
 वसुधावल्लभ-पृथ्वीनो पति
 वसुमती-पृथ्वी
 वर्षावेगे-मेघ जेटली अडपथी
 वणती-क्षरी
 व्यग्रता-अकणामणु
 व्यजन-पवन नाभवानुं काम
 व्यथित-दुःखी
 व्यर्थायास-निष्प्रण प्रयास .
 वाडवाग्नि-वडवानल
 वात्सल्य-वडीलनुं वडात्र
 वायस-कागडो
 वासर-दिवस
 वार्हनी-नदी
 व्याध-शिकारी
 विधात-अघात; भार
 विजन-उज्जड
 विटप-डाणी
 विटपो-डाणीओ

वितरणु-दान
 वितरता-आपता
 वितथ-पेटुं असत्य
 विदारतां-कापतां
 विनियम-आपले
 विपुल-मोटुं
 विप्रयोग-वियोग
 विष्णुघो-देवो
 विलव-दोलत
 विरति-आराम
 विलसतो-रमतो; आनंदतो
 विलीन-भग्न
 विलोकन-दर्शन
 विवशता-लायारी
 विस्मिता-आश्चर्य पात्रेली
 विस्तृत-विशाण
 विशदता-स्वच्छता
 विश्लेष-विभुठापणुं
 विषम-आकरो
 विषमता-कठोरपणुं
 विषवर्षणु-ऊरनो वरसाह
 विहग-पक्षी
 वीथि-मोणुं

वृन्दवेष्टनवती-वृन्दथी विटणायेली
 वेधा-विधाता
 व्योम-आकाश
 वंयना-छेतरवुंते; ङगविधा

श

शकुन-पक्षी
 शयी-छंद्राणी
 शंकती-शंकलावती
 शमनने सेवे-अटकी जय छे
 शयित-सुतेला
 शर-आणु
 शर्वरी-रात्रि
 शर्वरीश-यन्द्र
 शशधर-यन्द्र
 शावको-अय्यां
 शिर दोलन-मस्तकनुं डोलवुं
 शीकर-अिन्दु; छांटा
 शीघ्र-जलही
 शीतातप-टाढने तडके
 शुचि-पवित्र, शुध्व
 शुंड-सूढ

શુભલ-સાંકળ
 શેત્ય-શીતળતા
 શશવ-ખાલપણું
 શોકાશ્રયે-શોકને આશ્રયમાં
 શ્રમ વારણ-થાક ઉતારી દે એવું
 શ્રમિત-થાકી ગયેલ

સ

સખ્ય-મિત્રતા
 સણુસણુતા-ખળખળતા
 સદન-ગૃહ
 સખળ-ખળવાન
 સભર-ભારવાળા
 અમર-યુદ્ધ
 સમવિષમ-અટપટા
 સમુત્તર-જવાબ
 સર્ગ-સૃષ્ટિ; દુનિયા
 સર્વોંગ શીતળ-દરેકે અંગમાં
 શાન્તિ આપતી
 સરસરિત-સરોવર
 સરિજ્જલદ-નેદીને વાદળાં
 સલિલ-જળ

સવ્ય - ડાણું
 સહચરી-સખી
 સહભોજન-સાથે જમવું
 સહચારિ-સાથે ચાલનાર
 સદસા-એકાએક
 સ્નાનમિષ-નહાવાનું બહાનું
 સ્પર્ધતા-હરિદ્વાષ
 સ્વદય-લગાર
 સામ્ય-સમાનપણું
 સાદ્રે-ભીતું
 સ્વાગત-આવકાર
 સ્વાસ્થ્ય-શાંતિ
 સાંગ-પુરેપુરું
 સ્નિગ્ધ-સ્નેહાળ
 સુતવિરહ વિહ્વલા-પુત્રના વિરહથી
 વ્યાકુળ બનેલી.
 સુધારકર-ચન્દ્ર
 સુરનદી-ગંગા
 સુર સરિતા-ગંગા
 સુરભી-ગાય
 સુરખાળ-દેવનું ખાળક
 સુરાધીશ-ધન્વ
 સુલભ-સહજ

-सुहृद्-मित्र
 स्तेन-चोर
 स्वेद-परमेवा
 सौम्यसात्विक
 सौरभ-सुगंध.
 संयाहित-यत्नावेला; ईरवेला
 संश्रवती-श्रवाहनारी
 संतत-कायम
 संतर्पण-तृप्ति
 संभ्रमलया-उतावणा
 संलाप-वातचीत
 संवेश-प्रवेश
 संस्कृति-संसार
 संहरती-हूर करती

हरिताम्बर-लीलुं वस्त्र
 हर्ष-गोपन-आनंद छुपाववा.
 हुताश-अग्नि
 हृद्येश-पति
 हेली-ज्यथु वृष्ट
 हैया सुनी-जे ध्यान
 क्ष
 क्षपित-पूरी थयेस
 क्षम थवा-माश्री भणवा
 क्षितिज-दृष्टि भयांदा

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૦	૫	અંબાડાળ	આંબાડાળ
૪૦	૧૨	અને	એને
૪૭	૧૧	સ્વરી	સ્વરો
૪૮	૭	વેદી	વેડી
૪૮	૮	જલ લપાલપી	જલપાનથી.
૪૮	૧૧	સરિન્જલરના	સરિન્જલક્તા
૫૨	૭	રક્તિ	રિકત
૫૨	છેલ્લેથી ૩ ૭	વિચરતી	વિતરતી
૫૫	૬	ભાજનગ્રથી	ભાજન ગ્રહી
૫૬	૭	નિરખતી પણ રહી	નિરખતી, પણ
૬૦	છેલ્લેથી ૬ ઠી	શાં આકળાં	એ શાં આકળાં
૬૧	૧૧	મથંતી	મથતી
૬૧	૧૩	શું સતત	શું સંતત
૬૩	૬	સાઢે	સાઘે
૬૪	૫	સિંદુ રને	સિંદૂરને
૬૫	૨	કપાલે	કપોલે
૬૭	૭	વાંચ્છતી	વાગ્છતી
૬૮	૩	”	”
૬૯	શ્લોક ૧ ચરણ ૬	ગૃહધાર	ગૃહધાર
૬૯	” ૨ ” ૧	દ્રષ્ટિથી	દષ્ટિથી
૭૨	૨	નેત્રમાં	નેત્રનાં
૭૪	છેલ્લેથી ૨ ૭	લેખિની	લેખની

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૫	૮	પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
૭૮	છેલ્લેથી ૩ ૭	સ્વજને	સ્વજને
૮૭	૧૭	ગડી	ઘડી
૮૮	છેલ્લી	દાડી	ઘડી
૯૦	છેલ્લેથી ૬ ટી	કિલ્લિપો	કિલ્લિપો
૯૧	૧૦	આથીપો	આશિપો.
૯૨	'દીવાદાંડીનો રક્ષક શ્લા. ૧ ચરણુ ૧	તરગો	તરંગો
૯૪	૭	પશ્ચાતાપે	પશ્ચાતાપે
૯૭	૧	ભરંતુ	ભરંતું
૯૭	૯	ભાંડી	ભાંડી
૯૮	૬	ભવન ભર્યાં	ભવન ભર્યાં
૯૮	છેલ્લી	મથંતાં	મથંતા
૧૦૦	૧૭	અધીરા	અધીરા
૧૦૧	છેલ્લેથી ૩ ૭	ધૂમી	ધૂમી
૧૦૪	,, ૬ ટી લીટી	ક	કું
૧૦૬	૧૨	દ્રષ્ટિ	દષ્ટિ
૧૧૦	છેલ્લેથી ૫ મી	નયન ને	નયનને
૧૧૧	૨	સંસ્તરંને	સંસ્તરણે
૧૧૧	છેલ્લેથી ૪ થી	દીર્ઘ	દીર્ઘ
૧૧૨	૫	શશિ	શાશ
૧૧૨	૧૩	વ્યાકત	વ્યકિત

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અર્થ	શુદ્ધ
૧૧૪	૧૧	કું	કુંક
૧૧૪	૧૭	કંપતું	કંપતું
૧૧૫	૭	નવુ	નવ
૧૧૬	૧૨	ગિછળી	ગિછળી
૧૧૭	૨	ભૂજ આજ એનાં	ભૂજ આજ એનાં
૧૧૭	છેલ્લેથી ૬	ઓષ્ટ	ઓષ્ટ
૧૨૦	” ૪ થી	હગને	હગને
૧૨૧	” ૬ ઠી	જે	જે
૧૨૩	” ૪	દ-દ.થી	દ-દ.થી

પુસ્કરણ.

૪	છેલ્લેથી ૭ મી	સવ	ને સર્વ
૮	૩	વખાણી	વખાણી.
૮	છેલ્લી	મૂકતા	મૂકતા
૧૦	૪	દ્રષ્ટિ	દ્રષ્ટિ
”	૮	સાન્દર્થ	સૌન્દર્ય
૧૬	છેલ્લેથી ૭	પ્રદર્શન	પ્રદર્શન,
”	” ૬ ઠી	”	”
૧૮	૨	મરણો-મુખ	મરણો-મુખ
૧૯	૧૦	હૃદયને	હૃદયને
૨૧	છેલ્લેથી ૭ મો	સંભાળાવે છે	સંભળાવે છે
૨૮	છેલ્લેથી ત્રીજી	હૃદયોલ્લાસ	હૃદયોલ્લાસ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧	૬	નવીને	નવીન
૩૫	૭	આદ્ર'ભાવષા	આદ્રભાવના
૪૫	૯	ઘોળી	ઘોઈ
૪૬	છેલ્લી	ઉત્કટતાપૂર્ણ રીતે	ઉત્કટતા પૂર્ણ રીતે
૫૬	૩	એ	એ સુન્દર
૫૮	૧	મ	માં
૫૯	ગીતની કડી ૩, ૪, ૫, ૬, ૨૩	જનની જોડ	જનનીની જોડ
૬૦	છેલ્લેથી ૧૦ મી	રેલશો	રેલાશે
૬૧	૬	આંખલિયાની	આંખલિયાની
૬૩	છેલ્લેથી : બીજી	રંગોથ	રંગોથી
૬૪	૯	સ્નેહરંગો પ્રાપ્ત્યનું	સ્નેહરંગોનું પ્રાપ્ત્ય
૬૫	છેલ્લેથી ૭ મી	કાલ	કેલ
"	" ૪ થી	સત્ય	રાત્ય
૬૮	છેલ્લેથી ત્રીજી	કાલનતા	કાલંતા
૭૦	૯	ચિત્ર	ચિત્ર.
"	૧૦	જય.	જય છે,
૭૧	છેલ્લેથી ૪	મોટી મોદિની	મહોટી મેદિની
૭૩	પુટનોટોમાં છેલ્લી પંક્તિ	સુભગત્વ કલા	સુભગત્વકલા
૭૪	૧	માનવી	માનવી રે
"	૯	એમ	અને
૭૬	૪	લક્ષ	લક્ષ્ય
૭૭	૨	મૂલતા	મૂલની

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૦	૧	સ્વરૂપથી	સ્વરૂપની
,,	છેલ્લેથી ત્રીજી	ચોખ્ખા	નામચોખ્ખા
૮૦	પુટનોટ * પં. ૪	આનુયાંત્રિક	આનુષંગિક
૮૧	છેલ્લેથી પાંચમી	સૂર્યનું	સૂર્યની
,,	,, ચોથી	દોષજ પક્ષ	દોષપક્ષ
૮૨	૧૦	દેદિપ્યમાન	દેદીપ્યમાન
,,	૧૧	દશામાં ફળો	દશાનાં ફળ
,,	છેલ્લેથી ૬ઠ્ઠી	-૨	દ્વારા
૮૩	૧	ગજ વેશ	ગજ વેષ
,,	૧૦	આજ પ્રકરણના	આ જ પ્રકારના
,,	૧૧	અન્યસાર ખોષ	અન્ય સારખોષ
,,	૧૪	જગતના	જગના
૮૪	૯	જ્નેતાં	જતાં
૮૫	૧૦	હરણ્યાર્થ	હરણ્યાર્થ
,,	છેલ્લેથી ૪થી	લાગે છે	લાગે છે. †
,,	છેલ્લી	જાતિ	જાતી
,,	પુટનોટ પં. ૩	લષ	લેષ
૮૬	૪	કવચિત	કવચિત
,,	૧૦	સર્વ રીતિ	શર્વરીની
,,	છેલ્લી જે	આવ્યાથી ક્ષણ- ભર ત્યાગ.	આવ્યાથી સત્ય તત્ત્વ- નો ક્ષણભર ત્યાગ (લાઘવ સળંગ પણ મૂકવી)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪		વેલા	વેળા
”	પુટનોટ પં ૨	વેલા	વેળા
”	” ” ૩	નહિં	નહિં—
”	” ” ”	તે	તે
૮૭	છેલ્લી	વિશેષમાં	વિરોધમાં
૮૮	૧૦	તરફ	તરત
”	છેલ્લેથી ખીજી	આચિત્યના	ઐઆચિત્યના
૯૯		કરણા	કરેણા
”	૩	જ્ઞેયતા	અજ્ઞેયતા
”	૫ ચમત્કાર	રસિક	ચમત્કારરસિક
”	૬	સમયને	સમય તે
”	છેલ્લી	તસતા	તરુનાં
”	”	†	‡
”	પુટનોટ પં. ૬	મનુ જે...મીઠે	મનુજે...મીઠે
”	છેલ્લેથી ખીજી	†	‡
૯૦	૧	નિરિક્ષણ	નિરીક્ષણ
”	૩	આલેખવાથી	આલેખાવાથી
”	૪	:	(અને તે પછીના શબ્દો જુદા પરંત્રાફ તરીકે મૂકા)
”	૧૨	માતાનું	માતા થવાનું ?
”	૧૩	હરખતાં	હરખાતા
”	”	કરતો	કરતા
”	૧૫	વિકાર	વિચાર

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६१	८	नारना	नारीना
"	११	तत्व	तत्त्व
"	१२	आपणु 'शर्वरी'	' शर्वरी '
"	छेदयेथी ३७	पिंडतुं विरहना	पिंडतुं विरयता
"	" २७	धूमती	धूमती
६२	३	भावथी	भावथी भरेला
"	"	भनोरथथी	भनोरथनी
"	११	स्थण	स्थण करतां
६३	१४	वलाणुं	वलोणुं
"	१७	Function	function
"	१४	though	as though
६४	१	चिन्तनता	चिन्तनना
"	५	क्यांथी	कूहांथा
"	"	सान्दर्य	सौन्दर्य
"	८	प्रविष्ट	अविष्ट
"	११	सान्दर्य	सौन्दर्य
६५	६	यारता	यारुता
"	'	शृङ्गार	शृङ्गार
"	७	शतगुणु	शतगुणु
"	"	पछी	आ पछी
"	६	यारता	यारुता
"	१०	तरु	तरु
"	११	"	"

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૬	છેલ્લેથી ત્રીજી	ઉભીછે	ભિન્ના છે
૫૬	૧	અખ	અખો
"	૪	ગોષ્ટિ	ગોષ્ટી
"	૬	એ	એ ઉદિતથો
"	૮-૯	" એ તેત્રતી" થી તે 'વિરમી ગઠ' સૂધી	અતુષ્ટુપુ જુદો પાડીને સૂધેવો; 'એ' ની પુરૂ એ અક્ષર જેટલી વળા ખતાવનારું-સૂધેવું.
"	૧૬	બોતે વધુ છે	એ સખોદી પુરૂ પેરેગ્રાફ કરવો.
૫૮	૩	હરખાવ	હરખાખ
૫૮	૫	ભિર	હિર
"	૧૩	સ્વખતે	સ્વખતે
"	૧૬	અતુપ	અતુસે
"	છેલ્લેથી ખીજી	કાવ...સકે	કવિ...સકે
"	"	સકે	સકે
૬૯	૧૩	કરના માનવી	કરના કરનારે માનવી
"	૧૬	અમિલ	અનિલ
"	૧૮	સ્વતંત્ર-	સ્વતંત્ર
"	૧૯	ઈત્યાદિ	ઈત્યાદિ
"	"	ચારતા	ચારતા
"	૨૦	(પેરેગ્રાફ	તરો શરૂ કરવો)
"	પુસ્તોટ પે. ૨	પડશે	પડશે

પૃષ્ઠ	પાંક્ત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
	કુટનોટ	(આ કુટનોટ પૃ. ૧૦૦--૪મે મૂકવી જોઈએ)	
૧૦૦	૧	અપશુકન	અપશકુન
"	૫	ધ્વિચનારૂં	ધ્વચનારૂં
"	૬	ઉર તો	ઉરનાં
"	૭	ભવ્ય તમ	ભવ્યતમ
"	૧૧	અપશુકન	અપશકુન
"	૧૨	મૂકારો	મૂકારો;
૧૦૦--૧	૧૭	અધારી અધારી	અધારી
"	૧૯	ધ્વિયાદિ	ધ્વિયાદિ
"	૫	વાગ-છતી	વાગ-છતી
૧૦૦-૨	૧૪	આવે	આપે
"	૧૫	ચિન્તલ	ચિન્તન
"	૧૬	ઝલતા... પ્રતિત	ઝલતા... પ્રતીત
"	૧૭	સ્નેહને	સ્નેહ ને
૧૦૦-૨	૨૨	ચાલુ	ચાલૂ રાખવાની
"	છેલ્લેથી ખીજી	આવાં	આવતાં
"	૧૨	ઉડ્યને	ઉડ્યને
૧૦૦-૩	છેલ્લેથી પાંચમી	વિણ	વિહગ
"	"	ઉડતાં	ઉડતાં
"	૭	નોતો	હેનો
૧૦૦-૪			

૧૪ ને ૧૫ની વચ્ચે—નીચેનો શ્લોક મૂકાઃ—
 હશે કેં કેં તર્કો જરૂર ઉર એને ઉછગતા,
 પળાંતે હારીને જલ લહરિશા નિષ્કળ જતા;

	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७४		३६न	रुदन
"	२२		
"		पुटनोटनी	जगामां पृ. दृष्टमा वाणी नोट मुक्ती.
१०१	१	उलो	जिलो
"	५ तथा ६	यालू हींटी	इपे सांधवी.
"	५१	सगांते सयन्धी	सगां ते संयन्धी
"	"	सुद्धद्वय	सुद्ध
"	१२	(नवेा पेरैआक्ष करवेा)	
"	१३	काव्यो सो	काव्यांशो
१०२	१	लहेमांछे	लहेमां छे
"	६	लव इप	लावइप
"	छेदलेथी उभी	अवस्थाने	अवस्था जे
"	" २छ	उर...मूर्छना	उरे...मूर्छना
१०३	४	आवती	आपती
१०३	१३	कैटलाक	कैटलांक
"	१४	ज्ञानी	ज्ञान
"	"	कइण	कइण
१०४	१	आ	ओ
१०५	४	('आ शब्दसमूहनां')	ओ शब्दोथी
		नवेा पेरैआक्ष करवेा)	
१०६	२	लहे छे	सरे छे
"	छेदलेथी उ भी	आम	आ
१०७	५	लाडके मूज	लाडके मुज